

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСV

Бр. 3-4/2022.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХСV

3-4

ПОДГОРИЦА
2022.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Славко Бурзановић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCV

3-4

PODGORICA
2022.

R e d a c t i o n :

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Slavko Burzanović, Žarko Leković, Radenko Šćekić
et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
dressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commercele Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Miljan GOGIĆ*

DA LI JE GRIMOALD BIO KOTORSKI EPISKOP KRAJEM XI ILI KRAJEM XIII VIJEKA?*

ABSTRACT: *The paper provides data from little-known sources about the time when Kotor's bishop Grimoald was able to perform episcopal duties in Kotor. The document (pastoral letter) attributed to him, which refers to marriages in Kotor, is analyzed. An attempt is made to establish a connection between its content, which refers to the presence of clergy during the marriage ceremony and the permitted degree of consanguinity of the spouses, with the norms of the Catholic Church related to that issue.*

KEYWORDS: *Kotor, Grimoald, marriage, church*

Uvod

Jedno od pitanja kotorske istorije srednjeg vijeka koja privlače pažnju naučnika jeste i pitanje episkopa Grimoalda, odnosno vremena kada je on vršio tu funkciju. Priču o Grimoaldu započecemo dosadašnjim tumačenjima o dobu kada je on bio kotorski episkop. Prvi pomen o njemu nalazi se u djelu Flaminija Kornelija koje je nastalo sredinom XVIII vijeka. U tom djelu on donosi podatak da je Grimoald bio episkop u Kotoru krajem XI vijeka. Za taj podatak Kornelije kaže da ga je pronašao u rukopisu *Liber Ducalium*, koji je sastavio dominikanac Vićentije Babić. U tom citatu stoji da se Grimoald kao kotorski biskup navodi 1090. godine. Flaminije Kornelije o njemu govori na način da je poznata neka od njegovih naredbi, za koje kaže da se čak do tog vremena (*sredina XVIII vijeka, prim. autora*) primjenjuje u gradu. Govoreći o naredbi naglašava da ona nema hronološku oznaku koju treba da imaju akta crkvenog karaktera.¹ Iz ovog kratkog opisa dokumenta, kojeg Kornelije

* Autor je naučni saradnik na Istorijskom institutu UCG.

** Dio rezultata iznijetih u ovom radu prezentovan je u doktorskoj disertaciji „*Političko i društveno uređenje Kotora u drugoj polovini XII I XIII vijeku*“, odbranjenoj 2018. godine, na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹ F. Cornelius, *Catarus Dalmatiae civitas*, Patavii 1759, 19.

naziva ediktom, naslućuje se da je u pitanju isprava koja se odnosila na vjersku problematiku. Kada je riječ o ovom kotorskom episkopu, pisci crkvene historije Ilirika, Daniele Farlati i Jakopo Koleti gotovo da ponavljaju kazivanje Flaminija Kornelija, svrstavajući ga na kraj XI vijeka.² Josip Đelčić, u svom djelu o kotorskoj istoriji takođe prihvata ovo gledište.³ Ovo poimanje, da se Grimoald svrstava na kraj XI vijeka, prihvaćeno je danas u crkvenim i naučnim krugovima, tako da popis kotorskih episkopa u srednjem vijeku obično počinje od Grimoalda.⁴ Cilj ovog rada jeste iznošenje nekih novih podataka koji se odnose na moguće drugo vrijeme kada je on mogao obavljati tu dužnost. Ti podaci, ako se posmatraju u kontekstu drugih izvora, stvaraju mogućnost za iznošenje i drugih pretpostavki o vremenu kada je on djelovao u Kotoru. Na taj način njegova ličnost može se staviti u drugi vremenski period i epohu, u odnosu na onu u koju se on obično svrstava.

Pomeni Grimoalda u Zborniku „Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia”

U Rukopisnom odjeljenju Arhiva HAZU u Zagrebu nalazi se prepis zbornika pod nazivom *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia*. Njegova sadržina je raznovrsna, tiče se uglavnom crkvenih prilika na prostoru Boke Kotorske. Jedan njegov dio odnosi se na kotorske episkope srednjeg vijeka. Prikaz kotorskih episkopa u njemu počinje od episkopa Grimoalda. Autor ovog zbornika nije siguran kada je ova ličnost boravila u Kotoru, iznoseći oprezno mogućnost da se njeno djelovanje može vezati za mletačko osvajanje Kotora 1378. godine. Tekst se odnosi na bračne prilike u Kotoru, na tajna i zabranjena vjenčanja koja su tada bila na snazi u Kotoru, za koje je Grimoald isticao da su bili u suprotnosti sa crkvenim normama. Ono što je takođe značajno, kada je u pitanju vrijeme kada je Grimoald bio episkop u Kotoru, jeste i to da je ličnost koja je prepisivala ovaj rukopisni zbornik, na početku odjeljka koji se tiče Grimoalda, ostavila zabilješku (*nota bene*) gdje kaže: *A questo Grimoaldo bisogna trovare il luogo suo, e accomodarli la narrazione.*⁵

² D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI, Episcopi Ascrivenses sive Catarenses*, Venetiis 1800, 433.

³ G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 58, 59.

⁴ *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Crkev v Jugoslaviji 1974*, Zagreb 1975, 277. Za podatke o kotorskim episkopima XI - XV vijeka vidjeti: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Podgorica 2006; K. Mitrović, *Mlečani episkopi Kotora 1420-1513*, Beograd 2013.

⁵ Republika Hrvatska, Arhiv HAZU, Zagreb, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *I d. 64*, sv. I, cap. IX, 23r-24r. Vidjeti PRILOG. Prepisivač rukopisa očito nije mogao da pročita neke djelove teksta pa su njegovi pojedini segmenti izostavljeni (.....). Frančesko

Osim gorenavedenog pomena episkopa Grimoalda u pomenutom rukopisu, u prilici smo da iznesemo jedan malo poznati podatak o kotorskim episkopima srednjeg vijeka. U njemu je, u popisu episkopa, Grimoald svrstan u drugu epohu, u kraj XIII vijeka. U dodatku već pomenutog rukopisnog zbornika (*Annotazioni*) nalazi se popis srednjovjekovnih kotorskih episkopa koji su tu dužnost obavljali do sredine XIV vijeka. Na spisku se nalazi ukupno osamnaest episkopa. Za gotovo sve episkope nalaze se hronološki podaci o periodu kada su vršili dužnost u Kotoru. Za neke od njih dati su širi hronoški okviri o periodu episkopata, dok se za ostale donosi pojedinačna godina. Na spisku se nalaze sljedeći episkopi: *Mallone* (1110-1120) čije je ime precrtano istim mastilom kojim je pisan rukopis, *Ursatio* (1120-1125), *Nicoforo I* (1141), *Mallone* (1155), *Nicoforo II* (1177), *Marco* (1179), *Buccino* (1187-1191), *Micha Leoni* (1205), *Sergio Leoni* (1219), *Biagio* (1221-1227), *Deodato* (1247), *Centiberio* (1254), *Mario* (1266-1270), *Grimoaldo* (1290), *Meliacciacca* (1215), *Dompino* (1228), *Tomasso* (1233), *Bartolomeo* (1340-1350) (slika br. 1. 2.). Ispod ovog popisa episkopa nalazi se sledeća zabilješka: *R(everende). Gio(uanni) Antonio Storonzza Arciprete di Trau. Traurino e poi Vesc(ovo) di Cattaro. Luc(ius). L(ibro) 6, cap(ite) 7, pag(ine) 488.*⁶ Ova zabilješka vjerovatno se odnosi na njegov izvor, da je Frančesko Smekja od Jovana Antonija Storonzze preuzeo ovaj popis episkopa. Jovan Antonio Storonzza u kotorskim dokumentima navodi se kao *Ioannes Antonius Sborovattius*, bio je episkop tokom druge polovine XVII vijeka (1657-?).⁷ Ivan Lučić, kako se vidi iz njegovog kazivanja, govori da je on najprije bio episkop u Trogiru, a zatim u Kotoru.⁸

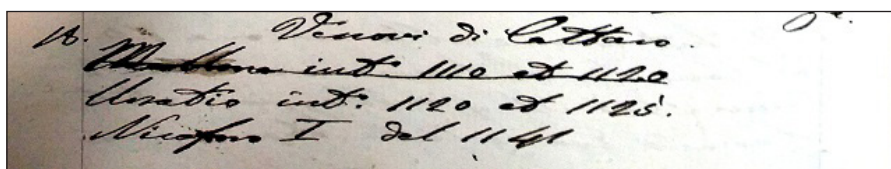
Za našu priču bitno je sljedeće: **izuzimajući episkopa Grimoalda, redosljed kojim su navedeni episkopi vršili svoju dužnost u Kotoru u potpunosti se poklapa sa redosljedom koji o njima znamo iz drugih izvora i koji je sve do skoro bio prihvaćen u nauci (tabela br. 1).** Kada su u pitanju godine koje se navode uz njih, ne računajući prvog episkopa čije je ime

(Frano) Smekja, ličnost koja je sastavila ovaj rukopisni zbornik, pripadao je istaknutom peraštanskom kulturnom krugu XVIII vijeka. Za pisanje ovog djela bio je u prilici da koristi i neka dokumenta koja su u međuvremenu zagubljena ili nestala. (O ovoj porodici vidjeti: A. Mažibradić, Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi, *Босна* 31 (2011) 171-198).

⁶ Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smecchia, I d. 64*, sv. IV, 18v-19r.

⁷ *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Cerkev v Jugoslaviji 1974*, 277. U Biskupskom Arhivu u Kotoru nalazi se znatna građa koja potiče iz perioda njegovog episkopata (*Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки*, Котор 1977, 365).

⁸ *Historia di Dalmatia - Et in particolare delle Citta di Traù, Spalatore e Sebenico*, Venecija 1674, 488. U popisu trogirskih episkopa iz sredine XVII vijeka, kada je on mogao da obavlja episkopsku dužnost, ne nalazi se ime ove ličnosti (Z. Peran, *Grbovi biskupa Trogirске biskupije*, 2020).

Slika br 1. Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia*, I d. 64, sv. IV, 18v

Mallone	1153
Nicoforo II	1177
Marco	1179
Buccino - 1187	1191
Michea Leoni - 1205	
Sergio Leoni - 1219	
Biagio - 1221	1227
Deodato	1247
Contiberio	1254
Mario - 1266	1270
Grimoaldo	1290
Melacciano	1215
Dunpino	1228
Tomaso	1233
Bartolomeo int. 1340. et 1350.	
P. Gio. Antonio Morozza Orsini di Pau. Trausino, e poi. Vesi. di Cattaro. Luc. l. 6. cap. 7. pag. 488.	

Slika br 2. Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia*, I d. 64, sv. IV, 19r

precrtano, sve do episkopa Marka, one se uklapaju u već poznate hronološke okvire o njima koji su poznati iz drugih izvora. Za pojedine od njih, koji su navedeni poslije episkopa Maria (Marka), date su, kao što ćemo vidjeti, vjerovatno omaškom, neke netačne godine kada su oni vršili svoju dužnost u Kotoru, ali se iz drugih dokumenata pouzdano zna vrijeme kada su oni bili episkopi u Kotoru.

Kada je u pitanju episkop *Meliacciacca*, sve do novijeg vremena on je, na osnovu kazivanja starijih historičara, svrstavan na početak XIV vijeka (1326-1328).⁹ Malo poznata izvorna građa, ali i detaljna analiza odjeljka kojeg o njemu daju pisci crkvene istorije Ilirika, jasno govore da je Meliacciacca bio episkop početkom XIII vijeka (1210. god.).¹⁰ *Dompino* se kod Ferdinanda Ughelija kao episkop navodi 1328, tako da se druga brojka u godini kad je on u popisu naveden kao episkop može smatrati greškom.¹¹ Slično je kada je u pitanju episkop Toma (*Tomasso*), za kojeg se zna da je bio episkop 1334-1344. godine.¹² Episkop *Bartolomeus I* vršio je tu dužnost 1348-1349 godine, čime se uklapa u hronološki okvir koji se za njega navodi u spisku.¹³

Drugi dio popisa episkopa (nakon episkopa Maria-Marka) karakteriše i izostavljanje nekih ličnosti za koje se zna da su obavljali episkopsku dužnost u Kotoru krajem XIII i početkom XIV vijeka. Iz spiska je najprije izostavljen episkop *Domnius*. Prema trenutno raspoloživim izvorima proizilazi da je njegov episkopat bio izuzetno dug (1270-1328). Dužina njegovog episkopata, od skoro pola vijeka, privukla je pažnju u naučnim krugovima. Tako je, čini se, sa pravom, postavljeno pitanje da li je on mogao biti episkop toliko dugo.¹⁴ Građa koja se ovdje iznosi stvara osnovu za iznošenje pretpostavke da je njegov episkopat na prelazu devete i desete decenije XIII vijeka bio prekinut službom episkopa Grimoalda.¹⁵ U spisku episkopa izostavljeni su

⁹ D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI*, 444; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 47.

¹⁰ U rukopisnom zborniku *Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l'amministrazione propria*, nakon prepisa isprave iz januara 1186. godine nalazi se sljedeća zabilješka: *Cio si trova nell'antico MS. Rituale di Cattaro adnec della Chiesa di S. Trifone scritto in gotico e fi stabilito neltempo del Vescovo Meleciacce vesco l' anno 1210* (Arhiv HAZU, Zagreb, I d 72, 5r); *Српски биографски речник VI*, Нови Сад 2014, s. v. Мелицијака / Малицијат (Meliciacca), 366, 367 (Ђ. Бубало).

¹¹ F. Ughelli, *Italia Sacra sive de episcopis Italiae et insularum adiacentum VII*, Venetiis, 697. Kod D. Farlatija on se navodi kao *Pomponius* (D. Farlati, *Illyricum sacrum*, 444; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 47).

¹² *Statuta Cathari*, XVIII, XIX, XCVII, XCVIII, CCLX; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 50, 51.

¹³ O njemu vidjeti: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 51.

¹⁴ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 45-47.

¹⁵ Ne bi to bio prvi slučaj u istoriji kotorske biskupije XIII vijeka da je episkopat nekog episkopa nastavljen nakon što je tu dužnost obavljala druga ličnost. Tako se episkop *Deodatus* pominje 1247. godine (D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 439; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 43.), da bi se nakon episkopa Centiberija koji je, pouzdano se zna, bio episkop u periodu 1249-1251/2 (D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441 (1. maj 1251. god.); *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, ed. T. Smičiklas., Zagrebiae 1906, 489, № 425 (20. april 1252. god.); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 322.) ista ličnost (*Deodatus*) kao episkop navodila i decembra 1253. godine (R. F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, Toronto 2016 550, № 13.)

takođe: *Sergius II* (1328-1331), episkop čije je početno slovo imena bilo *B* (1331. god.), *Rajmund Agonti* (1331-1334), *Sergius III* (1343/4-?), kao i episkop *Georgius* koji se navodi samo u jednom dokumentu iz 1344. godine.¹⁶ Usamljeni pomen episkopa Grimoalda kao episkopa 1290. godine može se tako dovesti u istu ravan sa usamljenim pomenima episkopa čije je ime počinjalo slovom *B* i episkopa Georgija koji su, u trenutno poznatim i dostupnim izvorima, samo jednom pomenuti.¹⁷

Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, <i>Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia, I d. 64, sv. IV, 18v-19r, Annotazioni, Vescovi di Cattaro</i>	Popis kotorskih episkopa
<i>Mallone inter 1110-1120</i>	<i>Grimoaldo 1090</i>
<i>Ursatio 1120 et 1125</i>	<i>Ursatio 1124</i>
<i>Niciforo I del 1141</i>	<i>Nicoforo I 1141</i>
<i>Mallone 1155</i>	<i>Mallone 1154-1166</i>
<i>Nicoforo II 1177</i>	<i>Nicoforo II 1177</i>
<i>Marco 1179</i>	<i>Maius/Marco 1179</i>
<i>Buccino 1187-1191</i>	<i>Buccino 1181-1191</i>
<i>Micha Leoni 1205</i>	<i>Micha Leoni 1199-1205</i>
<i>Sergio Leoni 1219</i>	<i>Sergio Leoni 1219</i>
<i>Biagio 1221-1227</i>	<i>Biagio (1221-1239)</i>
<i>Deodato 1247</i>	<i>Deodato 1247, 1253-4</i>
<i>Centeberio 1254</i>	<i>Centeberio 1249-1251/2</i>
<i>Marco 1266-1270</i>	<i>Marco (1261-1270)</i>
<i>Grimoaldo 1290</i>	<i>Domnius I 1270-1327</i>
<i>Meciacciaca 1215</i>	<i>Meciacciaca 1326-1328 (1210)</i>
<i>Dompino 1228</i>	<i>Dompino/Pomponije 1328</i>
-	<i>Sergius II 1328-1331</i>

¹⁶ O ovim episkopima vidjeti: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 47-51.

¹⁷ Hronologija kotorskih episkopa XIII i XIV vijeka svakako da nije do kraja pouzdano razriješena i utvrđena. Jedan od primjera preispitivanja hronologije kotorskih episkopa XIV vijeka jeste i episkopat Bartolomeja II. O tome vidjeti: M. Gogić, *Rimokatolička župa Novoga Brda u poznom srednjem vijeku*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56 (2016) 1-26, 15.

-	“B” 1331
-	<i>Rajmundo Agonti 1331-1334</i>
<i>Tomasso 1233</i>	<i>Tomasso 1334-1344</i>
	<i>Georgius 1344</i>
-	<i>Sergius III 1343/4-?</i>
<i>Bartolomeo inter 1340-1350</i>	<i>Bartolomeo 1348-1349</i>

Tabela br. 1: Koterski episkopi XII - sredina XIV vijeka

Ovdje ćemo navesti još jedan dokument koji bi možda mogao posredno da svjedoči da Grimoald nije bio episkop u Kotoru krajem XI vijeka. U pitanju je isprava iz Dubrovačkog arhiva koja sadrži popis kotorskih episkopa iz XI - prve polovine XII vijeka, a za koju je izražena sumnja u njenu namjenu. Po paleografskim karakteristikama smatra se da je nastao u prvoj polovini XIII vijeka, u vrijeme sukoba oko crkvene jurisdikcije između Dubrovačke i Barske nadbiskupije.¹⁸ Ona, pored ostalog, sadrži i imena nekih kotorskih episkopa koje su navodno zaredili dubrovački prelati. Ne želeći da ovdje razmatramo pitanje da li su kotorski episkopi koji se navode u ispravi zaista rukopoloženi od strane dubrovačkih nadbiskupa, skrenućemo pažnju na imena kotorskih episkopa koji se na prelazu XI i XII vijeka pominju u tom izvoru. Dokument treba posmatrati na način da ako su sastavljači spiska imali motiva da pripisuju rukopoložanje dubrovačkim arhiepiskopima kotorskih episkopa, svakako da nijesu imali motiva da im izmišljaju imena, u doba kada je u kotorskoj sredini još bilo prisutna tradicija o njihovom postojanju. Za našu priču značajno je da u toj ispravi stoji kako je *Petrus de Lusec*, koji je bio dubrovački nadbiskup krajem XI i početkom XII vijeka (1075-1115), postavio trojicu kotorskih episkopa. To su bili: *Verastus*, *Vrsacius filius eius*, *Christoforus de Calic*.¹⁹ Na kraju, kao posljednji kotorski episkop u tom spisku navodi se *Orsacius*. Ovu ličnost na dužnost kotorskog episkopa postavio je *Girardo*. Za njega se zna da je bio dubrovački nadbiskup 1121. godine.²⁰ Djelovanje ovog kotorskog episkopa poznato je iz isprave o dodjeljivanju zemljišnih posjeda na Prevlaci, iz 1124. godine (*Ursacius*).²¹ Navođenje ovog episkopa, čije je postojanje poznato iz drugog izvora, sugerije da

¹⁸ Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, ИЧ 37(1987), 29-35.

¹⁹ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 55-60; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 29, 31; S. Krasić, S. Razzi, *Povijest Dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa*, Dubrovnik 1999, 102.

²⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 60; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 29, 31; S. Krasić, S. Razzi, *Povijest Dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa*, 102.

²¹ Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, Бока 24 (2004), 127-133.

se mogu prihvatiti imena i drugih ličnosti koje se kao kotorski episkopi pominju u ovom dokumentu. U njemu, kao što se vidi, nema pomena episkopa Grimoalda, što je bio dodatni razlog da se on proglašava za falsifikat. Odsustvo Grimoaldovog pomena kao episkopa u navedenom popisu, u svjetlu novog izvora gdje se on pominje na kraju XIII vijeka, mogla bi se tumačiti činjenicom da on krajem XI vijeka i nije bio episkop u Kotoru.

Crkvene norme o dozvoljenom stepenu krvnog srodstva prilikom sklapanja braka (XII-XIII vijek)

Isprava koja se vezuje za episkopa Grimoalda jeste dokument o nekim pitanjima bračnih odnosa koji su bili na snazi u Kotoru u trenutku kada je on došao za episkopa. Njenom sadržinom detaljno ćemo se baviti u nastavku rada. Ovdje ćemo samo reći da se u dokumentu govori o kršenju dviju crkvenih normi koje su se ticale braka. Prva se odnosila na odsustvo svjedoka prilikom sklapanja braka, dok se druga ticala sklapanja braka u nedozvoljenom stepenu krvnog srodstva.

Život ljudi u jednoj srednjovjekovnoj zajednici, najčešće ruralnoj, stavljao ih je nekada pred nepremostive probleme da sklope brak sa osobom sa kojom nije bilo zajedničkog pretka. Iz tog razloga zapadna društva dozvoljavala su nekad brakove čak i u drugom stepenu srodstva.²² Brak i pitanja koja su se na njega odnosila u životu srednjovjekovnog čovjeka bila su pod velikom kontrolom i uticajem Rimokatoličke crkve. Jedan od najvažnijih postulata koji je u pogledu braka crkva nametala bio je *egzogamija* – brak izvan srodničke grupe.

Kada je u pitanju dozvoljeni stepen srodstva prilikom sklapanja braka, kanonsko pravo bilo je dugo pod uticajem rimskog građanskog prava. U šestom vijeku zabrana sklapanja braka je podignuta na treći stepen krvnog srodstva, kasnije na četvrti, da bi u jedanaestom vijeku ona bila potisnuta do sedmog stepena srodstva.²³

Te norme koje je rimokatolička crkva propisivala o zabrani sklapanja braka do sedmog stepena krvnog srodstva bile su aktuelne krajem XII vijeka i na području zetskog primorja. O tome govore akta mjesnog crkvenog sabora održanog 1199. godine u Baru. Među odlukama usvojenim na saboru bila

²² Ц. Х. Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 374. Prema tekstovima iz XII stoljeća glavna svrha braka bilo je prenošenje junaštva na potomke, odnosno glavna funkcija ženidbe je bilo spajanje junačkog muškarca i jednako vrijedne žene kako bi potomcima osigurali najbolje predispozicije za život (G. DUBY, *Vitez, žena i svećenik: ženidba u feudalnoj Francuskoj*, Split 1987).

²³ O tome vidjeti: J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983, 55-59.

je i ona koja se ticala pridržavanja zabrane sklapanja braka u stepenu srodstva koji propisuje crkva. U odluci se navodi da se na području Dalmacije i Duklje dešava da se ljudi žene u petom, četvrtom ili još nižem stepenu srodstva, što predstavlja kršenje crkvenih normi. Na saboru je ponovljeno da se brak ne smije sklapati do sedmog stepena srodstva, kako je propisano crkvenim pravilima. U slučaju kršenja bila je predviđena kazna ekskomunikacije.²⁴

Početkom XIII vijeka, rimokatolička crkva promijenila je svoj stav o dozvoljenom stepenu srodstva prilikom sklapanja braka. Između ostalog, pitanja koja su se ticala sklapanja braka našla su se među odlukama Četvrtog lateranskog sabora (1215. godine). Mi ćemo se ovdje zadržati na dva kanona koja su donešena na tom saboru. Pedesetim kanonom, propisano je da zabrana braka neće u budućnosti ići preko četvrtog stepena srodstva, čime je smanjena dotadašnja granica srodstva budućih supružnika, koja je, kako je već navedeno, išla do sedmog stepena rodbinskih odnosa.²⁵ Pedeset prvim kanonom ovog sabora bili su zabranjeni tajni brakovi. Usvojeno je da se brak mora sklopiti pred sveštenikom, to lice je moralo da utvrdi da li postoje neke smetnje sklapanju braka. Činu sklapanja braka morali su prisustvovati i svjedoci.²⁶

Norme koje su propisane na Četvrtom lateranskom saboru, koje su se ticale dozvoljenog stepena krvnog srodstva supružnika, u narednim decenijama nijesu uvijek poštovane u zetskim komunama. O tome svjedoči pismo koje je papa Grgur IX uputio 22. aprila 1236. godine starješini dominikanaca rimske provincije. Među problemima barske nadbiskupije, koji su u to vrijeme postojali, navedeni su i oni koji su se ticali sklapanja braka u nedozvoljenom stepenu srodstva. U pismu, papa je od priora tražio da sanira postojeće stanje.²⁷

²⁴ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. T. Smičiklas., Zagrebiae 1904, 335-338, № 312; *Историја Црне Горе II/1*, Титоград 1970, 17 (С. Ђирковић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 224.

²⁵ *Consilium Lateranense IV, a. 1215*, Romae 2007, De restricta prohibition matrimonii (Const. 50), 35; H. Jedin, *Crkveni sabori*, Zagreb 1980, 55-59; J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 139, 144, 150; H. Jedin, *Velika povijest crkve sv. 3, Srednjovjekovna crkva. polusv. 2, Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja Reformacije*, Zagreb 1993, 198; J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216) To Root Up and to Plant*, Boston 2003, 228-252, 245.

²⁶ *Consilium Lateranense IV a. 1215*, De poena contrahentium clandestina matrimonia (Const. 51), 35, 36; J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 149; *Velika povijest crkve, sv. 3, Srednjovjekovna crkva. polusv. 2, Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja Reformacije*, 198; J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216) To Root Up and to Plant*, 245, 246.

²⁷ *Bullarium ordinis FF praedicatorum I, aa 1215-1280*, ed. F. T. Ripolli, 88, №154; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 307.

Pastoralno pismo kotorskog episkopa Grimoalda

Pomenute odluke Četvrtog Lateranskog sabora, zatim pojave koje su se ticale braka i bračnih odnosa u zetskom primorju iz XIII vijeka zabilježene u izvorima, pružaju mogućnost da se sadržaj isprave koja se pripisuje Grimoaldu pokuša smjestiti u kraj XIII vijeka, u vrijeme kada je on, po spisku iz navedenog rukopisa iz Arhiva HAZU i bio episkop u Kotoru. To bi značilo da se može uzeti u razmatranje popis kotorskih episkopa iz pomenutog rukopisnog zbornika, u kojem je Grimoald naveden kao episkop krajem XIII vijeka.

Sadržina dokumenta koji se pripisuje Grimoaldu, u kotorskim kulturnim krugovima bila je poznata još od prve polovine XVIII vijeka, o čemu govori njeno pominjanje u djelu Frančeska Smekje. Nju, kako je već kazano, pominje i Flaminije Korner. Prema trenutno poznatim podacima ispravu je, sredinom XIX vijeka, publikovao Urbano Raffaeli. Prema njegovom izdanju ovu ispravu donosi Josip Đelčić u svojoj studiji o Boki Kotorskoj.²⁸ U novije vrijeme, njen izvornik je otkriven u prepisu, kao posljednja isprava na slobodnim stranicama Pontifikala kotorske biskupije koji se nalazi u Sankt Peterburgu.²⁹ Uprkos tome što je ona u naučnim krugovima prisutna već duže, čini se da su izostala njena detaljnija tumačenja, odnosno pokušaj njenog stavljanja u doba u koje je Grimoald, do sada, smatran episkopom u Kotoru.

Iz Grimoaldovog kazivanja vidi se da je on bio stranac. Na istočnoj jadranskoj obali u arhivskoj građi sa početka XII (1119. godine) i prve polovine XIII vijeka (1229. godine) pominju se ličnosti tog imena.³⁰ Ako se krene u pregled drugih oblasti i perioda gdje se takvo ime (saksonsko-langobardskog porijekla), u tom ili u sličnom obliku, javlja, vidi se da je ono zastupljeno u zapadnim i južnim djelovima Evrope i to, uglavnom, u ranom, ali i u razvijenom srednjem vijeku.³¹ Može se kazati da je za našu priču od posebnog

²⁸ G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, 58, nap. 1 Prevod ovog teksta u: *Писци средњовјековног латинитета*, приредили Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње 1996, 40-43.

²⁹ Д. Синдик Д., *Понтификал Которске бискупје у Петрограду*, ИЧ 31 (1984) 53-66, 59; R. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, 125 (nap. 348), 126, 570, 571, № 62. Prepis ove isprave nalazi se u i rukopisnom zborniku koji se danas nalazi u Rukopisnom odjeljenju Arhiva HAZU u Zagrebu. (II b 21, 308) Vjerovatno je načinjen sa predložka koji se nalazio u Pontifikalu. Vrlo je moguće da je sa istog predložka njen tekst koristio i Frančesko Smekja, pišući o episkopu Grimoaldu.

³⁰ К. Лиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Лиречека II, Београд 1962, 162.

³¹ S.L. Uckelman. „Grimald”. In S.L. Uckelman, ed. *The Dictionary of Medieval Names from European Sources, Edition 2021, no. 1*. <http://dmnes.org/2021/1/name/Grimald>.

značaja građa koja se nalazi u arhivima južnoitalijanskih gradova, u kojoj se pominju ličnosti identičnog imena. Zato bi se moglo pretpostaviti da je on bio iz tih krajeva.³² Njegovo porijeklo iz Južne Italije bilo bi, može se reći, u skladu sa onim što znamo o položaju Kotorske episkopije toga perioda. Poznato je da je, najkasnije od druge polovine XII vijeka, Kotor u crkvenom pogledu bio potčinjen nadbiskupiji u južnoitalijanskom Bariju.³³ Krajem XIII vijeka Zetom je upravljala kraljica Jelena Anžuska, katolikinja, poznata po ispoljenoj brizi za katoličku crkvu i ktitorstvu u zetskim primorskim gradovima.³⁴ Moguće je da su njene veze sa prostorom Južne Italije podstakle dolazak Grimoalda u Kotor.

Dokument koji se analizira predstavlja određeni tip crkvenih dekreta tzv. pastoralno pismo. U skladu sa crkvenim kanonima novoizabrani episkop po stupanju na dužnost okupio bi mjesni kaptol. Tada bi im saopštio načela kojih će se pridržavati tokom upravljanja crkvom na tom području, ali i iznio probleme i teškoće koje je zatekao u episkopiji, a koji su se ticale crkve i crkvenih pitanja. Iznošenje takvih pojava bilo je praćeno prijetnjama, crkvenim i drugim kaznama.³⁵

Svoje kazivanje Grimoald započinje iznošenjem situacije koja se ticala sklapanja braka, a koju je zatekao kada je stigao u Kotor. Crkveno-bračno stanje on opisuje ne baš lijepim kazivanjem: Kada se neko ženio ili udavao nije poštovana crkvena norma da se vjenčanje vrši i daje prsten u prisustvu predstavnika crkve. Tom činu je, po Grimoaldovim riječima, prisustvovala samo rodbina osoba koje su sklapale brak. Ovim kazivanjem on navodi da se nije poštovalo jedno od osnovnih crkvenih kanona koje je propisivalo da je bilo obavezno sklapanje braka pred sveštenicima, a što je, kako je navedeno, predstavljalo jedan od kanona četvrtog Lateranskog sabora. Ovakav način sklapanja braka dešavao se zato što su neki supružnici, po riječima ovog episkopa, bili u četvrtom stepenu srodstva. Iz tog razloga, bliske krvne srodnosti, nijesu mogli dobiti saglasnost crkve za sklapanje braka. Ovaj običaj koji se praktikovao, po Grimoaldovom kazivanju, bio se već praktično pretvorio u zakon (*lex*). Zbog takvog ponašanja on je optužio osobe koje su prije njega

³² Vidjeti: *Codice diplomatico Barese II*, Bari 1899, Indice nomine dei propri, s. v. *Grimoaldus*, 232; F. Sforca, *Bari e Kotor*, Bari 1975, 77, 78 (Autor episkopa Grimoalda takode svrstava u kraj XI vijeka).

³³ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 20.

³⁴ O vladavini kraljice Jelene Anžuske u Zeti i njenoj ktitorskoj djelatnosti vidjeti: Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска - ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1-2 (1958) 131-148, 139; *Историја Црне Горе II/1*, 53 (С. Ђирковић); М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010, 57-59, 72.

³⁵ *Codex iuris canonici*, Roma 1918, can. 358, § 2, can. 359, § 2.

vršile dužnost episkopa u Kotoru da nijesu preduzimale mjere da se takve pojave spriječe. Takođe, on je za to optužio i vjernike, okarakterisavši takvo njihovo ponašanje kao oholo. U skladu sa crkvenim poimanjima, zbog toga što njegovi prethodnici ovo nijesu spriječili oni će odgovarati pred Bogom. Na kraju ovog dekreta on je zaprijetio anatemisanjem svima koji bi ubuduće bez saglasnosti crkve sklopili brak.³⁶ Kako se iz Grimoaldovog teksta može vidjeti, ovaj dokument bio je karakterističan primjer pastoralnog pisma, odnosno primjene crkvenih kanona koji su se odnosili na aktivnosti kada bi novi episkop stupio na dužnost.

Problemi koje Grimoald navodi, izbjegavanje sklapanja braka pred crkvenim licima i nepoštovanje crkvenih kanona o dozvoljenom stepenu krvnog srodstva budućih supružnika, bili su velikei problemi kotorske crkve i zajednice u to vrijeme. Saglasnost crkve koja se navodi u ovom pastoralnom pismu kao uslov za sklapanje braka podrazumijevala je postupak gdje bi njeni predstavnici bili u obavezi da utvrde da osobe koje namjeravaju da sklope brak nijesu u krvnom srodstvu koje crkva nije dozvoljavala. Motivi koji su opredjeljivali buduće supružnike da krše crkvene norme i sklapaju brakove u nedozvoljenom stepenu srodstva, naročito onih imućnijih, jesu nastojanje da se materijalna dobra skoncentrišu na jednom mjestu, ali i težnja da se očuva čistota društvenog staleža, kada su u pitanju brakovi između pripadnika plemstva.³⁷

Problem oko sklapanja tajnih brakova u nedozvoljenom stepenu srodstva nije bio jedini koji je opterećivao bračnu problematiku u kotorskoj sredini XIII vijeka. Drugi problem bila je bigamija, običaj da muškarac živi u zajednici sa dvije žene. Sačuvana je isprava od juna 1255. godine koja govori o rasprostranjenosti te pojave. Iz te isprave vidi se da se kotorska crkva suočavala sa problemom da su se bigamisti, ali i uopšte oženjeni stupali u crkvene redove. Kaptol je nastojao da spriječi da takve osobe postanu dio sveštenstva i vrše neku funkciju u crkvi.³⁸ Zabrana sklapanja braka sveštenicima bila je predmet posebne odluke četvrtog Lateranskog sabora. Kanoni 14-16 ovog sabora uređuju ponašanje sveštenstva, propisujući im, između ostalog, i strogi celibat.³⁹

³⁶ R. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, 570, 571, № 62. Autor zbornika *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia* ove pojave u kotorskoj crkvi tumači grčkim tj. pravoslavnim uticajem.

³⁷ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 32.

³⁸ R. F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, 552, № 19 (sa starijim izdanjima); И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 129; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 43, 44.

³⁹ *Consilium Lateranse IV, a 1215*, De incontinentia clericorum puniendi (Const. 14.), 17; J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 144.

Pastoralno pismo episkopa Grimoalda, nije jedino poznato svjedočanstvo koje se odnosi na pomenute bračne probleme krajem XIII i početkom XIV vijeka u Kotoru i ostalim zetskim krajevima, ali i na područjima današnje sjeverne Albanije. O ovoj problematici govori i pismo pape Benedikta XI koje je 18. novembra 1303. godine uputio barskom arhiepiskopu Marinu Žaretiću. U pismu se kaže kako je papa čuo *quod in Arbano, Polato, Canavia, Duratio Cataro, Dulanio, Suatio, Scodro, Drivasco, Antibaro, et quibusdam aliis locis sub dominio Andronici Imperatoris Grecorum ac Orosii Regis Servie et fratris eius S. Necnon Carissime in Christo filie Elene matris eorum Regine Servie Illustris positis etc.* ne poštuju crkvena pravila i kanone koji su davno donijeti. Kao prestupi kod vjernika, pored ostalih, navedeno je da su oni sklapali nedozvoljene (*illicite*) brakove, na taj način ne poštujući dozvoljeni stepen krvnog srodstva (*consanguinitas*). Kazna za nepoštovanje predviđala je ekskomunikaciju, ali i upućivanje na apostolsku stolicu.⁴⁰ U istom pismu, kao problem, navedeno je i nepoštovanje svete tajne braka na način što su oženjeni, pored žena sa kojima su živjeli, dovodili i druge žene, stvarajući tako nezakoniti brak (*contubernium*).⁴¹ Ovo papino pismo, budući da se bavi i tematikom koja je prisutna u Grimoaldovom dokumentu, moglo bi predstavljati argument za potvrdu pretpostavke da je Grimoald djelovao u Kotoru krajem XIII vijeka i da se njegovo pastoralno pismo može smjestiti u to vrijeme. Oba dokumenta možda bi trebalo posmatrati kao nastojanje vrha Rimokatoličke crkve da se poboljša stanje kada je u pitanju poštovanje crkvenih normi kojima se uređuje sklapanje braka. Kotorske kancelarijsko-notarske isprave iz treće i četvrte decenije XIV vijeka, koje se odnose na porodicu i brak, gdje se pominje bračna zajednica, navode da je *matrimonium canonice contraho*.⁴² Svakako, to ne znači da i tada nije bilo brakova u kojima su supružnici bili u stepenu krvnog srodstva koji crkva nije dozvoljavala.

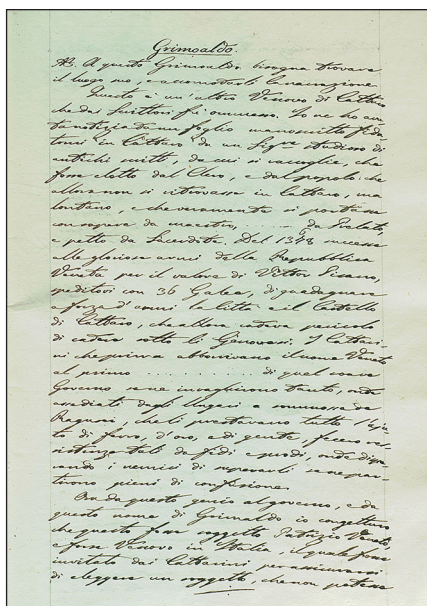
⁴⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, Venetiis 1817, 54, 55; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. A. Theiner, Romae 1859, 408, 409, № 650; М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, 77; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица Академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 289-305, 295, 296.

⁴¹ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, 408, 409, № 650; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, 295.

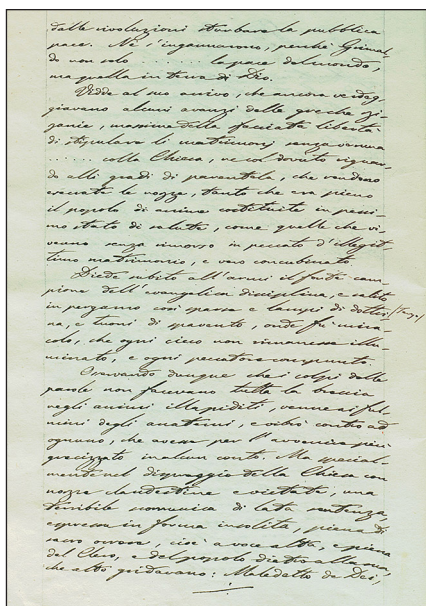
⁴² А. Mayer, *Monumenta Catharensia I*, Zagreb 1950, npr. 43, 60, 62, 63, 65, 66, itd., № 71, 131, 141, 142, 149; А. Mayer, *Monumenta Catharensia II*, Zagreb 1980, npr. 6, 12, 16, 17, 21, 22, 32, itd., № 19, 48, 58, 62, 81, 126; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 129.

Odnos rimokatoličke crkve prema ovom pitanju u XV vijeku bio je takav da je ona nastojala da se poštuju norme usvojene početkom XIII vijeka. U dokumentima iz prve polovine XV vijeka koji se nalaze u Biskupskom arhivu postoje podaci o ličnostima koje su željele da sklope brak sa osobama sa kojima su bile u trećem, odnosno četvrtom stepenu krvnog srodstva. One bi Svetoj stolici upućivale zahtjev (*dispensatio*) za sklapanje braka, koji je mogao biti prihvaćen ili odbijen.⁴³ U građi istog arhiva ima i pomena tajnih brakova. Takvi brakovi bili su zabranjeni normama koje se naziru u tim dokumentima, ali koje nijesu bliže poznate.⁴⁴

PRILOG

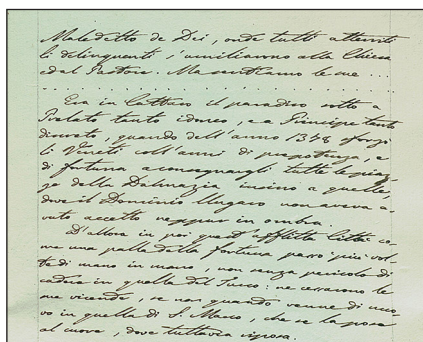
Slika br. 3 Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, I d. 64, Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia, sv. I, cap. IX, 23r

Slika br. 4. Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, I d. 64, Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia, sv. I, cap. IX, 23v

⁴³ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 32.

⁴⁴ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 22, 23.

Slika br. 5. Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, I d. 64, *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia*, sv. I, cap. IX, 24r

Grimoaldo

A questo Grimoaldo bisogna trovare il luogo suo, e accomodarli la narrazione.

Questo è un'altro vescovo di Cattaro che dai scrittori fù ommesso. Lo ne ho avuta notizia da un foglio manoscritto fidatomi in Cattaro da un signore cittadino di antichi scritti, da cui si raccoglie, che fosse eletto dal clero, e dal popolo: che allora non si ritrovasse in Cattaro, ma lontano, e che veramente si portasse con sapere da maestro, ... da prelato, e petto da sacerdote. Del 1378 successe alle gloriose armi della Repubblica Veneta per il valore di Vittor Pisano, speditovi con 36 galee, di guadagnare a forza d'armi la città e il castello di Cattaro, che allora cadeva pericolo di cadere sotto li Genovesi. I Cattari si che prima abbonivano il nome Veneto al primo ..... di quel soave governo se ne invaghirono tanto, onde assediati dagli Unghari a commossa da Ragusei, che li prestavano tutto l'aiuto di ferro, d'oro, e di gente, fecero resistenze tali da fidi e prodi, onde dispregando i nemici di separarli se ne partirono pieni di confusione.

Ora da questo genio al governo, e da questo nome di Grimaldo io congetturò che questo fosse soggetto patrizio Veneto, e fosse vescovo in Italia, il quale fosse invitato dai Cattarini per assicurarsi di eleggere un soggetto, che non potesse (23r) dalle rivoluzioni sturbare la pubblica pace. Ne s'ingannarono, perché Grimaldo non solo .... la pace del mondo, ma quella in terra di Dio.

Vidde al suo arrivo, che ancora se addagiavano alcuni avanzi delle greche zizanie, massima della facciata libertà di stipulare li matrimonii sen-

za ciascuna ..... colla Chiesa, ne col dovuto riguardo alli gradi di parentela, che rendono eronate le nozze, tanto che era pieno il popolo di anime cretuite in pessimo stato di salute, come quelle che vivono senza rimorso in peccato d' illegittimo matrimonio, e vero concubinato.

Diede subito all'armi il forte campione dell'evangelica disciplina, e salito in pergamo così sparsa e lampi di dottrina, e tuoni di spavento, onde fù miracolo, che ogni cieco non rimanesse illuminato, e ogni peccatore compunto.

Osservando dunque che i colpi delle parole non facevano tutta la braccia negli animi illapiditi, venne ai fulmini degli anatemi, e oibò contro ad ognuno, che avesse per l'avenire più grecizzato in alcun conto. Ma specialmente nel dispraggio della Chiesa con nozze clandestine e vietate, una terribile scomunica di lata sentenza, espressa in forma insolita, piena di sacro orrore, cioè a voce alta, e piena del clero, e del popolo dietro alla sua che alto gridevano: Maledetto de Dei, (23v) Maledetto de Dei, onde tutti atteniti li delinquenti i umiliarono alla Chiesa e dal Pastore. Ma andiamo le sue...

.....

Era in Cattaro il paradiso sotto a Prelato tanto idoneo, e a Principe tanto discreto, quando dell'anno 1378 sforzi li Veneti coll'armi di prepotenza, e di fortuna a consegnarli tutte le piazze della Dalmazia insino a quelle, dove il Dominio Ungaro non aveva avuto accetto neppur in ombra.

D'allora in poi quando afflitta città come una palla della fortuna passò più volte di mano in mano, non senza pericolo di cadere in quella del Turco: ne cessarono le sue vicende, se non quando venne di nuovo in quella di S. Marco, che se la pose al cuore, dove tuttavia riposa. (24r)

(Arhiv HAZU, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *I d. 64, Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia*, sv. I, cap. IX, 23r-24r.)

Miljan GOGIĆ

WAS GRIMOALD THE BISHOP OF KOTOR AT THE END OF 11TH OR 13TH CENTURY?

Summary

Ever since the time of Flaminius Cornelius, in science and literature, it is considered that Grimoald performed his duty as bishop of Kotor at the end of the 11th century (1090). In the copy of the manuscript collection entitled *Storia delle*

Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia, which is kept in the Archives of the HAZU in Zagreb, there is information about this Kotor bishop. In that collection, first of all, there is a section about him in which his activities in Kotor are cautiously linked to the Venetian conquest of Kotor in 1378. In the same copy of the collection, there are data that create the possibility of putting forward the assumption that the time of his activity in Kotor can be placed in another period, at the end of the 13th century. In the aforementioned manuscript, there is a list of Kotor bishops (18 in total) who performed their duties from the beginning of the 12th to the middle of the 14th century. The order of the mentioned Kotor bishops in it, excluding Grimoald, is identical to the one accepted in science. It states that Grimoald was a bishop in 1290. Grimoald's activity in Kotor is linked to his pastoral letter that refers to marriages in Kotor. In it, Grimoald presents the circumstances surrounding marriage that were applied in Kotor, and which were not in accordance with church canons. He states that only relatives of the spouses were present during the marriage ceremony, without representatives of the church. This happened, according to Grimoald, for the reason that the spouses were often in the fourth, illegal degree of consanguinity. These norms, the necessity of the presence of members of the clergy at the time of marriage and the prohibition of marriage in the fourth degree of consanguinity were adopted at the Fourth Lateran Council (1215), but they were apparently not respected in Kotor at the end of the 13th century. The conclusion of marriage in an illegal degree of kinship, not only in Kotor, but also in other cities of Zeta and Southern Albania at the turn of the 13th-14th century, is also mentioned in the letter of Pope Benedict XI from November 1303, which confirms the allegation from Grimoald's episcopal letter.

Marina ODAK*

O NOVCU GRADA DRIVASTA TRAGOM JEDNE NUMIZMATIČKE BELEŠKE

ABSTRACT: *In the paper by Sergije Dimitrijević, A New Series of New Types of Serbian Medieval Coins [Нова серија нових врста српског средњовековног новца], published in the journal Starinar [Старинар] in 1964–1965, we have come across a peculiar piece of information – that there used to be a sub-type of the follaro coin from the town of Ulcinj, which usually had a depiction of the Virgin Mary with Christ on the obverse, and a depiction of the city walls with a tree in the gate on the reverse. More precisely, in his work Dimitrijević mentions an Ulcinj-type follaro with a human figure with its arms and legs apart, standing in the city gate instead of the tree. We have made an attempt to find this never before published specimen of the Ulcinj follaro, and have come to the conclusion that the currency in question is not that of Ulcinj, but a follaro from the town of Drivast (modern-day Drisht), with a depiction of the Virgin Mary with Christ on the obverse and the city walls with a lily inside the gate on the reverse. The striking similarity in the manufacturing process of these two coins, in terms of both the depiction on the obverse and that on the reverse, points to a single pair of artisan hands behind the coin moulds for minting of both towns.*

KEYWORDS: *municipal currency, Ulcinj-type follaro, Drivast-type follaro, city walls depictions on coins, iconography, Dubrovnik mint, Milče the goldsmith*

Srednjovekovni Drivast (Drivastum, Drivasto, Δρίβαστος, Drivosty) bio je episkopsko sedište i jedan od važnih gradova koji su poput prstena okruživali Skadar i Skadarsko jezero. Podignut je u blizini ruševina Starog Drivasta, smešten na putu koji od strateški važnog Skadra vodi prema Polimlju i Raškoj, na obali reke Kiri.¹ Poput mnogih gradova u ovoj oblasti, sa-

---

* Autor je nezavisni istraživač, Beograd.

¹ M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien

građen je na visokoj steni sa koje se pruža pogled prema Skadru. Sam grad sastojao se od Donjeg grada koji nije sačuvan, i Gornjeg grada, smeštenog na sedlastoj zaravni brda, do kojeg je južnom padinom vodio popločan put. Ovaj put vodio je prema glavnoj, južnoj kapiji Gornjeg grada (castruma) sa gradskim vratima koja su se završavala lukom, a pored južne, u grad se moglo ući i preko istočne kapije. Gornji grad je bio opasan odbrambenim bedemom napravljenim od kamena, koji je bio ojačan kulama, a u sklopu fortifikacionog sistema grada bila je i tvrđava, smeštena na vrhu stenovite padine, na visini od 150 metara, u kojoj se nalazila cisterna za vodu.² Pored tvrđave stoje ostaci crkvice trikonhosne osnove, a osim ove kamene crkvice, na ulazu u Gornji grad nalaze se ostaci bazilikalne crkve sa apsidom na istočnoj strani.³ Izvori svedoče da je u gradu bilo više crkava, a među njima se kao katedralna crkva pominje crkva posvećena Bogorodici.⁴ Samu varoš činile su kamene kuće sa jednim ili dva sprata, zgrada u kojoj su živeli sveštenici drivastijskog kapitola (domus canonicalis), a najznačajnija građevina javnog karaktera bila je episkopska palata pomenuta 1251. godine.⁵ Trg sa lođom činio je centar gradskog života srednjovekovnog Drivasta, na kome su se održavala i suđenja.⁶

Drivast je bio naseljen Romanima, ostacima starosedelaca Balkanskog poluostrva koji su se služili latinskim jezikom i posle napada Gota, Slovena i Avara tražili spas u primorskim gradovima u koje dolazi najveći priliv stanovništva iz porušenih rimskih gradova u unutrašnjosti.⁷ Romanski ele-

und Leipzig, 1924, 26; А. Дероко, У Бодиновој престоници. Путописне архитектонске забелешке из Скадра – града Росафа – и околине, *Старинар* 5 (за 1928, 1929. и 1939), 128–151, 137; М. Антоновић, *Град и жуна у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд, 2003, 57–58; исти, *Дриваст, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, С. Мишић (ур.), Београд, 2010, 98–101, 98.

² А. Дероко, *н. д.*, 137–138, сл. 8, 9; М. Антоновић, *Град и жуна*, 57–58; исти, *Дриваст*, 98.

³ Т. Ирпен, Стари споменици у Албанији, *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине* 12 (1900), 511–532, 530, сл. 29–30; А. Дероко, *н. д.*, 138, сл. 9; А. Мекси, Kisha mesjetare të Shqipërisë së Mesme dhe të Veriut, *Monumentet*, 26/2 (1983), 77–117, 85; Ђ. Јанковић, *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд, 2007, 85, сл. 66; М. Антоновић, *Град и жуна*, 58; исти, *Дриваст*, 98.

⁴ *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* (collegerunt et digesserunt L. de Thallóczyem, C. Jireček, E. Sufflaj), I–II, Vindobonae, 1913, 1918, II, 58, nr. 252. U izvoru se navodi da je 1368. godine drivastijski kanonik primio misalnu knjigu za svoju crkvu, katedralu Svete Marie de Driuasto.

⁵ *Acta et Diplomata res Albaniae*, I, 61, nr. 203, 204.

⁶ М. Антоновић, *Град и жуна*, 60; исти, *Дриваст*, 98.

⁷ О Романима на овим просторима види: М. Šufflaj, *Srbi i Arbanasi*, Београд, 1925, 10–13; К. Јиреček, *Scutari und sein Gebiet im Mittelalter*, *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I, München – Leipzig, 1916, 109; исти, *Историја Срба*, II, Београд, 1952, 35–36; Романи у градовима Далмације током средњега века, *Зборник Константина Јиречека* II, Г.

menat se na ovim prostorima najduže održao u Drivastu čiji stanovnici i u 15. veku sebe nazivaju Rimljanima.⁸ Romani u nove gradove prenose episkopska središta iz postradalih gradova u unutrašnjosti, a ove episkopije opstaju tokom čitavog srednjeg veka, pod jurisdikcijom različitih arhiepiskopskih sedišta.⁹ Tako prvi pomen grada Drivasta, iako je grad stariji,¹⁰ nalazimo u episkopskim noticijama carigradske crkve, koje potiču iz druge polovine 10. veka, gde se navodi da je dračkom mitropolitu, koji je bio pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije, među episkopima ostalih gradova Dračke teme, potčinjen episkop Drivasta.¹¹ Delovanje Dračke mitropolije prestalo je na prostoru Duklje pre kraja 11. veka, kada se pretpostavlja da je grad došao pod vlast dukljanskog kralja Konstantina Bodina,¹² a Drivast se u jednoj povelji iz 1089. godine navodi među episkopijama koje su podložne Barskoj arhiepiskopiji.¹³ Novo poglavlje istorije grada započinje njegovim ulaskom u sastav države Nemanjića između 1183. i 1186. godine, kada Stefan Nemanja od vizantijske vlasti osvaja niz gradova južnog Primorja, među kojima je bio i Drivast.¹⁴ Uspon grada zaustavio je upad Mongola 1242. godine, koji su ga

Острогорски (приредио), Београд 1962, 51–68; И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ 338, Београд, 1983, 15; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, В. Ђокић (приредио), *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 185–196, 190–192; М. Антоновић, *Град и жуна*, 22–26, 85, 244, 248, 256, 259, 264–266; С. Шаркић, *Градско становништво у средњовековној Србији*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2011), 17–27, 21.

⁸ М. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Београд, 1925, 11; И. Божић, *н. д.*, 15.

⁹ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, VII, Venetiis, 1817, 191–334, 209–229, 384–394. О именованју епископа на подручју Зете и северне Албаније: К. Митровић, *Именованје епископа и брига о дисциплини свећенства – елементи црквене политике Млетаčke републике на подручју Зете и северне Албаније (1392–1571)*, *Зборник радова “1700 година Миланског едикта”*, Ниш, 2013, 943–953.

¹⁰ М. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens*, 26.

¹¹ У овом периоду, у тренутку свог највећег обима, Драчка митрополија је проширила своје подручје на Дукљу, Скадар, Дриваст, Пилот и Вар. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд, 2016, 69, 90. О византијској управи на овом простору: А. Ducelier, *La façade maritime de l’Albanie au Moyen Age: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thesaloniki, 1981; Ј. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Београд, 1957; исти, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, *Зборник радова Византолошког института VIII* (1964), 117–132.

¹² *Историја Црне Горе*, I, Титорада, 1967, 396–398.

¹³ И. Коматина, *н. д.*, 70, 124, 132, 140–141.

¹⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Т. Smičiklas (ur.), Zagreb, 1904, 102; К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, 155; Ј. Ferluga, *Vizantijska uprava*, 148; *Историја Црне Горе*, II/1, Титорада, 1970, 410; Ј. Калић-Мијушковић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 11–1 (1970), 193–204; Стефан Првовенчани, *Житије Светог Симеона, Сабрана дела*, Љ. Јухас-Георгијевска (предговор, превод и коментари), Београд, 1999, 38–39.

opljačkali i razorili zajedno sa susednim gradom Svačom.¹⁵ Nakon smrt cara Dušana, u periodu jačanja oblasnih gospodara, grad posle 1359. godine dolazi u ruke Balšića,¹⁶ koji pritисnuti turskim upadima u ovu oblast i nemoćni da ga sačuvaju, Drivast zajedno sa Skadrom i Sv. Srđom na Bojani 1395. godine predaju u ruke Veneciji, uz godišnji danak od 1000 dukata.¹⁷ Međutim, nezadovoljstvo vlašću Venecije, pre svega poreskom politikom, dovodi do pobune u ovoj oblasti 1405. godine,¹⁸ koja je u narednom periodu dovela do smenjivanja različitih gospodara nad gradom, Venecije, Balše III Balšića,¹⁹ a nakon njegove smrti 1421. godine, grad je jedno vreme bio u sastavu Srpske despotovine,²⁰ da bi 1442. godine ponovo došao pod vlast Sinjorije. Mletački Drivast, potpuno razoren turskim napadima, predao se Osmanlijama 1478. godine.²¹

U primorskim gradovima na istočnoj obali Jadrana, koji su bili pod uticajem romanske kulture, po uzoru na gradove u Italiji gde je taj proces započeo u 11. veku, već krajem 12. veka dolazi do razvoja autonomnih gradskih komuna u kojima su gradski statuti²² regulisali pravni i društveni život u

¹⁵ F. Rački, *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, Zagrabiae, 1894 – Zagreb, 1984, 41–44; A. Uzelac, *Pod Senkom psa. Tataři i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*, Beograd, 2015, 54; P. Sophoulis, *The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242*, *Fragmenta Hellenoslavica* 2 (2015), 251–278, 269–270.

¹⁶ *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград, 1970, 6–8, 49–52; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд, 1989, 46–48.

¹⁷ *Историја Црне Горе*, II/2, 56–64, 71–72; И. Божић, *Млечани на реци Бојани, Немирно Поморје XV века*, Београд, 1979, 218–240, 218, 220–221; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд, 2016, 59–60.

¹⁸ *Историја Црне Горе*, II/2, 85–88; И. Божић, *н. д.*, 219, 221–222; М. Спремић, *н. д.*, 68–69, 75.

¹⁹ *Историја Црне Горе*, II/2, 91–93; М. Спремић, *н. д.*, 82.

²⁰ *O Zeti u sastavu Despotovine: Историја Црне Горе*, 2/2, 135–275; И. Божић, *Зетске војводе под Деспотима, Немирно Поморје XV века*, Београд, 1979, 174–192; М. Спремић, *н. д.*, 87–136.

²¹ *Историја Црне Горе*, II/2, 302–318; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 226–227; М. Спремић, *н. д.*, 195.

²² *O statutima srednjovekovnih gradova na istočnoj obali Jadrana videti: I. Strohal, Statuti primorskih gradova i općina: bibliografički nacrt*, Zagreb, 1911; A. Pertusi, *Per la storia di Dulcigno nei secoli XIV–XV e dei suoi statuti cittadini*, *Studi Veneziani* 15 (1973), 213–271; *Srednjovekovni statut Budve*, М. Luketić, Ž. Vučković (priredili), Budva, 1988; Ж. Бујуклић, *Статут, Лексикон српског средњег века*, С. Ћирковић, Р. Михаљчић (ур.), Београд, 1999, 702–707; *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, L. Nadin (priredila), Roma, 2002; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibarri* (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara), *Povijesni prilozi* 23 (2002), 19–42; М. Антоновић, *н. д.*, 114–160; *Statuta civitatis Catari – Statut grada Kotora*, I (fototipско издање оригинала из 1616.); *Statut grada Kotora, II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom*; *Statut grada Kotora*, III (prepis originala Statuta grada Kotora iz 1616. godine), Kotor, 2009; *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, N. Bogojević-Gluščević (priredila), Podgorica, 2016.

gradu i njegovoj okolini. Na ovaj način, bez obzira na suverenu vlast, gradovi u Primorju činili su posebno pravno područje, u čijoj osnovi je bio municipalan sistem vlasti. U nemanjićkom periodu, oblikovana je komunalna autonomija Drivasta i njegovo komunalno uređenje, a grad je imao svoj statut, pečat²³ i svoj novac, važne simbole komunalnog života. Statut Drivasta nije sačuvan, ali o tome da je postojao, svedoči zahtev građana Drivasta mletačkoj vlasti u periodu kada grad dolazi pod njenu upravu, da se poštuje statut grada i običaji u upravi.²⁴ Tom prilikom, drivastijska uprava je insistirala kod mletačke vlasti na poštovanju pogodbi koje je grad ranije uživao, što je omogućilo da se rekonstruišu delovi gradskog statuta.²⁵ Za razliku od gradskog statuta, potpuno je sačuvan *Statut kapitola drivastijske katedrale* (Statuta et Ordinationes Capituli Ecclesiae Cathedralis Drivastiensis) koji potiče iz 15. veka, čiji korpus pravila koji se odnose na crkvenu organizaciju otkrivaju da su u ovom periodu života grada, crkva, vera i sveštenstvo odlučivali o svim verskim, ali i svetovnim delatnostima u gradu.²⁶ Ovakvo stapanje svetovne i duhovne vlasti do koga je došlo u Drivastu, bilo je presedan u komunalnom uređenju gradova na istočnoj obali Jadrana.

Osim gradskog statuta, jedan od važnih obeležja municipalne vlasti srednjovekovnih gradova bilo je kovanje gradskog/komunalnog novca. Pravo na kovanje novca gradovi južnog dela Jadrana stižu za vreme vladavine srpskih kraljeva, kada svoj autonomni bakarni novac – folare kuju Kotor,²⁷ Bar,²⁸

²³ O važnosti pečata, kao jednog od simbola komunalne autonomije, svedoči insistiranje Drivastijanaca da im gradski pečat, koji je 1402. godine uzeo vicerektor Nikola Trevizano, bude vraćen. M. Антоновић, *Град и жупа*, 167.

²⁴ *Acta et Diplomata res Albaniae* II, 165–166, nr. 591; *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, I–III (1–24), J. Valentini, S. J. (ed.), München, 1969–1979, I/3, 68–69, nr. 690.

²⁵ M. Антоновић, *Град и жупа*, 77; исти, *Дриваст*, 99–100.

²⁶ M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens*, 52; A. Ducellier, n. d., 551; M. Антоновић, *Град и жупа*, 124–126; исти, *Дриваст*, 99–100.

²⁷ K. Stockert, Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro, *Numismatische Zeitschrift*, XLIV (1911), 202–236; isti, Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro, *Numismatische Zeitschrift*, XLV (1912), 113–148; V. E. III di Savoia, *Corpus Nummorum Italicorum, Volume VI, Veneto (zecche minori) Dalmazia, Albania, Roma*, 1922, 292–449; B. Babić, Numizmatika na teritoriji Crne Gore do kraja XV vijeka, *Kulturno naslijeđe* 1 (1985), 112–130, 118–119; С. Димитријевић, *Каталог збирка српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, Београд, 2001, 446–458; M. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, Београд, 2001, 78–88; isti, *Serbian Medieval Coins*, Belgrade, 2014, 129–146; J. Dobrinić, *Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku, I. dio, "In memoriam dr. Karl Stockert"*, Rijeka, 2003, 13–54; M. Dimnik, J. Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages in the Balkans: Numismatic History and Catalogue*, London, 2008, 96–104, 208–213; M. Одак Михаиловић, Представа Св. Трифуна на новцу средњовековне комуне Котора у саставу државе Немањића, *Бока* 36 (2016), 23–41.

²⁸ T. Ippen, Über Münzen Albaniens, *Numismatische Zeitschrift*, XXXIII (1902), 189–196, 190–191; K. Stockert, Die Münzen der Städte Nordalbaniens, *Numismatische Zeitschrift*, XXXIII (1910), 67–128, 68, 101–111; *Corpus Nummorum Italicorum*, 284–291; A.

Ulcinj,²⁹ Skadar,³⁰ Svač³¹ i Drivast,³² a u gradovima Kotoru,³³ Skadru³⁴ i Baru³⁵ postojale su i kovnice novca. Novac je bio namenjen unutrašnjim potrebama grada, korišćen za svakodnevne transakcije, a postoje podaci da je cirkulisao i između gradova.³⁶ Takav novac je, osim tradicionalne uloge koju sva-

Makanec, Dva folara Ulcinja i Bara, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, XXXVI (1924), 107–108, 108; Babić, *n. d.*, 120; Димитријевић, *n. d.*, 444–445; Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 89–90; isti, *Serbian Medieval Coins*, 147–148; Dobrinić, *n. d.*, 5–10; Dimnik, Dobrinić, *n. d.*, 105–107, 213–216.

²⁹ T. Ippen, *n. d.*, 191–193; K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbanians*, 111–117; *Corpus Nummorum Italicorum*, 450–452; A. Makanec, *n. d.*, 107; V. Babić, *n. d.*, 120–121; С. Димитријевић, *n. d.*, 463–464; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 91–92; isti, *Serbian Medieval Coins*, 149–151; J. Dobrinić, *n. d.*, 82–83; M. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 107–108, 214–215.

³⁰ T. Ippen, *n. d.*, 189–190; K. Stockert, Über einige noch unedierte Münzen von Scutari (Albanien) and Drivasto, *Numismatische Zeitschrift NF II* (1909), 221–228, 221–227; K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbanians*, 80–89; *Corpus Nummorum Italicorum*, 544–550; С. Димитријевић, *n. d.*, 461–462; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 94–95; isti, *Serbian Medieval Coins*, 152–153, 155; J. Dobrinić, *n. d.*, 55–58, 59–63; M. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 109, 215–216.

³¹ K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbanians*, 68, 119; *Corpus Nummorum Italicorum*, 574; V. Babić, *n. d.*, 121; С. Димитријевић, *n. d.*, 462; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96; isti, *Serbian Medieval Coins*, 157; J. Dobrinić, 78; M. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 112–113, 217.

³² K. Stockert, Über einige noch unedierte Münzen von Scutari (Albanien) and Drivasto, 228; isti, *Die Münzen der Städte Nordalbanians*, 117–118; *Corpus Nummorum Italicorum*, 449–450; С. Димитријевић, *n. d.*, 445–446; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96; isti, *Serbian Medieval Coins*, 156; J. Dobrinić, *n. d.*, 11; M. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 111–112, 217.

³³ U Statutu grada Kotora posredno se pominje rad kočorske kovnice, u glavi 14 *O izboru kovničara*, koja glasi: „Isto tako, kao što je gore pisano, biraju se na šest mjeseci dva ispravna i stručna kovničara nad gradskim novcem koji će se kovati. Svaki od njih da ima na ime plate 10 perpera, a koji god ne bude htio da bude u toj službi, platiće kaznu 25 perpera.” *Statuta civitatis Catari – Statut grada Kotora*, I (fototipско izdanje originala iz 1616.), 10; *Statut grada Kotora*, II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, 148.

³⁴ Postoje sačuvana dokumenta mletačkog Senata koja potvrđuju prisustvo kovnice novca u ovom gradu koja je objavio Karl Stockert. K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbanians*, 67–128. Postojanje kovnice u Skadru potvrđuje i odredba iz Korčulanskog statuta iz 1424. godine, u kojoj se utvrđuje kurs stranih moneta koje su bile u opticaju, pri čemu se pominju mletački skadarski novci, te *grossi Balse vel volch boni*. Š. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb, 1875, 170; *Korčulanski statut. Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine*, (pr. i preveo Antun Cvitanić), Zagreb–Korčula, 1995, cap. CLI 69, 84.

³⁵ Dubrovački dokumenti iz 1441. godine pominju „ceche Albanie per ipsos empte a domino dispoto Georgio”, te dubrovačkog zlatara Jakšu Miladinovića koji će raditi u kovnici. Pod vlašću srpskog despota u ovom periodu bili su Drivast, Bar i Budva, pri čemu se pretpostavlja da je kovnica bila u Baru. B. Hrabak, O balšićkim grošima, *Istorijski zapisi*, knj. IX (1953), 188–195, 193, 194.

³⁶ Kotoški folari se pominju u Dubrovniku 1361. godine, kada se zabranjuje njihov opticaj budući da su krivotvoreni i od bakra. M. Решетар, *Дубровачка нумизматика. Дио I (Хисторички)*, Београд: Сремски Карловци, 1924, 484.

ki novac ima kao mera vrednosti, preko svoje ikonografije, bio idealan medijum za projektovanje gradskog autoriteta i prestiža. Zato su na folarima isticali oni elementi grada koji su činili osnovu gradskog blagostanja i prosperiteta, kojima je grad projektovao sliku o sebi, individualnu percepciju sebe zasnovanu kako na istorijskom nasleđu tako i na najznačajnijem elementima sadašnjeg postojanja grada.³⁷ Tako se na novcu ističu elementi fizičke strukture grada, pre svega gradski bedemi, tvrđave i gradske kapije, čime se podvlači njegovo urbano lice utemeljeno u antičkom nasleđu.³⁸ Srednjovekovni grad bio je i kulturno i duhovno uporište otelovljeno glavnom gradskom crkvom, katedralom, posvećenoj gradskom patronu koji je obično istican na aversnoj strani pločice novca.³⁹ Kako je svetac zaštitnik predstavljao duhovno uporište za opstanak grada, tako je njegovo političko uporište činila municipalna vlast, istaknuta imenicom CIVITAS uz naziv grada ispisana na novcu.⁴⁰ Ovi najvažniji amblemi grada bili su utisnuti na dve strane pločice grad-

³⁷ Ovakav pristup ikonografiji gradskog novca primetan je već u antici, kod grčkih gradova-država. V. Penna, *Coins and words: Perception and metaphor, Words and Coins, from Ancient Greece to Byzantium*, V. Penna, (ed.), Gent, 2013, 13–21; isti, *Glimpses of the past: Coins issues of illustrious men, Words and Coins, from Ancient Greece to Byzantium*, V. Penna, (ed.), Gent, 2013, 53–65.

³⁸ O načinima predstavljanja srednjovekovnih gradova na novcu vidi: Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe*, London, 1991, 55–56, 66–68, 84, 114 i dr; E. Azzopardi, *The Coinage of the Crusaders and the World of Islam*, Malta, 2006, 56–59, 81, 96–97 i dr; M. Odak Mihailović, Na ponos grada: predstave gradske tvrđave na novcu Kotora, Ulcinja, Svača, Skadra i Drivasta, *Istorijski zapisi*, 3–4 (2014.), 161–181; S. Solway (ed.), *Medieval Coins and Seals: Constructing Identity, Signifying Power*, Turnhout, 2015; L. Travaini, *Coins and Identity: From Mint to Paradise*, R. Naismith (ed.), *Money and Coinage in the Middle Ages*, Leiden, 2018, 320–349. O izgledu i prostornom uređenju srednjovekovnih gradova na južnoj obali Jadrana videti: C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Beograd, 1953, 71–101; Б. Ђуровић, *О зидинама града Котора*, Beograd, 1956, 119–145; Ђ. Воšković, *Stari Bar*, Beograd, 1962; П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Beograd–Улцињ, 1975; Ћ. Бошковић, П. Мијовић, М. Ковачевић, *Улцињ*, I, Beograd, 1981; M. Zagarčanin, *Stari grad Bar, Vodič kroz vijekove*, Bar, 2008.

³⁹ Gradski patroni se prvo pojavljuju na srednjovekovnim gradskim pečatima, često inkorporirani u predstave gradske arhitekture, ponekad prikazani kako stoje u kapiji grada. O predstavama zaštitnika grada na srednjovekovnim gradskim pečatima vidi: B. Bedos-Rezak, *Towns and Seals: Representation and Signification in Medieval France*, B. Pullan, S. Reynolds (eds.), *Town Life and Culture in the Middle Ages and Renaissance*, Manchester, 1990, 34–47, 39, 43–44, fig. 11; E. New, *Seals and Status in Medieval English Towns: A Case-study of London, Newcastle and Durham*, N. Adams, J. Cherry, J. Robinson (eds.), *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London, 2008, 35–42; H. Klackenbergh, *Seals of Swedish Towns before 1350*, N. Adams, J. Cherry, J. Robinson (eds.), *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London, 2008, 83–84, fig. 6–7.

⁴⁰ O latinskom pojmu *civitas* videti: L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986), 141–152, 144. Imenice *cives* i *civitas* su se na srednjovekovnim pečatima Zapada dosledno koristile za episkopske gradove, gde je uprkos prodiranju narodnih jezika, sačuvana lojalnost latinskom jeziku. B. Bedos-Rezak, *n. d.*, 43.

skog novca, kao najznačajniji elementi gradskog života koji su kontrolisali njegov opstanak. Poruka o gradu utisnuta na novcu cirkulacijom folara bila je prenošena u onom opsegu u kome je novac cirkulisao, postajući još jedna vizuelna slika grada. Komunalnim novcem, kao i gradskim pečatom, gradske zajednice su potvrđivale svoje učešće u široj srednjovekovnoj zajednici.

Numizmatika grada Drivasta je veoma oskudna, grad je kovao samo dva tipa bakarnih folara, prvi sa predstavom Bogorodice, zaštitnice grada na aversu, koja je prikazana sa bisernim nimbom, kako sedi na bogato ukrašenom prestolu i na desnoj ruci drži Mladenca prikazanog sa krstolikim nimbom, dok ga levom rukom pridržava. Površina bočnih stubova prestola ukrašena je kružićima, koji se nižu u nekoliko redova, a na vrhu svakog stuba prikazana je kugla. Predstavu prati natpis MA TŽ, koji se nalazi u visini glave Bogorodice. Na reversu novca je vizuelni simbol grada, gradska tvrđava sa tri kule, od kojih je središnja najviša, a sve tri kule se završavaju sa tri vitka zupca. Površine kula ispunjene su sitnim, nepravilnim kvadratima koji podražavaju kamenu strukturu tvrđave. Srednja kula u podnožju ima široku, polukružnu kapiju, u čijem središtu je stilizovana predstava krina, simbola Bogorodice, smeštenog između dve kugle. Predstavu gradske tvrđave prati natpis C IVITAS DRIVA TR (sl. 1).⁴¹ Drugi tip gradskih folara na aversu nosi

Sl. 1 Folar grada Drivasta, 14. vek

⁴¹ K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbanens*, 117–118, tip. I, br. 231; *Corpus Nummorum Italicorum*, 449–450, br. 1–2, T. XXXIX, br. 4; С. Димитријевић, *н. д.*, 445, vrsta 367; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96, br. 1; isti, *Serbian Medieval Coins*, 156, br. 1; J. Dobrinić, *n. d.*, 11, I tip, br. 1.1.1.1; M. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 217, br. 11.1.1.1.

istu predstavu Bogorodice na prestolu sa Hristom, ali natpis koji prati predstavu sada glasi MA, odnosno WA. Na reversu je predstava nepoznatog svetitelja prikazanog kako sedi na prestolu, čini se da je odeven u dalmatiku, oko glave mu je biserni nimb, a predstavu dopunjuje legenda DRIVA ŽTI.⁴² Ovi folari su kovani loše izrađenim kalupima, tako da su najvećim delom nečitki, sa tek u obrisima prepoznatljivim predstavama i neugledni su.

U literaturi se početak kovanja drivastijskih folara različito datuje, pojedini istraživači početak kovanja gradskog novca stavljaju u prvu polovinu 14. veka, kao i početak kovanja folara gradova u okruženju, Skadra, Svača i Ulcinja,⁴³ dok su drugi mišljenja da je novac počeo da se kuje tek krajem 14. i početkom 15. veka.⁴⁴ Primetno je da se grad Drivast odlikuje malom novčanom produkcijom, tek nešto većom od obližnjeg Svača,⁴⁵ što svedoči o slabom ekonomskom potencijalu grada. U ovom delu Zete, u suženim okvirima gradskih distrikta, stanovnici su živeli od poljoprivrede, proizvodnje vina i maslinovog ulja,⁴⁶ a zapaženo je da je do ekonomske ekspanzije gradova i razvoja komuna na ovom prostoru došlo u 13. i 14. veku, doseljavanjem stanovništva, što se desilo i u Drivastu.⁴⁷ Međutim, prilikom pregovora o prelasku grada pod vlast Venecije, krajem 14. i početkom 15. veka, Drivastijci ističu siromaštvo svog grada, tražeći zbog toga oslobađa-

⁴² K. Stockert, *Über einige noch unedierte Münzen von Scutari (Albanien) and Drivasto*, 228, br. 13–14; isti, *Die Münzen der Städte Nordalbaniens*, 118–119, tip. II, br. 232–236; *Corpus Nummorum Italicorum*, 450, br. 3–7, T. XXXIX, br. 5; С. Димитријевић, *н. д.*, 446, vrsta 368; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96, br. 2; isti, *Serbian Medieval Coins*, 156, br. 2; J. Dobrinić, *n. d.*, 11, II tip, 1.1.2.1–1.1.2.5; М. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 217, br. 11.1.1.2.

⁴³ С. Димитријевић, Датирање бакарних новчаних врста приморских градова, *Новац српских средњовековних владара*, М. Димитријевић (приредио), Београд, 2006, 311–326, 314, 322, 324.

⁴⁴ K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbaniens*, 80; *Corpus Nummorum Italicorum*, 449; М. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 112, gde se navodi da Drivast kuje gradski novac tokom 14. i 15. veka.

⁴⁵ Svač je iskovaо samo jedan tip gradskih folara, od kojih je danas očuvano samo par primeraka, sa predstavom Sv. Jovana Preteče na aversu i predstavom gradske tvrđave na reversu. K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbaniens*, 119, br. 237; *Corpus Nummorum Italicorum*, 574, br. 1, 2, T. XXXIII, br. 14; В. Вабич, *n. d.*, 121; С. Димитријевић, *Каталог збирке*, 2001, 462, врста 393; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96, бр. 1; isti, *Serbian Medieval Coins*, 157, br. 1; J. Dobrinić, *n. d.*, 78, br. 1.1.1.1; М. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 112, 217, br. 12.1.1.1; М. Odak, *Folar grada Svača: novac kao simbol gradskog identiteta (u štampi)*

⁴⁶ М. Антоновић, *Град и жуна*, 78–80; М. Антоновић, *Дриваст*, 101. Грађани Drivasta удружivalи су се и у трговачка удружења, па је тако Павле, син Ђорђа Belija из Drivasta 1386. године позајмио од Милоша Сараковића 224 перпера на име улога у трговачко удружење. *Izvori za istoriju Crne Gore uz Dubrovačkog arhiva*, I, Ђ. Borozan (priredio), Podgorica 2020, 120.

⁴⁷ М. Антоновић, *Град и жуна*, 81.

nje od carina i poreza.⁴⁸ Kako je kovanje gradskog novca uvek pratilo uspon grada, jačanje njegove ekonomske moći, koja dovodi do procvata trgovine i zanatstva, čini se da početak kovanja folara grada Drivasta ne treba vezivati za kraj 14. veka.

Prvi radovi o novcu grada Drivasta, objavljeni su davne 1909. godine. Tada je austrijski numizmatičar Karl Stockert u časopisu *Numismatische Zeitschrift* 1909. godine doneo opis drugog tipa drivastijskog folara, praćen crtežima.⁴⁹ Naredne godine, u istom časopisu, u članku pod nazivom *Die Münzen der Städte Nordalbaniens*, Stockert donosi pregled svih do tada poznatih novčanih vrsta gradova na istočnoj obali Jadrana, sa kratkim istorijskim osvrtom, opisom novca i crtežom. U ovom radu Stockert je objavio obe poznate vrste grada Drivasta.⁵⁰ Navedeni radovi Karla Stockerta činili su osnov za prikaz novca gradova na istočnoj obali Jadrana u monumentalnom delu Vittoria Emanuela III *Corpus Nummorum Italicorum* koje je objavljeno 1922. godine, gde je novčarstvo Kotora, Bara, Ulcinja, Skadra, Svača i Drivasta obrađeno u VI tomu.⁵¹ Izostanak novih otkrića na ovom području, dovelo je do toga da se numizmatika grada Drivasta smatra dobro istraženom, tako da su se kasniji istraživači koji su se bavili novcem grada Drivasta, u svojim radovima mahom oslanjali na rezultate objavljene u starijoj numizmatičkoj literaturi, ne donoseći u svojim radovima ništa novo.⁵² Jedini koji se izdvojio je Sergije Dimitrijević, koji je u svom radu *Датирање бакарних новчаних врста приморских градова* preispitao dotadašnja datovanja početka kovanja gradskih folara, donoseći nove zaključke.⁵³ Zato je našu pažnju privukao još jedan rad Sergija Dimitrijevića *Нова серија нових врста српског средњовековног новца*, objavljena u časopisu *Старинар*, 1964–1965. godine, u kome je opisao folar grada Ulcinja sa tvrdavom na licu i sv. Marijom koja sedi na prestolu sa malim Isusom u naručju na naličju (kako ga je naslovio) (sl. 2).⁵⁴ Ovaj rad nas je posredno doveo do novih saznanja o prvom tipu folara grada Drivasta.

U pomenutom radu, opisujući ulcinjski folar, Sergije Dimitrijević navodi:

⁴⁸ Исто, 79.

⁴⁹ K. Stockert, *Über einige noch unedierte Münzen von Scutari (Albanien) and Drivasto*, 228, br. 13–14.

⁵⁰ K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbaniens*, 117–119, tip. I, br. 231, tip. II, br. 232–236.

⁵¹ *Corpus Nummorum Italicorum*, 284–541.

⁵² M, Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 96; isti, *Serbian Medieval Coins*, 156; J. Dobrinić, *n. d.*, 11; M. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 111–112.

⁵³ Vidi napred.

⁵⁴ С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца*, *Старинар* XV–XVI (1964–1965), 115–143. 140–142; исти, *Нове врсте српског средњовековног новца*, М. Димитријевић (приредио), Београд 2005, 57–99, 96–97.

Sl. 2 Folar grada Ulcinja, 14. vek

„Опис лица

Тврђава са три куле, од којих је средња највиша и великом капијом. У капији стоји дрво између две велике кугле. Круна дрвета испуњава горњи део капије.

На другој подврсти у њој стоји човек раскречених ногу и раширених ногу. Натпис почиње доле лево иде околу и гласи CIVI(TAS) –(D)VCIN II код друге подврсте CIVITAS DVLCIGNI.

Опис наличја

Св. Марија (Богородица) са нимбусом седи на престолу са високим наслоном чији се горњи део сужава. У левој руци држи дете, Исуса са нимбусом, а придржава га десном руком (На приказаном примерку прве подврсте Марија има крин на грудима). Стубови престола завршавају се куглом. Дводелна скраћеница у висини: ΜΡ ΘΥ (ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ) у значењу мајка божја.

Подаци о новцу

До сада смо нашли три примерка ове врсте. Први (слика 65 и 66) (описан као прва подврста) у збирци Народне банке СФРЈ. Други (описан као друга подврста) у збирци Ј. Недељковића. Трећи, најслабији, у збирци Музеја Славоније у Осијеку.

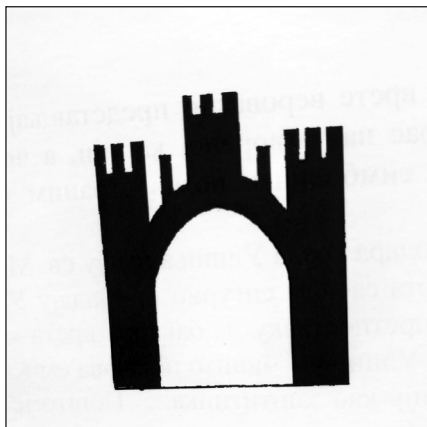
Примедбе

Две основне подврсте ове врсте вероватно представљају отворену и затворену градску капију. Дрво је вероватно украс на затвореној капији,

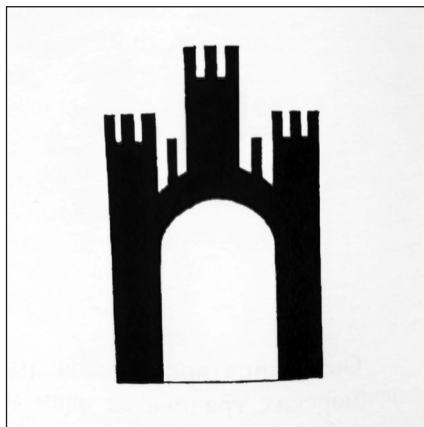
а човек затворених руку вероватно стоји у отвореној капији, као симболичан позив страним трговцима (слободни приступ и добродошлица).⁵⁵

У nastavku rada Dimitrijević se osvrnuo i na novac grada Drivasta za koji kaže: „*Дриваст је имао тврђаву* сличну улцињској са великом капијом наткриљеном са три куле, од којих је средња била највећа. За разлику од улцињске, она је била шири и здепастија са нижим бочним кулама. Изгледа да се на њеној капији налази исто тако симболична фигура човека са раширеним рукама који стоји између два кружића смештена у висини тла.”⁵⁶

У раду, Dimitrijević donosi crteže kontura obe gradske kapije (sl. 3, sl. 4).⁵⁷

Sl. 3 Crtež kontura tvrđave sa gradskom kapijom na reversu folara grada Drivasta

Sl. 4 Crtež kontura tvrđave sa gradskom kapijom na reversu folara grada Ulcinja

Iste podatke o ulcinjskom novcu pronašli smo i u radu prof. dr. Bran-ka Babića *Numizmatika na teritoriji Crne Gore do kraja XV vijeka*, objavlje-ном u časopisu *Kulturno nasljeđe* 1985, godine, gde se kod opisa trećeg tipa ulcinjskog folara, sa gradskom tvrđavom na reversu i Bogorodicom u sede-ćem stavu na aversu, navodi podvrsta gde je: „u капији човек, раширених руку и ногу.”⁵⁸ У напомени се наводи да се по један примерак овог новца може наћи у збирци Народне банке SFRJ, Музеју Славоније у Осијеку, те приватној збирци Ј. Новковића.⁵⁹

⁵⁵ С. Димитријевић, *Нова серија нових врста*, 140–142; исти, *Нове врсте*, 96–97.

⁵⁶ С. Димитријевић, *Нова серија нових врста*, 142–143; исти, *Нове врсте*, 97–98.

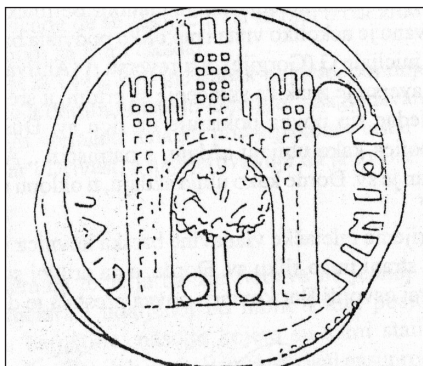
⁵⁷ С. Димитријевић, *Нове врсте*, 97–98, сл. 68, сл 71.

⁵⁸ В. Babić, *n. d.*, 121.

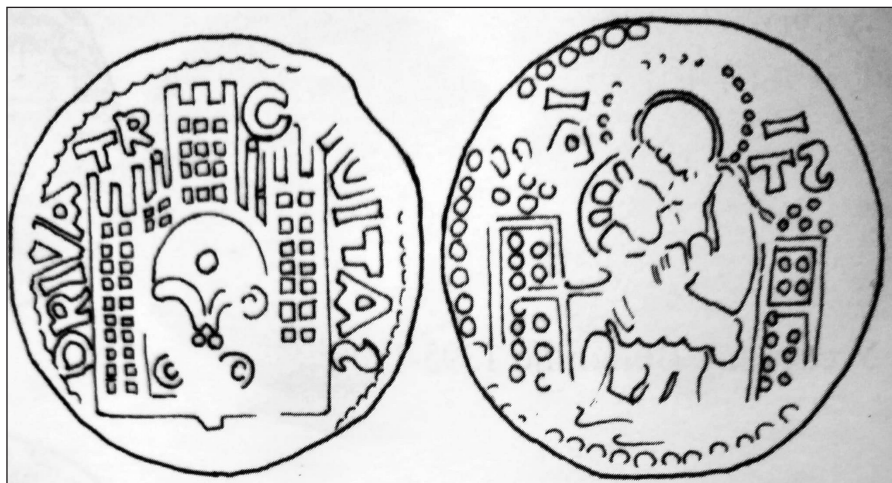
⁵⁹ *Isto*, 130, нар. 66.

Pošto fotografija ovog tipa ulcinjskog folara, koliko je nama poznato, nije nigde objavljena, a nema ga ni u numizmatičkoj literaturi koja se bavi novcem grada Ulcinja, obratili smo se kolegama iz Muzeja Slavonije u Osijeku. Međutim, u muzeju u Osijeku nije pronađen traženi novac Ulcinja.⁶⁰ To nas je navelo da se još jednom vratimo folarima oba grada. Posmatrajući fotografije oba folara nametnulo se pitanje da li je iskusan numizmatičar kakav je bio Sergije Dimitrijević mogao zameniti folar grada Drivasta sa folarom grada Ulcinja, i opisati ga kao podvrstu istog primerka?

Ako pažljivo uporedimo predstave tvrđava oba grada plasirane na njihovim folarima, uočićemo da su gotovo identične – sa tri visoke, vitke kule, od kojih se svaka završava sa tri vitka zupca, sa širokom, polukružno zasvedenom kapijom u središtu srednje, najviše kule, pri čemu je površina zidova obe kule ispunjena kvadratima koji naglašavaju kamene blokove od kojih su kapije sagrađene. Razliku među njima čini jedino predstava drveta (sl. 5), odnosno krina (sl. 6), koja ispunjava prostor gradske kapije.

Sl. 5 Crtež reversa folara grada Ulcinja

Sl. 6 Crtež aversne i reversne strane drivastijskog folara

⁶⁰ Ovom prilikom se zahvaljujemo kolegi mr. sc Branislavu Miličiću, voditelju Numizmatičkog odjela Muzeja Slavonije u Osijeku, koji nam je svesrdno pomogao u potrazi za ulcinjskim folarom.

Sama predstava stilizovanog krina, sa spojene tri latice u gornjem delu heraldičkog cveta podseća na čoveka, od kojih mu središnja latica može predstavljati glavu, a dve bočne, polusavijene, ruke, dok donji deo cveta može podsećati na noge, pa može biti protumačena kao predstava čoveka raširenih ruku i nogu koji stoji u otvorenoj kapiji grada. Još jednu sličnost čine dve kugle u podnožju predstave drveta i krina, koje poseduju obe kapije. Natpisi koji prate predstave tvrđava na oba folara dopunjeni su imenicom CIVITAS koja je ispisana sa desne strane tvrđave, dok se na levoj strani nalazi naziv grada DULCINI, odnosno DRIVA TR. Slaba ili delimična očuvanost natpisa, česta na pločicama srednjovekovnog novca, ili njihov potpuni izostanak, kod analize upućuje na predstave na novcu, kod kojih se pomoću stila i tipoloških odlika vrši atribucija kovanja.

Predstava drveta bujne krošnje na kapiji ulcinjskog folara nosi vrlo složenu simboliku. Naime, drvo je u mnogim mitologijama jedna od najbogatijih i najraširenijih tema: ono je simbol središta sveta i povezanosti između neba i zemlje jer mu korenje prodire duboko u zemlju, a grane se šire visoko u nebo.⁶¹ Drvo je simbol polisa i društva, simbolizuje rast grada, naroda, gradske vlasti, drvo se smatra simbolom kontinuiteta i razvoja, predstavlja organizovano napredovanje, dinamičan aspekt, mogućnost razvitka grada.⁶² Krug je uz krst i kvadrat drugi temeljni simbol, on je simbol vremena, celovitosti, savršenstva. Dve kugle u podnožju drveta, svojom simbolikom upućuju na savršenost, celovitost, homogenost, odsustvo razlikovanja ili podele.⁶³

Krin prikazan u središtu kapije grada Drivasta zbog svoje bele boje, smatran je simbolom čistote, nevinosti i devičanstva. Prema misticima iz II stoleća, krin pominjan u *Pesmi nad pesmama* jeste simbol Hrista, dok je poljski krin, po Origenu, preko povezivanja sa rajskim drvetom života, simbol besmrtnosti.⁶⁴ U Besedi na gori, Hristos pominje i krinove: „A za odijelo što se brinete? Pogledajte na krinove u polju kako rastu... Ali ja vam kažem da se ni Solomon u svojoj slavi svojoj ne odjenu kao jedan od njih.“ (Mat. 6, 28–30).

Krin je, posebno na Zapadu, od XIV veka, simbol Bogorodice⁶⁵ te se u srednjovekovnoj umetnosti Zapada redovno javlja kao dar u ruci arhande-

⁶¹ A. Gerbran, *Ž. Ševalije, Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*, Novi Sad 2004, 171.

⁶² *Isto*, 176–177.

⁶³ *Isto*, 444–445.

⁶⁴ *Isto*, 520.

⁶⁵ Postoji mnogo primera slika na kojima su beli ljiljani kombinovani sa Bogorodicom i drugim svecima u kasnom srednjem veku i ranoj renesansi. O tome vidi: L. Heydenreich, *Italianische Renaissance. Anfänge und Entfaltung in der Zeit von 1400 bis 1460*, München, 1972. O heraldičkom krinu i njegovoj povezanosti sa francuskim vladarima vidi: C. Beaune, *The Birth of an Ideology: Myths and Symbols of Nation in Late-Medieval France*, F. L. Cheyette (ed.), S. R. Huston (trans.), Berkeley, 1991, 201–225.

la Gavrila. Realistično prikazivanje krina srećemo već na ravenskim mozaičima iz VI stoleća, u apsidi bazilike Sant Apolinare in Klase kao rajski cvet, kao i u bazilici Sant Apolinare Nuovo, među nizovima mučenika koji pristupaju Hristu i Bogorodici.⁶⁶ Motiv krina bio je čest u italijanskoj predromaničkoj i romaničkoj dekorativnoj skulpturi, a odatle se može pretpostaviti njegovo direktno prenošenje u skulpturu našh primorskih gradova.⁶⁷

Slojevita simbolika predstave gradske kapije Ulcinja i Drivasta govori o vrlo promišljenom izboru predstava koju će poneti komunalni novac ova dva grada, ali i o veoma veštoj ruci kovničara koji je za ove folare reza kalupe. Ikonografijom svog novca, Ulcinj i Drivast su predstavljeni kao mesta gde je istaknut idejni odnos između duhovnih vrednosti zajednice i fizičkih atributa grada. Naglašavanjem ovog odnosa istaknuta je vertikalnost srednjovekovnog grada sa njegovom orijentacijom ka nebu, ali i orijentacija unutra/spolja. Svojim bedemima grad jeste bio ograničen i zatvoren prostor, ali tu je velika otvorena kapija koja ne simbolizuje samo mesto ulaska i izlaska u grad, već istovremeno simbolizuje prelaz između različitih stvarnosti.⁶⁸

Bogorodica, zaštitnica oba grada,⁶⁹ prikazana je na aversu oba folara kako sedi na prestolu i u krilu drži Bogomladenca Hrista. Veoma je upečatljiva obrada trona kod obe predstave, koji je visok, sa visokim, pravougaonim stubovima naslona, čije površine su ukrašene kružićima, a stubovi oba prestola završavaju se kuglom. Natpisi koji prate predstavu na oba folara smešteni su u visini glave Bogorodice i glase MP ΘΥ na ulcinjskom folaru, odnosno MA ΤΖ na folaru Drivasta.

Obrada aversne i reversne strane ulcinjskog i drivastijskog folara, nesumnjivo svedoči o tome da je kalupe za obe kovanice izradila ruka istog zlatara, što nije zapaženo kod prethodnih istraživača koji su se bavili novcem ova dva grada. O kovničarima novca gradova na istočnoj obali Jadrana ne znamo mnogo. Međutim, jedna sačuvana odluka dubrovačkog Malog vijeća iz 12. juna 1386. godine, donosi podatak da je vijeće dopustilo da Milče zlatar, koji je radio za dubrovačku kovnicu, izreže kalupe za mince (bakarni novac) grada Ulcinja.⁷⁰ U odluci se ne pominje kakve predstave su ti

⁶⁶ G. Bustacchini, *Ravenna: Capital of Mosaic*, Ravenna, 1988, 148, sl. 1, 150–151, sl. 2–4.

⁶⁷ Уп. Јованка Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд, 1961.

⁶⁸ U srednjovekovnom senzibilitetu grad je imao bogatu simboličku dimenziju. O tome vidi: G. K. Paster, *The Idea of the City in the Age of Shakespeare*, Athens, 1985, 1–4; J. Le Goff, *L'imaginaire médiéval*, Paris, 1985, 230–240; M. Richter, *Urbanitas-rusticitas: linguistic aspects of a medieval dichotomy, The Church in Town and Countryside*, Derek Baker (ed.), Oxford: Blackwell, 1979, 149–157; B. Bedos-Rezak, *n. d.*, 45–46.

⁶⁹ Katedralna crkva u Ulcinju bila je posvećena Sv. Mariji (S. Mariae maioris), a u izvorima se često pominje kao mesto hodočašća. М. Антоновић, *Град и жупа*, 46.

⁷⁰ М. Решетар, *н. д.*, 186. U dubrovačkoj kovnici izrađeni su i kalupi za bosanske dinare, kako saznajemo iz odluke Malog vijeća od 1. aprila 1365. godine, a izradio ih je majstor Radoje.

kalupi nosili, niti gde će novac biti iskovan, u dubrovačkoj kovnici, ili u nekoj od kovnica Zetskog primorja. Kako je grad Ulcinj kovao nekoliko tipova gradskog novca, na kojima se ponavlja motiv Bogorodice sa Hristom na aversu te jagnjeta božjeg (agnus dei) na reversu,⁷¹ te foliar sa predstavom tvrđave na reversu, ne možemo tvrditi za koji tip gradskog folara je Milče zlatar uradio kalupe. Sergije Dimitrijević smatra, pošto težina folara sa predstavom jagnjeta na ulcinjskim kovanjima varira, da je on kovan duže vreme, od početka 14. veka, pa, kako navodi, do sedamdesetih godina 14. veka.⁷² Za vrste koje na sebi nose predstavu tvrđave, Dimitrijević smatra da su kovane do prve venecijanske okupacije.⁷³ Ako su tvrdnje Dimitrijevića tačne, onda bi folari sa predstavom tvrđave na reversu gradova Ulcinja i Drivasta bili folari za čiji izgled je zaslužna iskusna ruka majstora Milčeta. Ono što pouzdano možemo zaključiti je da su oba grada kod istog zlatara zatražila izradu kalupa za svoj komunalni novac, te da su folari najverovatnije kovani i ušli u cirkulaciju u isto vreme.

Marina ODAK

ON THE CURRENCY OF THE TOWN OF DRIVAST FOLLOWING A NUMISMATIC CLUE

Summary

Since the important works on the municipal currencies of the towns on the southern part of the East Adriatic coast – including the currency of the town of Drivast – were published in the journal *Numismatische Zeitschrift* in the early 20th century by the Austrian numismatist Karl Stockert, and whereas more recent papers on this topic tend to be rare, our attention was drawn to a paper by Sergije Dimitrijević, *A New Series of New Types of Serbian Medieval Coins* [Нова серија нових врста српског средњовековног новца], published in the journal *Starinar* [Старинар] in 1964–1965. In this paper, dealing with the follaro coin from the town of Ulcinj, with a depiction of the Virgin Mary with Christ on the obverse, and a depiction of the city walls with a tree in the gate on the reverse, Dimitrijević also mentions a sub-

М. Решетар, *н. д.*, 185–186.

⁷¹ T. Ippen, *n. d.*, 191–193; K. Stockert, *Die Münzen der Städte Nordalbaniens*, 111–115; *Corpus Nummorum Italicorum*, 451–452; A. Makanec, *n. d.*, 107; B. Babić, *n. d.*, 120; С. Димитријевић, *Каталог збирке*, 463, 394, 394/1; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац*, 91–92, бр. 3–8; *исти*, *Serbian Medieval Coins*, 150–151, бр. 2.1–3.3; J. Dobrinić, *n. d.*, 82–83, бр. 1.1.1.1–1.1.9.1; М. Dimnik, J. Dobrinić, *n. d.*, 215, бр. 9.2.1.1–9.2.1.2.

⁷² С. Димитријевић, *Датирање бакарних новчаних врста*, 322.

⁷³ *Исто*, 322.

---

type of this follaro, with a human figure with its arms and legs apart standing in the city gate. The paper states that one specimen of this follaro is kept at the Museum of Slavonia in Osijek. Dimitrijević also states in the paper that a similar type of follaro was minted by the town of Drivast. Following this clue, we contacted colleagues from the museum Museum of Slavonia in Osijek, to find the specimen mentioned by Dimitrijević, but no such coin was found. We have come to the conclusion that the currency in question is not a follaro from Ulcinj, but from Drivast. After a careful iconographic analysis of both follaro coins, we are of the opinion that our experienced numismatist misattributed the follaro in question, due to the striking similarity in the execution of the depictions on the obverse and reverse of the coins, some details of which are identical. The coin moulds for both coins were clearly produced by the same artisan, whom we suspect to be Milče, the goldsmith from the Dubrovnik mint, who was authorised by the Ragusan Minor Council in 1386 to cut the moulds for Ulcinj's coinage.

Savo MARKOVIĆ*

*SI ALIQUID SUPERVENIT: O VIŠEM DRUŠTVENOM
STALEŽU BARA U XIV VIJEKU ZBILJOM
GULIERMOVIH*

ABSTRACT: *The bearers of the patronymic Guliermi, which derives from the personal name Guilielmus, are mentioned in historical sources of the State Archives in Dubrovnik from the 14th century. The available documents suggest that they were contemporaries, possibly the members of the same lineage, who belonged to the higher social class of the medieval Bar. They were noted in the context characterized by the cultural attributes of the older city dwellers and the solid economic background. The social prestige they enjoyed served as a link with other communities, and the testimonies they left about themselves provide insight into the imagological heritage of the native community, depict piety, spiritual needs and material possibilities, equipment and arrangement of private living ambience.*

KEY WORDS: *Bar, Dubrovnik, the 14th century, trade, testament, piety, higher social class*

Patronimik *Guliermi*, od ličnog imena *Guilielmus*,¹ *Guliermus*, bilježi se uz dvoje Barana koji se navode u izvorima iz XIV vijeka. U dubrovačkoj arhivskoj građi i istoriografiji nalazi se i u drugim varijantama: *Guilielmi*, *Gulielmi*, *Guglielmi*. Na osnovu raspoloživih dokumenata može se pretpostaviti da su osobe označene ovim patronimikom bile u srodstvu i pripadale višem društvenom staležu srednjovjekovnog Bara. Lično ime Guljerma, Guljelmo (Guglielmo), smatra se da pripada mlađem sloju hrišćanskih imena, manje učestalosti u južnim istočnojadranskim gradovima; u Dubrovniku

* Autor je doktor pravnih i humanističkih nauka, Bar.

¹ Constantin Jireček, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX. Band, Wien 1904. In Kommission bei Carl Gerold's Sohn, I. Abhandlung, II. Theil, 39.

se javlja jednom, i to 1240. godine.² Nosioci tog patronimika iz Bara pojavljuju se u kontekstu koji karakteriše kulturološke osobine starijeg gradskog stanovništva i odlikuje solidna ekonomska podloga. Socijalni prestiž kojim su raspolagali služio im je i kao spona s drugim sredinama.³ Na osnovu razmotrenih fragmenata isprava i testamenta vezanih za Guliermove, stiče se uvid u njihovu zbilju, bolje razumiju onovremena pobožnost i preokupacije, što omogućuje rekonstrukciju više komponenti njihovog svakodnevlja i životnog ambijenta, u čijoj su pozadini isprepleteni društveni, ekonomski i religijski činioci dugoga trajanja.

Nico de Guliermo, trgovac i prokurator, 1372/96.

*Nico(-laus, Nicolao)*⁴ *de Guliermo, Nichus Guilielmi de Antibaro*,⁵ *Nichus Gulielmi*,⁶ *Guglielmi*; *Nichola*, punomoćnik *de parte deli judici collo cosseyo d'Antivari* pominje se 26. oktobra 1372, i kao prokurator žitelja Dubrovnika porijeklom iz Bara 1396. godine. Shodno prvom zapisu, njega su barske vlasti, koje su činili sudije i gradsko vijeće, opunomoćile da obavi prodaju 10 miljara ulja.⁷ Bar je od 1369. godine zauzimaio sve značajnije mjesto u snabdijevanju Dubrovnika uljem, koje se do tada dosta uvozilo iz južne Italije.⁸ Nekoliko uglednih trgovaca iz Bara bilo je tada aktivno na dubrovačkom tržištu ulja. Ovjereni dokument barske komune (*sigilati sigillo*

² Ime se rijetko (ukupne učestalosti 0,02%) koristilo u Dubrovniku i njegovoj okolini, mada je po njemu nastalo prezime Guljelmović u Obodu (Konavli). Jedini Guljelmo u vlasteoskom staležu bio je Guljelmo Gerduso, rođen 1240. g. Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 9: *Osobna imena*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2018, 14, 55, 101, 106.

³ Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast: NIP „Gospa od Škrpjela“, 2014, 639.

⁴ Ime Niko, izvedeno od Nikola, po ranohrišćanskom episkopu sv. Nikoli (3/4 st.), bilo je jedno od najčešćih imena u Dubrovniku i okolini, drugo uopšte po učestalosti u vlasteoskom krugu, a u XV st. najučestalije. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 9, 13, 14, 77–78.

⁵ C. Jireček, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, XLIX. Band, 1904, I. Abhandlung, II. Theil, 39 (ovlašćeni predstavnik *judicum et consilii ciuitatis Antibarensis*).

⁶ Bariša Krekić, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants in the second half of the fourteenth century [Helias i Blasius de Radoano (Ilija i Vlaho Radovanovi), dubrovački trgovci u drugoj polovini XIV vijeka]“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLI, Beograd 2004, 405.

⁷ Bariša Krekić, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants in the second half of the fourteenth century“, *Unequal rivals: essays on relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries*, Zagreb – Dubrovnik: Croatian Academy of Sciences and Arts, Institute for Historical Sciences in Dubrovnik, 2007, 280.; *Isto*, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants“, 405.

⁸ Desanka Dinić-Knežević, „Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku“, *Historijski zbornik*, god. XIII – XIV, br. 23-24, Zagreb 1970–1971, 290.

dicte ciuitatis Antibari), iz razdoblja odmakle romansko-slovenske simbioze (otpočete još u X vijeku),⁹ kada mletački govor još nije konvivirao, ukazuje i na osobenosti jezika koji se tada upotrebljavao u Baru i odavno je predmetom pažnje lingvista i filologa. Sudije i vijeće grada Bara ovlašćenjem nalažu Niku *sinu Viljema* prodaju ulja tako da se on i komuna mogu kazneno obavezati do 100 dukata, a ako ih opština ne bude htjela platiti, da se može izvršiti represalija naplatom štete od svakog barskog građanina:

*Comession a vuy Nico de Guliermo de parte deli judici collo cosseyo d'Antiuari per far uendita d'oyo in fina ducati IIII (c), che vuy possay hobligar a vuy et allo com(un) a pena de ducati C, e sello com(un) non uolissi pagar, che se possa pagar soura çascaduno nostro çitatino delo suo dano.*¹⁰

Sl. 1. Pečat sudija komune Bar, koji je objavio Cesare Augusto Levi 1896. g.¹¹

Sl. 2. Pečat sudija i prokuratora Bara iz 1567. g., sačuvan u Državnom arhivu Dubrovnika,¹² photo: Nella Lonza.

Nalog Niku *de Guliermo* ovjeren je crnim pečatom sa prikazom gradskog patrona kako jaše, na lijevo („ein links gewendeter Reiter“), a ispod

⁹ Up.: „Ali dalmatski jezik najkasnije od X st. ne zauzima jedino mjesto (...)”. Vesna Jakić-Cestarić, „Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Sv. XIX, Zadar 1972, 145.

¹⁰ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I. Abhandlung, II. Theil, 1, 17.

¹¹ Cesare Avgvsto Levi, *Venezia e il Montenegro: Giorgio Czernovich – Antivari 1443–1494 – Stefano Mali il finto Czar e gli ultimi conati della Repubblica*, Venezia: a cura dell'autore. Prem. Stab. tipo-litografico Fratelli Visentini, 1896, poglavlje: *Antivari 1443–1494*.

¹² Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: HR-DADU), *Acta et diplomata*, 16. st.: iz Bara (*La comunità*) Dubrovačkoj Republici, lettera, 28' 3, 310 – 7. 1. 1567. [HR-DADU-7-3-6, br. sveska 7. Redni br. 329.].

njega je zmaj.¹³ Ikonografski, ovaj se rijetki sfragistički trag ne razlikuje od pečata s natpisom uprave barske komune otiskom mlađeg gotovo dva stoljeća (od 7. januara 1567), jednako svjedočeći autentičnost isprave i kontinuitet zajednice pod zaštitom gradskog parca. To je simboličko i simbiotsko identitetsko jezgro oličeno u zapisu iz 1416. g.: „Antibarenses et cetera huius contrate maritima nationes”.¹⁴

Prema zapisu iz dubrovačkih *Diversa Cancellarie 1371*,¹⁵ *Nichus Guilielmi de Antibaro* je sklopio ugovor s Vlahom Radovanovim (*Blasius de Radoano*) da mu do Božića obezbijedi 10 miljara ulja (*miliaria decem olei mercadandeschi*) po cijeni od 26 dukata *miliare*, računajući po 80 stari u jedan milijar.¹⁶ Niko je o tome trebalo da obavijesti komunu po povratku u Bar, i ako se ona složi sa sadržinom ugovora, da o tome upozna Marina Sovranca iz Venecije, za kojeg se smatralo da je vjerovatno bio opštinski faktor u Dubrovniku.¹⁷ Međutim, Mlečanin *Marinus Superancio* je 3. maja 1372. opunomoćio Vlaha Radovanovog kao svojeg prokuratora.¹⁸ U to vrijeme je sklopljen ugovor između Marina Sovranca i Vlaha Radovanovog o isporuci tog ulja u ranije utvrđenom roku.¹⁹

Ulje koje je bilo u Baru predato je na obali, gdje pristaju brodovi, tj. u luci Bara (*ad maritima, ubi adherent nauigia, videlicet in portu Antibari*).²⁰ Trebalo je da bude dato Vlahu saglasnošću gradskih vlasti, za čiji je račun i bilo prodato (*pro parte iudicium et consilii ciuitatis Antibari*).²¹ Ukoliko Ko-

¹³ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I. Abhandlung, II. Theil, 17.

¹⁴ „Mercatores nostri e territorio Antibarensi per tenutas domini Balse transiuerunt iter suum ad partes Sclauonie, soluendo pedagia et dacia contratarum illarum, qaemadmodum faciunt Catharenses, Antibarenses et cetera huius contrate maritima natione”, und nicht über Dagno. An den venet. dohanerius Dagni 29 Jan. 1416 (Lett 1411—16).“ Constantin Jos. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bertgwerke von Serbien und Bosnien während des Miittelalters“, *Historisch-geografische studien (Abhandlung der königl. böhm. Gesselschaft der Wissenschaften*. VI Folge, 10. Band, Prag 1881), Prag: Verlag des kön. böhmischen Gesselschaft der Wissenschaften. – Druck von Dr. Ed. Grégr. 1879, 68.

¹⁵ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I. Abhandlung, II. Theil, 17.; HR-DADU, *Diversa cancellariae* (dalje: DC), sv. 23, f. 151v (26. 10. 1372), D. Dinić-Knežević, „Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku“, 290–291.

¹⁶ D. Dinić-Knežević, „Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku“, 290–291.

¹⁷ *Isto*, 291. Mletački trgovac Marin *Soranco* je dopremao so u blokirani Kotor u vrijeme rata između Dubrovnika i Vojislava Vojinovića, koji je počeo 1361. g., a u kojem su učestvovali Kotorani i car Uroš. „Dubrovačka oružana galija krstarila je do Bara.“ Marica Malović-Đukić, „Kotorski kumerak solski u srednjem veku“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLI, Beograd 2004, 461.

¹⁸ B. Krekić, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants“, 405.

¹⁹ D. Dinić-Knežević, „Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku“, 291.

²⁰ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I. Abhandlung, II. Theil, 17.

²¹ *Isto*.

muna ne bude zadovoljna, *Marinus Souranço de Veneciis* je trebalo da o tome bude obaviješten. Razlog za takvo obavještenje svakako je u činjenici da je Vlaho kupio od *Souranča* istu količinu ulja na isti dan i po istoj cijeni.²²

Komuna Bara se sasvim izvjesno saglasila sa ovim ugovorom, jer je Marin 2. novembra 1372. primio od Vlaha na ime isplate ulja 110 dukata.²³

Isti se trgovački preduzetnik iz Bara pominje i kasnije. *Nichola Guilielmi de Antibaro* je 27. februara 1396. bio legitimni prokurator *Dominichusa* (zvanog *Doma*) *Merdellussija*²⁴ iz Bara i njegove žene Penke, stanovnika Dubrovnika, u pogledu upravljanja njihovom zavičajnom imovinom.²⁵ *Nichola*, koji se tada nalazio u Dubrovniku, voljom i uz izričit pristanak navedenog Dominika, za oboje njih postavljen je pravim i zakonitim zastupnikom. Na osnovu datog mu i dobrovoljno prihvaćenog mandata, Nikola je bio ovlašćen da traži, zahtijeva i primi sve što doprinose i što svako od njih treba da dobije od bilo koje osobe. Takođe, bio je opunomoćen da okonča i otpusti, da daje u zakup i uzima iz zakupa, prodaje, poklanja i otuđuje, vlada i upravlja svim njihovim pokretnim i nepokretnim dobrima, koja imaju u gradu i distriktu Bara:

Dominichus dictus Doma Merdellussii de Antibaro, habitator Ragusii et Pencha uxor dicti Dominici cum voluntate et expresso consensu dicti eius mariti constituerunt eorum et vtriusque ipsorum verum et legitimum procuratorem Nicholam Guilielmi de Antibaro presentem et mandati huiusmodi bonus sponte suscipientem ad petendum, exigendum et recipiendum quicquid ipsi contribuentes et ipsorum vterque habere debent a quacumque persona et ad faciendum finem et remissionem, item ad affictandum et diffictandum, vendendum, donandum et alienandum, regendum et gubernandum omnia

²² B. Krekić, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants“, 405.

²³ D. Dinić-Knežević, „Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku“, 291.

²⁴ S obzirom na istovjetna imena supružnika, hronološku i posjedovnu podudarnost, moguće da ovo prezime nije bilo ustaljeno. Dubrovački žitelj 27. septembra 1398. bio je *Dumo Xogovich de Antibaro*, njegova žena *Pencha*, a kći *Dome* im se shodno barskim običajima udavala, kada se pominju „omnium aliorum bonorum stabilium quod ipse Dumo in (cancell.) habet in Antibaro et districtu Antibari.“ Dana 9. februara 1399. svojeg sina Marinču daje na izučavanje zanata kod Jorga pok. Zanina s Krita, obučara u Dubrovniku: „Ego Dumo Sogotich de Antibaro civis habitator Ragusiis, confiteor quod Marinçe filium meum in (...) magistro Georgio quondam Zanini de Chandia cerdoni in Ragusio (...)“. HR-DADU, DC, sv. 33, 123v, 136v. R. Čuk navodi da dubrovačko građanstvo stiže i Dinko zvani Duma Zogotić iz Bara (oko 1396). Ruža Čuk, „Trgovci iz zetskih gradova u Dubrovniku i srpskim zemljama u srednjem veku“, *Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, 3, Podgorica: Istorijski institut Republike Crne Gore, 1999, 156, 164.

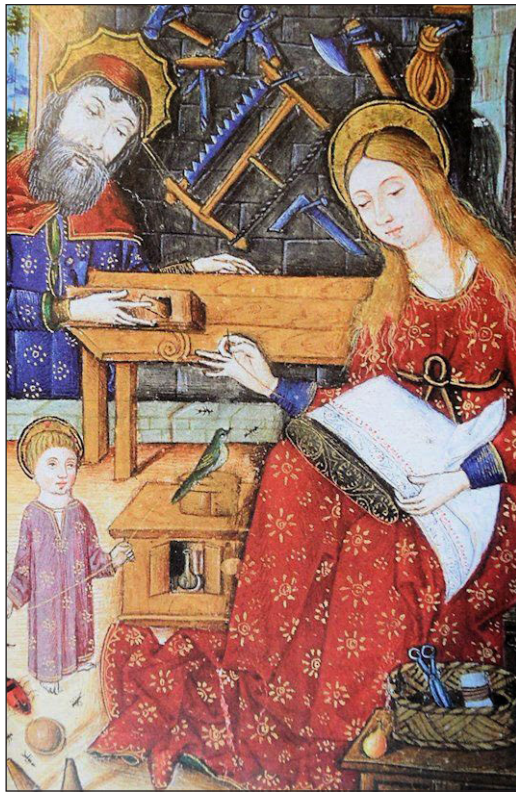
²⁵ Constantin Jireček, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, II. Abhandlung, III. Theil (Schluss), *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX. Band, Wien, 1904. In Kommission bei Carl Gerold's Sohn, 42 („Dominichus dictus Doma Merdellussij de Antibaro et Pencha uxor ejus, habitator Ragusii 1396 Div. Rag.“).

*eius bona mobillia et immobilia que dicti constituents habent in civitate et districtu Antibari.*²⁶

Na osnovu raspoloživih isprava i historiografskih saznanja nije poznato više podataka o Niku Guliermovom.

Draž, kći Guljerma iz Bara – *Drase filia Guliermi de Antibaro*, Dubrovnik 1372/73.

Drase, kćerka *Guliermi de Antibaro*, vjerovatno iz iste porodice, bilježi se 1373. godine, obznanjuje Đurđe Bošković u knjizi *Stari Bar*.²⁷ Saznanja o njoj sačuvana su na osnovu zabilježenog pri kraju njenog života, u njenom testamentu. Ime Draža, Draže, izvedeno je od Dragoslava,²⁸ ili sličnog oblika; Draga, kći pok. kneza Junijsa iz Bara (*Junii de Antibaro*) bilježi se 1281, a Dragunta, kći pok. Petra *de Antibaro*, 1295. g.²⁹ In-

Sl. 3. Minijatura Svete Porodice u radionici, s Josifom kako radi, Marijom kako šije i Hristom koji se igra s čigrom, iz katalonskog časoslova s praznikom Sv. Katarine Sijenske, XV v. *The British Library*, London, Ms. Add. 18193, f. 48v.

²⁶ „Div. Canc. 1391 – 1396, fol. 186.” *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, collegerunt et digesserunt Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček et Emilianus de Sufflay, vol. II (Annos 1344–1406 continens), Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, MCMXVIII. (dalje: AA II), 147.

²⁷ Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1962, 267.

²⁸ Draga, kći dubrovačkog kneza, krštena je već u XII st. U XIII st. to je jedno od najčešćih imena među dubrovačkim plemkinjama, da bi mu kasnije učestalost opadala, a poslije XV st. ime se više nije koristilo. N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 9, 119.

²⁹ Đ. Bošković, *Stari Bar*, 266.

dikativno je za antroponimijska istraživanja da u navedenim slučajevima kćeri imaju slovensko ime, odnosno ime slovenske osnove s romanskim nastavkom, dok su imena očeva romanska i kalendarska.

Draž (Draže), kći Guljerma iz Bara, izjavu svoje posljednje volje dala je sačiniti u Dubrovniku 12. novembra 1372.³⁰ Sastavljanje njenog testamenta obavljeno je samo dvije nedjelje nakon što je komuna Bara dala prethodno navedeno zaduženje Niku *de Guliermo*.

Testament Draže Guljermove otvoren je 8. avgusta naredne, 1373. godine, u Dubrovniku, pred plemićem Vlahom Sorgom, časnim knezom komune Dubrovnika,³¹ i zakletim sudijama, gospodom Ivanom *de Bona*³² i Stjepanom *de Lucharo*.³³ Savin *de Getaldo*³⁴ i sveštenik Damjan iz Drivasta, zakleti svjedoci, svojim su zakletvama posvjedočili da je *Drase filia Guliermi de Antibaro* u njihovom prisustvu sačinila svoju oporuku, govoreći kako nadalje slijedi (*sic dicens*).

Zazivanjem Hristovog imena, prvo je naveden datum sastavljanja ostaviteljkinine izjave posljednje volje. Draža, kći Guljermova iz Bara, bila je tada bolesna, ali zdrava umom, što ju je i podstaklo (i omogućilo) da se odluči na sastavljanje testamenta. Najprije je za desetine i prvine katedrali Sv. Marije Velike u Dubrovniku zavještala četiri groša. Zatim je navela da treba da joj se vrati šest dukata koje joj je trebala dati Ana, redovnica benediktinskog samostana Sv. Šimuna.³⁵ Međutim, istakla je, ima tri dukata u svojoj

³⁰ HR-DADU, *Testamenta notariae* (dalje: TN), sv. 6, ff. 111r-111v.

³¹ Vlahuša Stjepanov Sorgo (oko 1335. – 1425), sudija (1368/78) i dubrovački knez (1373/1422). Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012, 276–277.

³² Ivan - Đivo Lukarov Bona (oko 1316. – 1381). Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 2, *Vlasteoski rodovi (A – L)*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012, 94, 102.

³³ Stjepan Nikolin Luccari (oko 1330 – oko 1414). *Isto*, 319, 325, 326.

³⁴ Savin Marinov Pisino-Ghetaldis (oko 1335 – 1379). N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 3, 159.

³⁵ Ovaj samostan ima više poveznica sa gradom ostaviteljkinog porijekla. Prema ljetopiscu Nikoli Ragnini, relikvija Isusove Pelenice najprije je čuvana nekoliko godina u crkvi Sv. Šimuna podno Kaštela. Početkom XV vijeka u Dubrovniku je bilo osam ženskih samostana, u koje je bilo zabranjeno primati strankinje. Njihov broj je, nakon potresa 1667, godine 1669. redukovan, tako da su u samostan Sv. Marije od Kaštela smještene benediktinke iz samostana Sv. Tome, Sv. Šimuna, Sv. Andrije i Sv. Marka. Redovnica Stanula *Mortichiul* iz Bara je u stari dubrovački samostan Sv. Šimuna možda stupila temeljem dvojnog građanstva. Svakako je dugi niz godina zadržala veze sa svojim posjedima u Baru, tamošnjim građanima i rodbinom. Dana 24. jula 1401. sestra Stana, kćerka pok. Luke *Mortichiul* iz Bara, dumna u manastjeru Sv. Šimuna, saglasnošću i voljom opatice i monahinja rečenog manastira, odredila je strica(!) Matea Secondinija iz Bara za svojeg legitimnog prokuratora. Znatno kasnije, 6. oktobra 1417, kćerka pok. Luke *Mortichiuli*, tada redovnica u klauzuri Sv. Šimuna, saglasnošću gđe Katarine, opatice navedenog monastjera, preduzimala je prav-

škrinjici,³⁶ od kojih jedan zavješta rečenoj Ani, a od sume od dva dukata želi da ta redovnica učini da se za testatorku održavaju mise Sv. Grgura.

Propovjedničkom redu dominikanaca u Dubrovniku³⁷ ostavila je svoj žičani stalak za roštiljanje, pečenje i kuvanje hrane (*caltricham*)³⁸ nad užarenim ugljem, svoj jastuk³⁹ i tri *rodegelas* te plavi krevetski pokrivač i par lencuna (*et copertorium*⁴⁰ *blavum et par unum linteaminum*). Zatim je istom redu propovjednika ostavila romjenču (bakrenu posudu),⁴¹ jedan

---

ne radnje u odnosu na Mateja Saguntino iz Bara, kojem su preko fra (?) Nikole, brata rečene Stanule, dati u zakup vinograd i izvjesni posjedi. Dana 25. oktobra 1417. je sestra Stanula, opozivajući sva prethodno izdata punomoćja, učinila i konstituisala Nika, sina Mateja de Saguntino, za svojeg prokuratora, aktora, faktora i posebnog glasnika u pogledu posjeda koje je držala po osnovu nasljedstva u Baru i njegovu distriktu. *Annales Ragusini Anonymi, item Nicolai de Ragnina, digessit Speratus Nodilo, Scriptorum, Vol. I., Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Vol. XIV, Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium* (ed.), in taberna libraria L. Hartman (Kugli & Deutsch), 1883, 198–199.; Nella Lonza, *Kazalište vlasti, Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2009, 247, 249–250, 408.; Savo Marković, „Samostan sv. Andrije u Baru (16. stoljeće)“, *Croatica Christiana periodica*, god. XLV, br. 87, Zagreb, 2021, 14–15.

³⁶ *Up.*: „koje je držala u svojem kovčežiću (cassella)“; Zoran Ladić, „Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 21, Zagreb, 2003, 21.

³⁷ „Na drugom općem dominikanskom kapitulu u Bologni, još za života utemeljitelja sv. Dominika de Guzmána (1171–1221), odlučeno je da se osnuju samostani i na području Hrvatsko-ugarskog kraljevstva, kako bi se suzbila pojava katarskog krivovjerja u Panoniji i pročistio nauk bogumila u Bosni.“ Na putovanju za Palestinu, nekolicina braće su se oko 1225. g. zaustavili u Dubrovniku, gdje su dobili crkvu Sv. Jakova na Pelinama i jednu kuću, a 1228. im plemićka porodica Palmotić daruje crkvu Velike Gospe izvan zidina i vrt. „Već 1301. započinje gradnja nove crkve, a po dovršenju crkve, počela je 1417. gradnja samostana, dio po dio.“ Samostan je od početka pripadao Ugarskoj provinciji, a od 1380. g. zajedno sa samostanima od Kvarnera do Drača čini Dalmatinsku provinciju sa sjedištem u Zadru. „Dominikanci: Samostan Sv. Dominika u Gradu“, https://www.dubrovačka-biskupija.hr/portal/index.php?option=com_k2&view=item&id=787:dominikanski-samostan (stranica posjećena 9. 5. 2022).

³⁸ *Up.*: *craticula*→*catricula*, *craticla*←deminutiv od *cratis*; „super craticulam prunis carbonum ardentibus suppositis“; roštilj. Erica Fornasari, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, Tesi di dottorato in “Storia, Letterature e Culture del Mediterraneo”, Università degli Studi di Sassari: Dipartimento di Storia, Scienze dell'Uomo e della Formazione, 2016–2017, 265–270.

³⁹ *capiciale?* *Up.*: Nella Lonza, „*Ego fui per omnia loca sancta*: Maruša of Dubrovnik and Her Pilgrimage to the Holy Land in 1394“, *Dubrovnik Annals* 23, Dubrovnik 2019, 48.

⁴⁰ *Up.*: *copertorium*←*coopertorium*; krpatur. E. Fornasari, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 247–248.

⁴¹ Bakreni kabao, sić. „Тачно је и извођење дубр. *romijenča* „бакрена посуда“ из *aeramenta*“. „Bibliografija od 1914–1923. III. Slovenske etimologije“, *Južnoslovenski filolog*, ur. A. Belić, Knjiga III, Beograd, 1922–1923, 224.

bokal⁴² (sud za vodu) takođe od bakra (*raminçam et unum bochiale de ramo*), i jedan umivaonik.

Svojem kumu don Đonku ostavila je jedan srebrni vinski pehar (*naffum*):⁴³ posudu oblika čaše, s ručkama ili bez njih, i to da odabere i uzme jedan od dva, koji mu se bude svidio. Njemu je ostavila i sve svoje knjige. Propovjednički priručnici i druge religiozne i liturgijske knjige (misali, brevijari, psaltiri, himnariji, oficiji, pasionariji, *acta martyrum* i legende, Biblija), koje nisu bile jeftine, rijetko se navode u oporukama, što stoga svjedoči o kulturnoj razini njihove posjednice, tj. ostaviteljke.⁴⁴ Može se pretpostaviti da su samostanski skriptoriji prepisivali knjige za liturgijsku upotrebu, koje su se kao priručnici za pastoralni život mogle naći kod klerika i osoba u bliskom doticaju s njima, a da je repertoar knjiga udžbeničke i druge tematike bio širi.⁴⁵

Takođe je Draža iskazala želju da sveštenik Đonko da jedan par nožića⁴⁶ – on zna gdje na Krku (*ubi ipse scit de Vegla*) – da se za nju izgovaraju mise Sv. Grgura. Međutim, ukoliko on umre prije nje, Draža je željela da se prodaju i da joj se održavaju takve mise. Zanimljivo je da se ovim legatom pominje prilično udaljeni sjevernojadranski grad biskupsko sjedište, odnosno ostrvo Krk,⁴⁷ službenim srednjovjekovnim nazivom.⁴⁸

⁴² Up.: „Bocale” – « Vasis species », (par P. Carpentier, 1766) dans Du Cange, et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, éd. augm., Niort : L. Favre, 1883–1887, t. 1, col. 684b, <http://ducange.enc.sorbonne.fr/BOCALE> (15. 4. 2022).

⁴³ Up.: *anaphus*; *anafus*; *hanaphus*; „Anaphus vas vinarium quod rustici appellant hanappum per duo pp, rectius autem scribitur per unum p et h anaphus (...).” E. Fornasari, *Il lessico dell’oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 129–130.

⁴⁴ Z. Ladić, „Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture”, 24–26, 27.

⁴⁵ Up.: *Inventar dobara Mihovila suknara pokojnog Petra iz godine 1385*. Prepisao i priredio Jakov Stipišić, Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti u Zadru, 2000, 27.

⁴⁶ Up.: *de cutelinis*←cultellus←cutellius, cutellum, cutelus, cutilus. E. Fornasari, *Il lessico dell’oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 277–280.

⁴⁷ „Sichere Zeugnisse für die Grebrauch der dalmatischen Sprache gibt es nur für Veglia (Krk), Zadar (Zara), Ragusa (Dubrovnik), in historischen Quellen wir seit dem 12. Jh. das ‚Lateinische‘ oder ‚Romanische‘ oder ‚Frankische‘ auch in den Städten Spalato (Split) und Antivari (Bar) erwähnt.“ Lidia Becker, „Stadt- oder Bürgersprache Dalmatisch“, 2010, *Romania urbana. Die Stadt des Mittelalters und der Renaissance und ihre Bedeutung für die romanischen Sprachen und Literaturen*. Rembert Eufe, Sabine Heinemann (Hgg.), Akten der 2. MIRA-Tagung vom 27-28. September 2008 in Regensburg, München: Martin Meidenbauer; *Mittelalter und Renaissance in der Romania* 3, Hrsg. von Lidia Becker, Elmar Eggert, Susane Gramatzki und Christoph Oliver Mayer, 60. Up.: „Die Romanen sprachen ein italienisches Patois, verfassten ihre Urkunden (...) stets in lateinischer Sprache (...); ihre letzten Reste verschwanden erst, als Antivari und Dulcigno von den Türken erobert wurden (1571).“; „Der Nationalität nach waren die Antibarensen Romanen und amtirten lateinisch und italienisch, (...)“ C. Jos. Jireček, „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Miittelalters“, 15, 64.

⁴⁸ Na grčkom, jeziku vizantijske uprave, uspostavljene nakon sloma istočnogotske države, romansko ime grada Krka zabilježeno je sredinom X v. kod Konstantina Porfirogenita kao

Dražin kum bio je njen zavičajac. Po svoj prilici zabilježen je 1370/71. g. kao opat i kolega opata *ecclesie s. Dominici Ragusii*,⁴⁹ odnosno kao opat crkve Svih Svetih.⁵⁰ *Presbiter Zonchus de Antibaro* se zatim pominje u Dubrovniku 29. decembra 1373, u svojstvu svjedoka; sveštenik Žonko (Džonko, Jonko, lat. Junius)⁵¹ iz Bara, kao doseljenik je stanovao blizu pomenute crkve Sv. Šimuna.⁵² Dana 22. januara 1376, bilježi se da je *presbiter Joannes Pauli Grupsich* s još nekoliko sveštenika dobio testamentom *Germanusa de Germano* legat od 21 perpera, za slavljenje pet misa *in ecclesia S. Marie maioris*.⁵³ *Presbyter Ionchus quondam Pauli Grupsich de Antibaro* pred dubrovačkim knezom Vlahom Sorgom 30. aprila 1377. iznosi upozorenje u vezi sa izgradnjom zida koji Jakov de Georgio podiže pored njegove kuće.⁵⁴ *Joncus* je dakle isti Ivan Pavlov Grupšić, odnosno Grubačić (*prete Zoanne, fiol de quondam Paulo Grubacich de Antibaro*), a na tu familiju u Baru uka-

Βέκλα. S prijelazom u srednjovjekovni latinitet, i mijenjajući tokom vremena svoj oblik, biće zabilježeno u više varijanti: *Vegla, Vecla, Vikla, Vitula, Vigilia, Veggia*, da bi se italijanizovalo kao *Veglia*. Veljotski govor, jedna od varijanti dalmatoromanskog, kao relikv je živio do 1898. g. Danko Želić, „O antičkom i srednjovjekovnom imenu grada i otoka Krka“, *Croatica Christiana periodica*, god. XIX, br. 35, Zagreb 1995, 55, 57, 59.

⁴⁹ „extat in *Div. Canc. 1869 sub dato* (1370, 14. aug.), ubi ‘presbyter Johannes Pauli Grubsich de Antibaro, abbas ecclesie s. Dominici Ragusii’ memoratur.” *1371, 7. octobris. Ragusii*: „Nos quidem dyaconus Jacobus de Dersa canonicus Ragussinus, abbas ecclesie sancti Dominici et presbyter Johannes filius Pauli de Grupsa de Antibaro eius collega confitemur, quod pro augmento et evidenti utilitate dicte ecclesie (...), dedimus, concessimus et locauimus Boye, uxori condam Peruosii bastasii passum vnum et dimidium de territorio dicte ecclesie a leuante ad ponentem, et a pellago ad montem passum vnum et dimidium ad affictum (aliis omissis).“ AA II, 64-65.

⁵⁰ „A. 1376, 22. aprilis ‘presbyter Joannes quondam Pauli Grupsich de Antibaro, abbas ecclesie Omnium Sanctorum intra muros’ (*Div. Canc. 1370—1879*), 1382, m. maio „Johannes Grubsich de Antibaro” (*Liber Debitorum 1380—1383*).“ AA II, 64.

⁵¹ „Ime je bilo vrlo rašireno u Ulcinju, Baru i Kotoru, a rabilo se i u Splitu i Zadru. Vrlo je učestalo u dubrovačkom plemstvu, osmo po učestalosti muško ime. U dubrovačkome puku i dubrovačkoj okolici nije se koristilo. (...) U 13, 14. i 15. stoljeću ime Junije izjednačavalo se s imenom Ivan, koje ga je u procesu kristijanizacije imenskog fonda trebalo zamijeniti. Bezuspješno, jer se u imenskom fondu ime Junije ipak zadržalo i od 16. stoljeća Ivan više nije bio njegov ekvivalent.“ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Sv. 9, 61, 402.

⁵² HR-DADU, *Lamenta de intus et foris*, serija 53, sv. 1, fol. 244r. Na podatak iz DADU mi je ukazala i snimke citiranih i priloženih dokumenata ustupila akademkinja Nella Lonza, na čemu joj, kao i na obavljenoj kolaciji, najljepše zahvaljujem.

⁵³ Ante Liepopili, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, 96, Zagreb 1919, 40, 52.

⁵⁴ *Presbyter Ionchus quondam Pauli Grupsich de Antibaro coram domino rectore ser Blasio de Sorgo se presentavit laborerio de muro, quod ser Iacobis de Georgio facit iuxta domum dicti presbyteri Ionchi, ut non sit in aliquo prejudicium dictum laborerium iuribus dicti presbyteri Ionchi transcurso temporis. Izvori za istoriju Crne Gore iz dubrovačkog arhiva*, Knjiga 1. Prevod dokumenata Lenka Blehova-Čelebić, priredio Đorđe Borozan, urednik Niko Martinović, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje humanističkih nauka, Istorijski izvori, Knjiga 11, 2020, 183.

zuje još K. Jireček: „In Antivari eine Familie Grupsich, Grubsich, de Grupsa im XIV. Jahrhundert.“⁵⁵ Na drugom ih mjestu navodi kao pripadnike višeg društvenog staleža: „De Grupsa, Grupsich, Grubsich, Nobiles von Antivari im XIV. Jahrhundert.“⁵⁶ *Presbyter Iohannes Grubsich de Antibarō* bio je 1. maja 1382. jedan od epitropa oporuke pok. Miloša Dobrečevića, koji su njegovoj udovici Dobrici izvršili isplatu od sto perpera i četiri para srebrnih naušnica, shodno miraznoj ispravi iz 1363. g.⁵⁷ Dobrica je možda, kao *reclusa*, pomenuta upravo u testamentu Draže Guliermi. *Prete Zoanne* je svoj testament u Dubrovniku dao sastaviti 5. decembra 1385.⁵⁸ Solidnog imovnog stanja, uz mnoštvo zavještanja duhovnim osobama⁵⁹ i institucijama (npr. *ali frati predicatori perperi X*), svakom dubrovačkom samostanu redovnica ostavio je legat od po pet perpera, a takođe odredio da se svim rekluzorijima u Gradu i izvan njega raspodijeli po 12 groša. Ostavio je i 10 perpera *ala fratigla di San Domino*, gdje se nalazila njegova kuća (*la qual sie posta in lo terreno di San Domino*), koju je radi izvršenja oporuke trebalo prodati.⁶⁰

Vraćajući se zavještanjima testatorke Draže, znakovito je da ona nadalje određuje da se dvije *ožičice*⁶¹ daju po redovnici Ani iz Sv. Šimuna – ona zna gdje.⁶² Jednu je stolnu *ožicu* namijenila ženskoj osobi po svoj prilici

⁵⁵ C. Jireček, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, XLIX. Band, 1904, I. Abhandlung, II. Theil, 72.

⁵⁶ C. Jireček, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, II. Abhandlung, III. Theil, 32.; Konstantin Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, II, Beograd: Posebna izdanja SANU, knj. CCCVI, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, knj. 42, 1962, 225, 291.

⁵⁷ Dana 1. maja 1382. je zabilježeno da: *Ego quidem Dobrica, uxor quondam Milossii Dobrečevich, confiteor michichi (!) fuisse bene solutum et plenarie satisfactum a presbytero Iohanne Grubsich de Antibarō, Dominçe sartore, Helia Prodoevich et Milçe Vendiramme et Mannco Bratanovich epitropis et comissariis testamenti dicti quondam Milossii viri mei de ypperperis centum et de paribus quatuor cercellorum argenti (...). Et propterea facio dictis epitropis et omnibus et singulis aliis, quorum interest, finem, remissionem, securitatem, absolucionem (...). Izvori za istoriju Crne Gore iz dubrovačkog arhiva*, 1, 224–225.

⁵⁸ HR-DADU, TN sv. 7, ff. 96v-98r.

⁵⁹ Dioba zavještanja prema njegovom testamentu uslijedila je 29. decembra 1386, kada je 38 duhovnika primilo po 12 grošića za mise, među kojima *D. Petrus episcopus Suacensis* (koji je posredovao u prihvatanju katoličanstva od strane Balšića); u oporuci se navodi: *a pre Pero Summa perperi V. A. Liepopili*, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, 38, 40, 42.; HR-DADU, TN sv. 7, f. 97v.

⁶⁰ Za epitrope i povjerenike njegovog testamenta određeni su *don Marin de Glavath et Domenego sartor et Rade suia muier*. Krojač Dominik bio je zajedno s don Ivanom odriješen obaveza kao staratelj zaostavštine koja je raspodijeljena 1382. g. HR-DADU, TN sv. 7, ff. 97v-98r.

⁶¹ *Up.: cuclearia duo parva←coc(h)lear (-e, -is)←cochlea*. E. Fornasari, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 223–224.

⁶² Grube Žare, trgovac iz Bara nastanjen u Dubrovniku, testamentom je 1357. g. ostavio pet perpera *Item al monastier de Sancto Simon*. HR-DADU, *Testamenti Blagoga djela* 92/3, f. 325r.

zvanoj *Belsira* (?). Svojoj kumi Stanici ostavila je crni *paternoster*, komad krznene odjeće⁶³ i fuštanj,⁶⁴ i dvije *tavaje* (stolnjaka, ili ubrusa) – *et tabalias*⁶⁵ *duas subiales*. Krunica (ružarij, brojanica, čislo), odnosno uzica koja sadrži 150 molitvenih perli, kuglica ili zrnaca, koji se tradicionalno koriste pri iskazivanju pobožnosti blaženoj Djevici Mariji,⁶⁶ pri izgovaranju 150 biblijskih psalama, ili Očenaša (*Pater Noster*), možda ukazuje na sadržaj knjiga koje je Draža posjedovala, a koje je ostavila svojem kumu duhovniku. Molitva Očenaš koja se izgovarala 150 puta, ili 150 psalama, implicira postojanje molitvenika, odnosno psaltira među njenim knjigama. Pobožnost Bogorodice od Svetog ružarija sastoji se u moljenju Očenaša i Zdravomarija, s kontrolisanjem prebiranjem prstima broja izgovorenih moltava na ružariju, na kojem su nanizana zrnca određene veličine.⁶⁷ Sv. Dominik, utemeljivač reda propovjednika, koji podržava tu tradiciju, smatra se osnivačem pobožnosti krunice, a ona je obilježje i velike dominikanske svetice Sv. Katarine Sijenske.⁶⁸

Testatorka dalje zavješta svoju košaru⁶⁹ s odjevnim predmetima i jedan par srebrnih nožića⁷⁰ i želi da bratovštini Sv. Antuna⁷¹ bude dato 15 goša, bra-

⁶³ Up.: krzneni kožuh (*pellicia*). Z. Ladić, „Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture”, 9.

⁶⁴ Fuštanj, fustanj, tekstilni je predmet miješanog tkanja, od pamuka i manje količine lana. *Inventar dobara Mihovila suknaara pokojnog Petra iz godine 1385*, 20, 26.

⁶⁵ Up.: *tabalia*←*tobalea*. E. Fornasari, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 590-591 (tovaglia); N. Lonza, „*Ego fui per omnia loca sancta*“, 48, 58.

⁶⁶ Pobožnost se sastoji od razmišljanja i moltava usredsređenih na živote Hrista i Djevice Marije. Molitve krunice broje se pomoću niza zrnaca. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Uredio Anđelko Badurina; „Uvod u ikonologiju“, Radovan Ivančević, V. izdanje, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2006, 397.

⁶⁷ Prastari način izgovaranja napamet naučenih molitvenih formula, ružarij je količinom nadoknađivao opseg pročitanih molitvenih tekstova. „Stoga se npr. broj od sto pedeset Zdravomarija simbolički poklapa s brojem od sto pedeset psalama iz psalterija.“ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 188.

⁶⁸ *Isto*, 189, 397.

⁶⁹ Up.: *cofanus*←*cophinus*. E. Fornasari, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 249.

⁷⁰ U testamentu je zabilježeno: *de cutelinis cum argento*. Up. *cultellus* u: E. Fornasari, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, 277-280.

⁷¹ Poznata dubrovačka bratovština Antunina – Sv. Antuna ishodi iz 1348. g. i vremena osnivanja bratovštine Sv. Duha i Spasitelja Svijeta, mada izvori ne potvrđuju direktno posljedičnu vezu između kuge i utemeljenja ovih bratovština. *Capituli bratovštine Sv. Duha iz 1348. g.* zabilježeni su na početku matrikule bratovštine Sv. Antuna. Godine 1432. bratovština Sv. Duha se ujedinila s bratovštinom Sv. Antuna i Sv. Petra, postavši najuglednijom i najvažnijom dubrovačkom *fratigliom*. Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, 2012, 18-20.; *Ista*, „Gospode i čuvarice”: O ženama iz dubrovačke bratovštine svetog Antuna u kasnom srednjem vijeku”, *Acta Histriae*, 20, 3-4, Koper 2012, 27.

tovštini Svetog Domina (*Sancti Domini*)⁷² 12 groša, koliko i bratovštini⁷³ Svetog Vlaha. Zanimljivo je da Dražin legat sadrži jedan od ranih pomena bratovštine Sv. Antuna, koja je vjerovatno osnovana 1363. g., a može se pretpostaviti da su žene participirale isključivo u njenim duhovnim dobrima.⁷⁴

Narednih nekoliko zavještanja Draža namjenjuje rekluzama, učesnicama posebne duhovne prakse, koje su se odricanjem od svijeta, zaziđivanjem u samostanima, posvećivale meditaciji i molitvama. Dvanaest groša tako ostavlja *Dabrici*, rekluzi Svete Margarite. Dobrica se pominje u dubrovačkim izvorima od 1368. do 1386. g.⁷⁵ Isposnice su pored te crkve⁷⁶ u Kaštelu, građene nakon 1334, zasigurno živjele od 1349. godine, a sve do polovine XV st. izgleda po jedna.⁷⁷ Manji legat, od šest groša, ostaviteljka namjenjuje Milani, rekluzi Svetog Domina (*recluse Sancti Domini*). Mila se kao rekluzica bilježi do 1400. godine.⁷⁸ Uz crkvu *Svih svetih* nalazio se sa sjeverne strane snažan rekluzorij s više izbi još 1281. g., a u XIV–XV st. tu su živjele obično ne više od dvije, a u isto vrijeme najviše četiri rekluze.⁷⁹ Ime

⁷² Crkva *Domino*, što je naziv koji se od XIV st. koristi za predromaničku crkvu titulara Svih Svetih (*Omnium sanctorum*), pomenutu u pisanim izvorima još 1186. g., bila je sjedište više bratovština, od kojih se ona bičevalaca (flagelanata) prvi put pominje 1225. g., a posebno pojavljuje tokom epidemije kuge. Vesna Delić Gozze, „Domino“, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/domino/> (19. 4. 2022).

⁷³ Rani legat u novcu joj, još u vrijeme epidemije 1348. godine, ostavlja i *Maroie Antiuarano: A la fratilla de Sco Blasio*. Constantin Jireček, „I. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters.“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse, Band XLIX, Zweiter Theil*. Wien 1903. In Commission bei Carl Gerold's Sohn, Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften, I. Abhandlung, 11.

⁷⁴ Zrinka Pešorda Vardić, „‘Pučka vlastela’: Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna“, *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb 2007, 217, 233.

⁷⁵ Dobriča, Dobra, pominje se još 1380. i 1382. g. Ovaj vid ženske pobožnosti temeljno i monografski sveobuhvatno obradila je akademkinja Nella Lonza u: *Ana, Pavo, Grlica, Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2021, 272.

⁷⁶ Navodno je i sv. Franjo boravio u skromnoj kućici pored crkve sv. Margarite. „Crkva sv. Margarite, zvana »de Labibus« (1378. prim. aut.), koju je hrvatska kraljica Margarita sagradila blizu crkve sv. Stjepana oko sredine X v. bila je god. 1570. srušena, jer je dubrovačka republika na tom mjestu sazidala tvrđavu prema Lokrumu na gradskim mirima, i tu tvrđavu nazvaše imenom sv. Margarite. Zbog toga je sagradila republika godine 1571. drugu crkvicu sv. Margarite, sada u vojnoj bolnici.“ Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb: Matica hrvatska, MCMXXIX, 44.

⁷⁷ N. Lonza, *Ana, Pavo, Grlica, Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu*, 167.

⁷⁸ Još se u ispravama pominje 1380, 1382, 1388, 1391. i 1394. g. Sveštenik Abram s Lušnice zavještao joj je cijelu opremu kreveta. Ruža, kći Ratka Miloševića ostavila joj je novac koji preostane od njenog miraza, odjeću i srebrninu u vrijednosti od 50 perpera. *Isto*, 106, 110, 266, 267.

⁷⁹ *Isto*, 158–159.

istoimene bratovštine u Dražinom testamentu iz 1372. g. možda je najraniji takav pomen.⁸⁰

Isti novčani iznos Draža određuje i don Petru iz Sv. Vlaha.⁸¹ Miloslavi, koja stanuje upravo u njenom podstranju (!), testatorka ostavlja 12 groša. Vjerovano je riječ o siromašnoj pripadnici nižeg društvenog sloja. „U Dubrovniku držalo se često u prizemlju na svodove vino, drvo ili druga roba (*canipa*, *subterranem* skraćeno *stranium* 1282 i d., *stragno*, a sada stranj). Iznad stranja beše kuhinja (*coquina*). Na gornje bojeve vodile su drvene ili kamene stepenice (*scala*).“⁸² Termin stranj se u kontekstu ekonomskih prostora domaćinstva i danas koristi u Spiču i Zupcima kod Bara.⁸³

Ukoliko nešto od njene imovine bude preostalo, testatorka Draže želi da bude pripremljen jedan ručak⁸⁴ za oce dominikance, i ako poslije toga još štogod preteče, odredila je da se da za mise, a da se ono što se iznađe od svih njenih stvari bude dato njenoj sluškinji Ljubi. Vjerovatno se oporučnom odredbom koja je uslijedila nakon zavještanja za obrok mislilo na žitarice za ishranu primateljke slabijeg imovnog statusa.⁸⁵

Za epitrope i povjerenike, odnosno izvršitelje svojeg testameta, Draže je odredila don Đonka i Anu iz benediktinskog monastjera Sv. Šimuna. Izjava njene posljednje volje završava uobičajenom notarskom formulacijom o njenoj nepovredivosti svjedočanstvima drugih: *Hoc autem testamentum, etc.*

⁸⁰ Bratovština se pod tim imenom pominje 1454. g. *Isto*, 158.

⁸¹ Crkva Sv. Vlaha na Placi sagrađena je 1348. g. „I dok se za prvu crkvu gradskog zaštitnika, o postojanju koje osim narativnih povijesnih predaja svjedoče tek izvori iz 13. stoljeća, danas može rekonstruirati samo smještaj uz Vrata od Pila, druga crkva iz 14. stoljeća svojom istaknutom pozicijom i rafiniranim odnosom prema matičnoj katedrali, na svojevrstan način, najavljuje današnju baroknu crkvu iz ranoga 18. stoljeća.“ Anonim i Ragnina saopštavaju da je prva crkva Sv. Vlaha izgrađena na mjestu na kojem se danas nalazi dubrovačka katedrala, što ne isključuje postojanje druge crkve istoga titulara na mjestu današnjeg samostana Sv. Klare. Katarina Horvat-Levaj, „Povijesna interpretacija crkve sv. Vlaha“, *Zborna crkva sv. Vlaha u Dubrovniku*, uredila ur. K. Horvat-Levaj, Dubrovnik – Zagreb: Dubrovačka biskupija, Zborna crkva sv. Vlaha, Dubrovnik, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, ArTresor naklada d.o.o., 2017, 15.; Željko Peković – Kristina Babić, „Ubikacija prve crkve sv. Vlaha u Dubrovniku“, *Starohrvatska prosvjeta* III. serija - svezak 44-45, Split, 2017–2018, 258, 259.

⁸² Dubrovačka opština je 1370. g. zabranila gradnju kuća od drveta, ali je takvih kuća bilo još 1413. g. Konstantin Jireček, *Istorija Srba* (preveo i dopunio Jovan Radonić), sv. III. (Kulturna istorija: I. deo), Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923, 276.

⁸³ Milica Kovačević, *Kroz brvačke pinjate*, Brca: APprint, 2021, 59.; Ilija Vukotić, *Zubački zbor*, Zupci (Times): Zupci Production, 2022, 95 (konoba, izba).

⁸⁴ *Up.*: Z. Ladić, „Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture“, 13, 15–16.

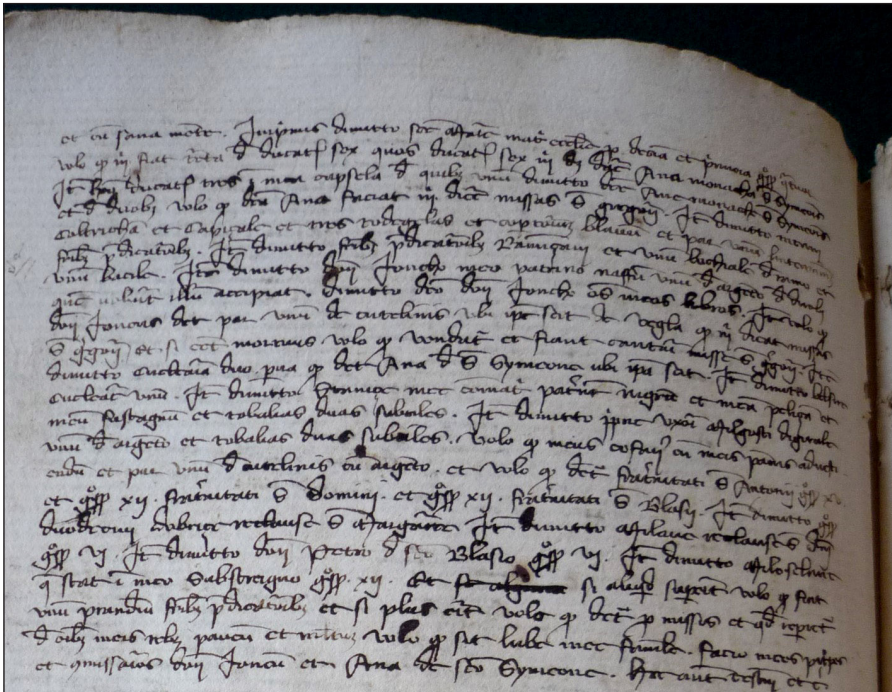
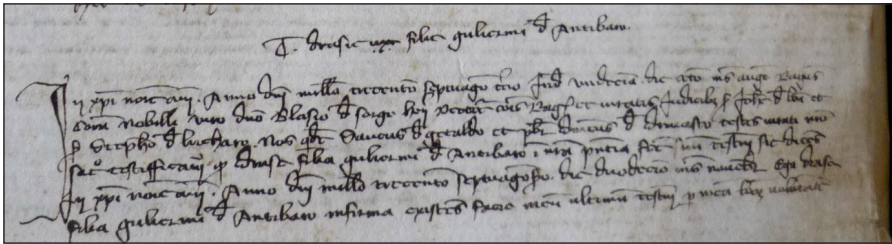
⁸⁵ *Up. isto*, 12.

Zaključak

Nosioci patronimika *Guliermi*, koji potiče od ličnog imena *Guilielmus*, pominju se u istorijskim izvorima Državnog arhiva u Dubrovniku iz XIV vijeka. Ličnosti kojima je posvećena istraživačka pažnja, najprije opisom sadržaja dokumentarnih izvora, navedene su u izričitoj filijaciji prema ocu. Raspoloživi dokumenti sugerišu da se radi o savremeniciima, možda članovima istog roda, koji su pripadali višem društvenom staležu srednjovjekovnog Bara. Njihovi životi su se nastojali rasvijetliti na osnovu nekoliko dokumentarnih svjedočanstava, različitim interpretativnim pristupima, posebno s obzirom na to da su zabilježeni u kontekstu koji karakterišu kulturološke osobine starijeg gradskog žiteljstva i solidna ekonomska podloga. Socijalni prestiž kojim su raspolagali služio im je kao spona s drugim sredinama, a svjedočanstva koja su ostavili o sebi pružaju uvid u imagološko nasljeđe matičnog komuniteta. Situacije o kojima su očuvani pismeni tragovi ponajprije naznačavaju odnos i ophođenje vlasti prema njima, trgovačku preduzetnost, ali i njihovu svjesnost, oblike pobožnosti i duhovne potrebe i preokupacije. S tim u vezi, otkriva se krug osoba s kojima su bile u doticaju, intelektualna i kultura pismenosti koja ih je karakterisala, uviđaju *loca sacra* koja su im bila od važnosti, ali i materijalne mogućnosti, oprema i uređenje privatnog životnog ambijenta. Sačuvani spisi koji se odnose na zbilju Guliermovih vrijedni su i za filološka istraživanja, a odrazi više malih vremena predstavljaju dragocjene djeliće mozaika kojima se poimaju društvena i istorija mentaliteta, odnosno duh jedne epohe. Neobjavljeni i objavljeni arhivski zapisi, njihovo tumačenje i ponovno iščitavanje, objedinjena istoriografska saznanja, kontekstuelizacija simbola i tekstova, omogućili su i proširivanje spoznaja o kasnom srednjovjekovlju na južnom Jadranu.

Prilog I. Testament Draže, kćeri Guljerma iz Bara, Dubrovnik, 12. novembar 1372 – 8. avgust 1373. [HR-DADU, TN sv. 6, ff. 111r-111v].

Testamentum Drasie uxō (cancell.) filie Guliermi de Antibarō.

In Christi nomine, amen. Anno Domini Millesimo trecentesimo septuagesimo tertio, indictione undecima, die octavo, mensis augusti, Ragusii.

Coram nobilli viro domino Blasio de Sorgo honorabili rectore comunis Ragusii et iuratis iudicibus Ser Johanne de Bona et Ser Stephano de Lucharo. Nos quidem Savcus de Getaldo et presbiter Damianus de Drivasto te-

stes iurati nostro sacramento testificamus quod Drase filia Guliermi de Antibaro in nostra presentia fecit suum testamentum sic dicens:

In Christi nomine, amen. Anno Domini Millesimo trecentesimo septuagesimo secundo, die duodecimo mensis novembris.

Ego Drasa filia Guliermi de Antibaro infirma existens facio meum ultimum testamentum per meam bonam voluntatem /f. 111v/ et cum sana mente.

In primis dimitto Sancte Mariae Mater Ecclesiae pro decima et primicia grossos quatuor. Volo quod mihi fiat tracta de ducatis sex, quos ducatos sex mihi debet dare Ana monacha Sancti Symeonis. Item habeo ducatis tres in mea capsela, de quibus unum dimitto dicte Ane monache Sancti Symeonis, et de duobus volo quod dicta Ana faciat mihi dicere missas Sancti Gregorii.

Item dimitto meam caltricham et capiçale et tres rodegelas et copertorium blavum et par unum linteaminum fratribus predicatoribus. Item dimitto fratribus predicatoribus raminçam et unum bochiale de ramo et unum bacile.

Item dimitto domino Joncho meo patrino naffum unum de argento de duobus quem voluerit, illum accipiat. Dimitto dicto don Joncho omnes meos libros. Item volo quod dominus Joncus det par unum de cutelinis ubi ipse scit de Vegla quod mihi dicat missas Sancti Gregorii et si esset mortuus volo quod vendant et fiant cantari misse Sancti Gregorii.

Item dimitto cuclearia duo parva quo det Ana de Sancto Symeone ubi ipsa sat. Idem dimitto Belsire (?) cucleare unum. Item dimitto Staniçe mee commatri paternoster nigrum et meam peliçam et meum fustagnum et tabalias duas subiales.

Volo quod meus cofanus cum meis pannis ad vestiendum et par unum de cutelinis cum argento, et volo quod dentur fraternitati Sancti Antonii grossi XV et grossi XII fraternitati Sancti Domini et grossi XII fraternitati Sancti Blasii.

Item dimitto grossos duodecim Dabriçe recluse Sancte Margarite. Item dimitto Milane recluse Sancti Domini grossos VI. Item dimitto don Petro de Sancto Blasio grossos VI. Item dimitto Milosclave que stat in meo substragno grossos XII.

Et *se alguna* (cancell.) si aliquid supervenit, volo quod fiat unum prandium fratribus predicatoribus et si plus erit volo quod dederit pro missas et quod reperietur de omnibus meis rebus paucum et mileum volo quod sit Lube mee famule.

Facio meos pitropos et commissarios dominum Joncum et Ana de Sancto Symeone.

Hoc autem testamentum, etc.

Savo MARKOVIĆ

*SI ALIQUID SUPERVENIT: ON THE HIGHER SOCIAL CLASS OF BAR
IN THE 14TH CENTURY BY THE REALITY OF THE GULIERMIS*

Summary

On the basis of several documentary testimonies, different interpretative approaches were used to shed light on the lives of the members of apparently the same family of a higher social class in Bar. Unpublished and published archival records, their interpretation and re-reading, historiographic knowledge, contextualization of symbols and texts, enabled the stratification and expansion of knowledge about the late Middle Ages in the southern Adriatic. Personalities to whom research attention has been devoted, firstly by describing the content of documentary sources, are recorded in explicit filiation according to the father. Situations about which written traces have been preserved primarily indicate the public government's attitude and behavior towards them, their commercial entrepreneurship, but also their awareness, forms of piety and spiritual preoccupations. In relation to this, the circle of people with whom they were in contact, the intellectual and literacy culture that characterized them, the *loca sacra* that were important to them are revealed. Preserved writings related to the reality of the Guliermis are also valuable for philological research, and the reflections of several small times represent precious pieces to the mosaic of understanding the social and history of mentality, that is, the spirit of an era.

Izvori i literatura

Državni arhiv u Dubrovniku (HR-DADU)

Acta et diplomata, 16. st.: iz Bara (*La comunità*) Dubrovačkoj Republici, lettera, 28' 3, 310 – 7. 1. 1567. [HR-DADU-7-3-6, br. sveska 7. Redni broj 329].

Diversa cancellariae (DC) sv. 33, 123v, 136v (1398/99).

Testamenta notariae (TN), sv. 6, ff. 111r-111v. Testament Draže, kćeri Guljerma iz Bara, 1372/73; TN sv. 7, ff. 96v-98r. Testament sveštenika Ivana Pavlova Grubačića, 1385.

Testamenti Blagoga djela 92/3, f. 325r (1357).

Lamenta de intus et foris, serija 53, sv. 1, fol. 244r.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, collegerunt et digesserunt Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček et Emilianus de Sufflay, vol. II (Annos 1344–1406 continens), Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, MC-MXVIII.

Annales Ragusini Anonymi, item Nicolai de Ragnina, digessit Speratus Nodilo, Scriptorum., Vol. I., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Vol. XIV, Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium (ed.), in taberna libraria L. Hartman (Kugli & Deutsch), 1883.

„Bibliografija od 1914–1923. III. Slovenske etimologije”, *Južnoslovenski filolog*, ur. A. Belić, Knjiga III, Beograd, 1922–1923, str. 199–229.

„Dominikanci: Samostan Sv. Dominika u Gradu“, https://www.dubrovacka-biskupija.hr/portal/index.php?option=com_k2&view=item&id=787:dominikanski-samostan (stranica posjećena 9. 5. 2022).

Glossarium mediae et infimae latinitatis, (par P. Carpentier, 1766) dans Du Cange, et al., éd. augm., Niort : L. Favre, 1883-1887, t. 1, col. 684b, <http://ducange.enc.sorbonne.fr/BOCALE> (stranica posjećena 15. 4. 2022).

Inventar dobara Mihovila suknara pokojnog Petra iz godine 1385, Prepisao i priredio Jakov Stipišić, Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti u Zadru, 2000.

Izvori za istoriju Crne Gore iz dubrovačkog arhiva, Knjiga 1. Prevod dokumenata Lenka Blehova-Čelebić, priredio Đorđe Borozan, urednik Niko Martinović, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje humanističkih nauka, Istorijski izvori, Knjiga 11, 2020.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Uredio Anđelko Badurina; „Uvod u ikonologiju“, Radovan Ivančević, V. izdanje, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2006.

Becker Lidia, „Stadt- oder Bürgersprache Dalmatisch“, 2010, u: Eufe, Rembert / Heinemann, Sabine (Hgg.), *Romania urbana. Die Stadt des Mittelalters und der Renaissance und ihre Bedeutung für die romanischen Sprachen und Literaturen*. Akten der 2. MIRA-Tagung vom 27-28. September 2008 in Regensburg, München: Martin Meidenbauer; *Mittelalter und Renaissance in der Romania 3*, Hrsg. von Lidia Becker, Elmar Eggert, Susane Gramatzki und Christoph Oliver Mayer, 57–81.

Bjelovučić, Nikola Zvonimir, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb: Matica hrvatska, MCMXXIX.

Bošković Đurđe, *Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1962.

Čuk Ruža, „Trgovci iz zetskih gradova u Dubrovniku i srpskim zemljama u srednjem veku“, *Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, 3, Podgorica: Istorijski institut Republike Crne Gore, 1999, 153–166.

Delić Gozde, Vesna, „Domino“, <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/domino/> (19. 4. 2022).

Dinić-Knežević, Desanka, „Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku“, *Istorijski zbornik*, god. XIII – XIV, br. 23-24, Zagreb 1970-1971, 287–306.

Fornasari Enrica, *Il lessico dell'oggettistica alimentare nel Medioevo latino*, Tesi di dottorato in “Storia, Letterature e Culture del Mediterraneo”, Università degli Studi di Sassari: Dipartimento di Storia, Scienze dell’Uomo e della Formazione, 2016-2017.

Horvat-Levaj, Katarina, „Povijesna interpretacija crkve sv. Vlaha“, *Zborna crkva sv. Vlaha u Dubrovniku*, Uredila ur. K. Horvat-Levaj, Dubrovnik – Zagreb: Dubrovačka biskupija, Zborna crkva sv. Vlaha, Dubrovnik, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, ArTresor naklada d.o.o., 2017, 15–17.

Jakić-Cestarić, Vesna, „Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Sv. XIX, Zadar 1972, 99–166.

Jireček Constantin, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX. Band, Wien 1904. In Kommission bei Carl Gerold's Sohn, I. Abhandlung, II. Theil, 1–80.

Jireček Constantin, „I. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters.“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, Band XLIX, Zweiter Theil. Wien 1903. In Kommission bei Carl Gerold's Sohn, Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften, I. Abhandlung, 1–80.

Jireček Constantin, „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*, XLIX. Band, Wien, 1904. In Kommission bei Carl Gerold's Sohn, II. Abhandlung, III. Theil (Schluss), 1–78.

Jireček, Constantin Jos., „Die Handelsstrassen und Bertgwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“, *Historisch-geografische studien (Abhandlung der königl. böhm. Gessellschaft der Wissenschaften)*. VI Folge, 10. Band, Prag 1881.). Prag: Verlag des kön. böhmischen Gessellschaft der Wissenschaften. – Druck von Dr. Ed. Grégr. 1879, 1-92.

Jireček Konstantin, *Istorija Srba* (preveo i dopunio Jovan Radonić), sv. III. (Kulturna istorija: I. deo), Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923.

Jireček Konstantin, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, II, Beograd: Posebna izdanja SANU, knj. CCCVI, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, knj. 42, 1962.

Kovačević Milica, *Kroz brvačke pinjate*, Brca: AP print, 2021.

Krekić Bariša, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants in the second half of the fourteenth century“, *Unequal rivals: essays on relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries*, Zagreb - Dubrovnik: Croatian Academy of Sciences and Arts, Institute for Historical Sciences in Dubrovnik, 2007, 271–302.

Krekić Bariša, „Helias and Blasius de Radoano, Ragusan Merchants in the second half of the fourteenth century [Helias i Blasius de Radoano (Ilija i Vlaho Radovanovi), dubrovački trgovci u drugoj polovini XIV vijeka]“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLI, Beograd 2004, 399–421.

Ladić Zoran, „Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture“, *Zagreb: Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 21, 2003, 1–28.

Levi, Cesare Avgvsto, *Venezia e il Montenegro: Giorgio Czernovich – Antivari 1443–1494 – Stefano Mali il finto Czar e gli ultimi conati della Repubblica*, Venezia: a cura dell'autore. Prem. Stab. tipo-litografico Fratelli Visentini, 1896.

Liepopili Ante, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički 96, Zagreb 1919, 30–58.

Lonza Nella, *Ana, Pavo, Grlica, Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2021.

Lonza Nella, „*Ego fui per omnia loca sancta: Maruša of Dubrovnik and Her Pilgrimage to the Holy Land in 1394*“, *Dubrovnik Annals* 23, Dubrovnik 2019, 37–63.

Lonza Nella, *Kazalište vlasti, Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2009.

Malović-Đukić, Marica, „Kotorski kumerak solski u srednjem veku“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XLI, Beograd 2004, 453–468.

Marković Savo, „Samostan sv. Andrije u Baru (16. stoljeće)“, *Croatica Christiana periodica*, god. XLV, br. 87, Zagreb, 2021, 1–32.

Marković Savo, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast: NIP „Gospa od Škrpjela“, 2014.

Peković Željko – Babić Kristina, „Ubikacija prve crkve sv. Vlaha u Dubrovniku“, *Starohrvatska prosvjeta* III. serija - svezak 44-45, Split, 2017–2018, 237–259.

Pešorda Vardić, Zrinka, „‘Gospođe i čuvarice’: O ženama iz dubrovačke bratovštine svetog Antuna u kasnom srednjem vijeku“, *Acta Histriae*, 20, 3-4, Kop-er 2012, 25–48.

Pešorda Vardić, Zrinka, „‘Pučka vlastela’: Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna“, *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb 2007, 215–237.

Pešorda Vardić, Zrinka, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, 2012.

Vekarić Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 2, *Vlasteoski rodovi (A – L)*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012.

Vekarić Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012.

Vekarić Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 9, *Osobna imena*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2018.

Vukotić Ilija, *Zubački zbor*, Zupci (Times): Zupci Production, 2022.

Zelić Danko, „O antičkom i srednjovjekovnom imenu grada i otoka Krka“, *Croatica Christiana periodica*, god. XIX, br. 35, Zagreb 1995, 55–62.

Александар ЖИВОТИЋ*

РИВАЛИТЕТ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ И ОСЛОБОЂЕЊЕ МЕТОХИЈЕ И САНЦАКА 1912

ABSTRACT: Based on published and unpublished archival sources primarily of military provenance, as well as historiographical and memoir literature, the paper analyzes the military operations of the Army of the Kingdom of Serbia for the liberation of Metohija and Sandžak, as well as the main reasons for the misunderstanding of the commanders of the units of the armies of the Kingdoms of Serbia and Montenegro in the field. In particular, the vagueness of the inter-allied treaty was presented, which in reality led to the inflaming of rivalry between the two allied political and military leaderships.

KEYWORDS: Serbia, Montenegro, Metohija, Sandžak, liberation, First Balkan War, army, 1912.

По ослобођењу Новог Пазара стекли су се неопходни оперативни услови за наставак започетих војних операција у правцу Косовске Митровице, а затим и за успостављање непосредног садејства с црногорском војском на простору Метохије. Од момента преласка српско-турске државне границе, трупе Ибарске војске су наступале фронтално на широком фронту у намери да обухватним нападом на бокове турских положаја код Новог Пазара избегне фронтални судар. Проблеми који су током реализације такве замисли њеног команданта, генерала Михаила Живковића, настали били су у најдиректнијој вези с недоследним спровођењем замисли која је у основи предвиђала наступање у три колоне ради концентричног и истовременог напада, што је у крајњој линији требало да трупама Ибарске војске омогући озбиљну тактичку предност. Средња колона Ибарске војске која је наступала десном обалом реке Рашке је својом неагилношћу омогућила турској страни да употре-

---

* Autor je redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu.

бом слабих војних снага заустави њен покрет. Са своје стране, командант Ибарске војске је услед таквог развоја догађаја био принуђен да обустави напредовање, јер није располагао резервом којом би могао да парира турском нападу на централном делу свог распореда. Ако се узме у обзир да није била обезбеђена сигурна веза између наступајућих колона, стиче се потпуна слика кључних разлога који су га усмерили ка таквој одлуци. Повлачење леве колоне, која је по свом саставу била у могућности да успешно делује против турских снага које су се нашле испред средње колоне мањим снагама у бок и позадину непријатељског распореда, додатно је успорило напредовање трупа Ибарске војске. Зато је Ибарска војска, уместо да већ другог дана наступања буде пред самим Новим Пазаром, како је то било предвиђено, морала да изгуби још три дана и да тек 23. октобра овлада тим градом, као својеврсном капијом свог даљег наступања према Косовској Митровици и Метохији. Између осталог, то је омогућило турској страни и да своје регуларне јединице организовано извуче с тог простора ка Косовској Митровици. На тај начин су са закашњењем од неколико дана завршене операције Ибарске војске у источном делу Рашке области, јер више није било организованог турског отпора.

То су били главни разлози за кашњење наређеног почетка наступања Ибарске војске на простор Метохије. По ослобођењу Новог Пазара, главнина Ибарске војске се задржала још један дан у самом граду ради одмора, попуне и уређења јединица. У склопу припрема за почетак наступања ка Косовској Митровици, образован је посебан Митровачки одред који су чинили: 5. пешадијски прекобројни пук првог позива, два батаљона 12. пешадијског пука другог позива, по једна пољска и брдска батерија, два вода коњице, два вода пионира и два вода болничара, као и две хелиографске и једна телеграфска станица.¹ За команданта одреда је одређен генералштабни потпуковник Миљивоје Николајевић, а за начелника штаба помоћник начелника штаба Ибарске војске мајор Милутин Лазаревић.² Задатак Митровачког одреда је био да наступа преко планине Рогозне, заузме Косовску Митровицу, утврди је и припреми за одбрану. У претходници одреда су била два вода коњице и два батаљона 12. пешадијског пука другог позива, једна брдска батерија, два вода пионира и вод болничара. Главнину одреда су чинили два батаљона 5. пешадијског прекобројног пука, две пољске батерије, вод болничара и пољска болница. На зачељу колоне су се кретали возови. Новоформирани одред је кренуо на задатак из Новог Пазара 25. октобра око 11 часова.

¹ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 31.

² ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 18, *Извештај команданта Митровачког одреда*.

Првог дана напредовања одред је стигао до Рогозна хана, где је заноћио. Турци су се одатле повлачили ка Бањској. Коњичке патроле су утврдиле да се турске снаге концентришу око села Бањска и Ловац, али нису могле да утврде њихову јачину због густе магле. Сутрадан је настављен марш. Кретање је било успорено услед стрмог и лошег пута. У претходници су се кретале и пионирске трупе како би брзим поправљањем пута омогућиле кретање артиљерије. Тог дана је колона преко Звечана и Бањске стигла до Јошевица и ту заноћила. Извиђачки коњички делови су касно увече донели вести да је у Косовску Митровицу ушао Митровачки одред. Конфузија није потрајала јер је потпуковник Николајевић схватио да се радило о одреду из састава Треће армије. Како садејство Митровачког и Вучитрнског одреда није било координисано, одлучио је да провери вести. Наредног јутра је од двојице послатих комитета сазнао да је српска војска из правца Вучитрна већ ушла у Косовску Митровицу. После напорног марша је, не наилазећи ни на какав оружани отпор, ушао у Косовску Митровицу 27. октобра у вечерњим часовима.³

Пре поласка српских трупа из Новог Пазара ка Косовској Митровици, генерал Михаило Живковић је у Новом Пазару разговарао с виђенијим Турцима о могућности турског отпора у самом граду, али и о политичким и друштвеним приликама у Косовској Митровици и најближој околини. Њихово неподељено мишљење је било да Косовска Митровица није у стању да се одупре српском надирању кад то није био у стању Нови Пазар. Предложили су да у Косовску Митровицу пошаљу двојицу угледних људи – једног Турчина и једног Арнаутина, да виђенијим становницима Косовске Митровице објасне војну и политичку ситуацију и издејствују предају града без борбе. Тако је и учињено. Сасвим сигурно, претходни војни успеси Ибарске војске, као и српске војне победе на осталим поприштима Првог балканског рата и расуло које је захватило турске војне редове услед војног пораза, али и унутрашње политичке нестабилности, пресудно су утицали на виђеније људе Косовске Митровице да донесу одлуку о непружању активног војног отпора српским трупама.⁴

По уласку у град, командант Митровачког одреда је предузео потребне мере за осигурање града јер је страховао да из правца Дренице може да уследи напад на град од стране и до 5.000 наоружаних Арнаута.⁵ На такву одлуку су га наводила горка искуства српског становништ-

³ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 31.

⁴ В. Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату“, Баштина, св. 17 (2004), стр. 162.

⁵ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 18, *Извештај команданта Митровачког одреда*.

ва из митровачког краја који је силно страдао током албанске побуне почетком 1912.⁶ Очекујући могући напад, наредио је да његове јединице поседну све висове око града, а да се главнина трупа окупи на вису југозападно од града, изнад железничке станице. Вис је доминирао градом, а и затварао пут који је из Дренице водио ка Косовској Митровици. Настojeћи да организује власт у граду, потпуковник Николајевић је на чело војне команде града поставио свог ађутанта капетана Радоја Пантића, изузетног познаваоца свеукупних прилика на том простору, док је за председника општине поставио највиђенијег Арнаутина у вароши који је био спреман на сарадњу са српским властима. Главни проблем у граду је представљао деловање аустроугарског вицеkonzула Тахија који је више пута покушавао да подстакне локално арнаутско становништво на побуну против српске власти говорећи им да се ради о привременом стању и да то Аустроугарска неће толерисати већ да ће одлучном војном акцијом са севера поништити резултате српских војних победа, односно да ће српске јединице услед аустроугарског напада бити принуђене да напусте Косово и Метохију и крену у сусрет аустроугарским трупама које ће упасти у Србију преко Саве и Дунава. Сем тога, одбио је да дође у штаб потпуковника Николајевића, већ је као место састанка одредио српску школу где је била и српска општина. На заказани састанак је дошао са својим целокупним персоналом. Протествовао је због тога што се на митровачким улицама клицало „Доле Аустрија“, на шта му је одговорено да су клицали грађани, а не војници и да сам командант због тога не може да сноси никакву одговорност. Према сведочењу потпуковника Николајевића, разговор се завршио Тахијевом опаском: „Знате г. потпуковниче, ја сам по пореклу Мађар, мрзим Аустријанце, ја бих први узвикнуо „Доле Аустрија“, али ја сам чиновник и не могу то узвикивати“. На томе се у полушаливом тону завршио разговор. Аустроугарски вицеkonzул је долазио код Николајевића и да се распита о детаљима везаним за убиство једног Арнаутина који је био Николејевићев повереник од стране српских комита. Српски командант се тад суочио с комешањем међу Арнаутима и подозрењем у искреност српских власти. Пошто је konzула Тахија обавестио о томе да су „кривци протерани“ дошло је до извесног смиревања.⁷

Слична искуства с аустроугарским вицеkonzулом у Косовској Митровици је имао и генерал Михаило Живковић по доласку у град. Вицеkonzул Тахи је одбио да му се јави иако га је звао к себи. Зато је 30.

⁶ О страдањима Срба Косовске Митровице и околине у првим месецима 1912. опширније: В. Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату“, Баштина, св. 17 (2004), стр. 151–153.

⁷ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 18, *Извештај команданта Митровачког одреда.*

октобра јављао Штабу Врховне команде да је конзул Тахи митровачке католике склонио у конзулат јер им наводно прети опасност од српске војске. Живковић је јављао и да поседује информације да аустроугарски конзул покушава да подстакне Арнауте из Дренице на побуну против српске војске, да им говори да не предају оружје и да је аустроугарска војска већ започела војну интервенцију против Србије заузевши Посавину и Београд. Сматрајући да је Тахијев мандат престао с нестанком турске власти код које је био акредитован, генерал Живковић га је интернирао у зграду конзулата. Начелник Штаба Врховне команде војвода Радомир Путник му је хитно наложио да прекине сваки контакт аустроугарског конзулата и локалног становништва било које вере. Тражио је да генерал Живковић, уколико има, пошаље конкретне доказе о конзуловом деловању међу Арнаутима.⁸

Касније је српско министарство иностраних послова извршило темељнију истрагу о понашању аустроугарског вицеконзула у Косовској Митровици. Утврђено је да је Тахи преко својих агената и повереника припремао терен за аустроугарску окупацију Рашке области и Косовске Митровице. Поуздано се знало да је своју пропагандну улогу вршио преко Арнаута католика, а имао је доста присталица и међу муслиманима – досељеницима из Босне. Претпостављало се да су српски војни успеси довели Тахија у изузетно незавидан положај јер није био у прилици да испуни дата обећања. Пошто није имао осигурану везу са својим министарством током српских операција око Новог Пазара, јавно је тврдио да су аустроугарске снаге ушле у Пљевља. Иако је генерал Живковић по доласку у град послао свог ађутанта и известио га о уласку српске војске у град, Тахи је одбио да обави уобичајену куртоазну посету, за разлику од руског вицеконзула Удинцова који је одмах посетио генерала Живковића. С обзиром на то да је Тахи био изразито непопуларан међу српским становништвом Косовске Митровице, ради осигурања његове личне безбедности, страхујући од могућег инцидента, српске војне власти су испред аустроугарског конзулата поставиле стражу. Проблеми проузроковани Тахијевим ставом према српским војним властима су се наставили и приликом његове посете управнику вароши, капетану Радоју Пантићу 3. новембра 1912. Том приликом је од капетана Пантића тражио да му се дозволи слободно кретање по вароши, контакт с аустроугарским поданицима, неприкосновеност самог конзулата и сигурност архиве. Капетан Пантић му је прибрано одговорио да, с обзиром на ратне околности и ограничење кретања свих лица

⁸ *Командант Ибарске војске – Митровица – Врховној команди војске Краљевине Србије – Скопље, 17. X 1912. у: Документи о спољној политици Краљевине Србије, том V, књига 3, Београд, 1986, стр. 198–199.*

која би могла доћи у посед обавештајних података о кретањима српске војске, вицеkonzул може слободно да се креће ако унапред извести о томе преко страже, да може контактирати с аустроугарским поданицима ако унапред пошаље обавештења о томе, да је архива апсолутно загарантована и да се гарантује неприкосновеност конзулата, у који сем Тахија може ући само капетан Пантић и то службеним послом, на шта је Тахи цинично одговорио да би га примио као приватно лице, али као званичника да не види потребу. Истог дана је обавестио српске власти да је скинуо грб и заставу и да жели да напусти варош јер му је наводно онемогућен рад. Као своје разлоге је навео немогућност слободног кретања и контактирања са аустроугарским поданицима, као и наводне претензије управника вароши да се контакти између конзулата и аустроугарских поданика одвијају само преко управника вароши, као и да управник вароши претендује да може да уђе у конзулат кад год буде нашао за сходно. Српске власти су стале на становишту да права вицеkonzула Тахија ничим нису ограничена, а да је његово непријатељско деловање према српским војним и цивилним властима очито и лако доказиво.⁹

У Косовској Митровици се већ налазио један одред из састава Дринске дивизије другог позива Треће армије која је 24. октобра остављена на Косову. Дан раније, 23. октобра, упућен је ка Вучитрну 1. батаљон 5. пешадијског пука другог позива појачан с два вода коњице. Та група је 24. октобра ушла без борбе у Вучитрн и одмах приступила разоружању локалног арнаутског становништва и извиђању правца ка Косовској Митровици. Истовремено, група је ојачана с два вода артиљерије и једним батаљоном из састава 12. пешадијског пука првог позива Шумадијске дивизије првог позива. Пошто су извиђачке патроле утврдиле да у Косовској Митровици нема турских трупа, одред је 26. октобра ушао у град где је заплена изузетно велика количина ратног материјала. По пристизању Митровачког одреда Ибарске војске у град, јединице Вучитрнског одреда су остале у граду краће време колико је било потребно да их смене јединице Ибарске војске. После тога су се упутиле ка Приштини, сем једне чете остављене за обезбеђење Вучитрна и батаљона из 12. пешадијског пука првог позива који је упућен у Скопље ради уласка у састав матичног пука и дивизије. У самој Косовској Митровици, у којој се налазио мирнодопски штаб турске 20. низамске дивизије, заробљен је један топ, 4 топовске каре, 29 муницијских кола за пушчану муницију, 3.000 сандука пушчане муниције,

⁹ Др Милан Ђ. Милојевић – Београд – Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд 20. XI 1912. у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, том V, књига 3, Београд, 1986, стр. 472–475.

три магацина пушчане муниције различитог калибра, 500 пушака, 6 вагона брашна, вагон пиринча, 500 сандука пексимита, 50 великих округлих шатора, већа количина санитетског материјала, инжињеријске опреме, опреме за везу, веће количине канцеларијског материјала и обмундирне опреме.¹⁰

Деловање јединица Дринске дивизије другог позива на Косову олакшало је даље наступање Ибарске војске. Њене јединице су обезбедиле простор Косова, комуникацијске правце који су водили према Скопљу и Куманову, правац Приштина – Куршумлија, којим се одржавала веза с предратним делом Краљевине Србије и којим су пристизале допунске трупе за Трећу армију, правце ка Метохији и Дреници, где није било српских трупа и одакле су се могли очекивати напади арнаутских група. Тиме су знатно олакшане будуће операције Ибарске војске, а посебно планирано наступање Митровачког одреда ка Метохији.

Пошто су падом Новог Пазара на правцу наступања Ибарске војске у Рашкој области биле завршене војне операције, Штаб Врховне команде је 27. октобра наредио Ибарској војсци да у Новом Пазару остави само мање делове својих трупа за обезбеђење града, а да главнину снага прикупи у Косовској Митровици и ту сачека даља наређења. Истовремено је Ибарској војсци потчињена и Дринска дивизија другог позива под командом пуковника Павла Пауновића, као и друге мање јединице Треће армије које су се налазиле у рејону Приштине.¹¹ На тај начин се очигледно тежило организацији садејства Ибарске војске и Дринске дивизије другог позива која је остала на Косову ван главнине трупа Треће армије, које су се у том моменту, избијањем у рејон Скопља сувише удаљиле од ње. Практично, штаб Треће армије није био у прилици да руководи операцијама својих јединица у Метохији, за шта су се већ створили погодни оперативни услови.

У складу с добијеним наређењем, командант Ибарске војске је у Новом Пазару оставио 10. пешадијски пук другог позива, делове 12. пешадијског пука другог позива и градску батерију. Остале снаге Ибарске војске су 28. октобра извршиле покрет ка Косовској Митровици где су стигле 29. октобра, сем хаубичке батерије која је пристигла сутрадан 30. октобра. Како би се сама Косовска Митровица заштитила од евентуалног напада Арнаута, предузете су одређене војне мере. Вести од коњичких патрола упућених у Метохију су говориле да Арнаути из села

¹⁰ Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Кагић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд, 1959, стр. 831–832.

¹¹ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 36–38.

Баљинце и Тараца код манастира Девич изјављују да прихватају српску власт и да против ње немају ништа. У правцу Рибарића је упућен један мањи одред ради осигурања, јер се располагало информацијама да Арнаути с тог подручја, као и из Дренице, планирају напад на Косовску Митровицу. Одред је кренуо ка Рибарићу, али је већ код Брњака добио вести да су се Арнаути повукли преко Мокре горе ка Пећи, а да је црногорска војска заузела Рожаје.¹² Истог дана је и Дринска дивизија другог позива изашла из састава Ибарске војске и вратила се у матичну Трећу армију.¹³

Ради наставка операција у Метохији, Штаб Врховне команде је 30. октобра наредио Ибарској војсци даље удаљавање од постојеће оперативне основице. Издата је наредба о даљем покрету трупа Ибарске војске, с тим да се као посадне јединице у Приштини, Косовској Митровици и Новом Пазару задрже трупе трећег позива. Све остале јединице је требало прикупити и припремити за покрет ка Пећи.¹⁴ Наређење Ибарској војсци да крене што пре ка Ђаковици и Пећи и Трећој армији да што пре заузме Призрен и Ђаковицу, пре него што тамо стигну Црногорци, донето је после добијања обавештења да се црногорске јединице налазе у Пећи.¹⁵ С тим у вези штаб Ибарске војске је предузео неопходне мере за припрему, попуну и сређивање својих трупа за наставак похода.¹⁶ Први је требало да крене 11. пешадијски пук другог позива. Задатак те јединице је био да одмах крене ка Пећи и поседне положаје на линији Клина-Крача с циљем заштите наступања трупа Ибарске војске ка Пећи од стране Дренице. Тај пук је у току дана заузео одређени положај, успут не наилазећи на оружани отпор. У вечерњим часовима 31. октобра, командант Ибарске војске је добио наређење да изврши покрет према Пећи и заузме град.¹⁷ У Пећи је требало да сачека налоге за даљи рад.¹⁸ Трупе Ибарске војске су кренуле на задатак 2. новембра правцем

¹² ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 39.

¹³ Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд, 1959, стр. 854.

¹⁴ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 22, *Депеша Штаба Врховне команде команди Ибарске војске од 17. октобра 1912.*

¹⁵ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд, 1960, стр. 218.

¹⁶ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 40.

¹⁷ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 46.

¹⁸ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 22, *Депеша Штаба Врховне команде команди Ибарске војске од 18. октобра 1912.*

Клина – Ракош – Пећ. У току истог дана је главнина јединица успела да стигне до села Рудник. Наредног дана је настављен покрет. У вечерњим часовима 3. новембра, јединице Ибарске војске су ушле у Пећ, коју је 30. октобра ослободио Источни одред црногорске војске под командом бригадира Јанка Вукотића.¹⁹ Прво је 2. новембра касно увече пристигла српска извидница од 8 коњаника. Сусрет српске и црногорске војске је према сведочењу очевидаца био врло срдачан и дирљив. Сутрадан су у Пећ стигли помоћник начелника штаба Ибарске војске мајор Милутин Лазаревић и резервни поручник, иначе угледни радикалски првак, Алекса Жујовић, са 25 коњаника, да би у вечерњим часовима 3. новембра пристигао и генерал Михаило Живковић са својим штабом.²⁰ По споразуму с командантом црногорског Источног одреда, јединице Ибарске војске су зановице на улазу у Пећ.²¹

Прва веза српских и црногорских трупа је успостављена 30. октобра. Тог дана је командант Источног одреда²² бригадир Јанко Вукотић добио писмо поручника Алексе Жујовића, који га је као командир коњичке извиднице Ибарске војске пристигле у манастир Девич известио о постигнутим успесима и даљим намерама српске војске, тражећи слична обавештења о црногорској војсци.²³ Бригадир Вукотић је генералу Живковићу јављао да је са својим трупама заузео Пећ и замолио за успостављање везе. Одмах му је одговорено са Живковићеве стране да су трупе Ибарске војске у Дреници и Рибарићу и да се крећу ка Пећи. „Брзо ћемо се видети и загрлити“, поручивао је генерал Михаило Живковић Јанку Вукотићу.²⁴ Касније је Вукотић тврдио да је могао одмах заузети Ђаковицу будући да је главнина турске војске отишла ка Албанији и да је одбрана вароши предата у руке локалних Арнаута, али да је с обзиром на карактер Живковићеве депеше и вест да је српска војска ушла у Призрен донео одлуку да сачека долазак генерала Живковића и његових јединица, верујући да би у супротном „то изгледало као грабеж између братских савезних војски“, а да то није сматрао само не-

¹⁹ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 47–48.

²⁰ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд, 1960, стр. 218–219.

²¹ Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Кагић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд, 1959, стр. 855.

²² У постојећој литератури се могу наћи и нетачни подаци да се Источни одред црногорске војске звао „Санџачка војска“ (М. S. Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 304)

²³ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд, 1960, стр. 218.

²⁴ Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Нови Сад, Београд, 2020, стр. 205–206.

потребним већ и срамотним.²⁵

По уласку српских трупа у Пећ, бригадир Јанко Вукотић је генерала Живковића 10. новембра „брацки“ замолио да посредује како зна да се не би „чиниле сметње“ његовим трупима које су разоружавале околину Пећи. Обавестио га је истом приликом да је он 29. октобра потписао предају Пећи, а да су његове трупе наредног дана ушле у град уз опаску „ви знате кад су ваше трупе ушле“, алудирајући на околност да су црногорске јединице прве ушле у Пећ.²⁶ Живковић је одговорио да су трупе под његовом командом још 28. октобра „окупирале целу област до Белог Дрима“ и отпочеле наредног дана с прикупљањем оружја. Навео је да су оне још 28. октобра покушале да успоставе везу с црногорским Источним одредом. Обавестио га је да се акција прикупљања оружја приводи крају и да се формирају посаде одређених тачака, те да је немогуће обуставити започете активности.²⁷ Генерал Живковић је ту мислио на извештај који је 31. октобра добио од резервног поручника Алексе Жујовића који се налазио на челу коњичке патроле упућене ка Пећи. Жујовић је извештавао да је у правцу Пећи послао увече 29. октобра једну мању групу коњаника и да су га они наредног дана у јутарњим сатима обавестили да су црногорски официри у сумрак 29. октобра дошли у Пећку патријаршију како би преговарали о условима предаје вароши. Јављао му је и да је од Срба из Дресника добио вест да су Црногорци у сумрак 31. октобра ушли у варош Пећ која се предала без борбе, а да су у манастир Дечани ушли „мало пре но у Пећ“. Немајући никаквих вести од официра ког је послао к генералу Живковићу у Косовску Митровицу, поручник Жујовић је заједно са својих 28 коњаника, 15 Срба и Арнаута и старешином манастира Девич игуманом Теофаном кренуо из манастира Девич пут Пећи ради извиђања и тражења везе с црногорским трупима. Извештавао је да су Црногорци током 30. октобра водили упорне борбе с арнаутским групама између Пећи, Дечана и Дрима.²⁸ Тврдио је да су у манастр Девич код игумана Теофана долазила двојица црногорских официра да траже везу са српском војском. Преносио је вест добијену од њих да су Црногорци заузели Пећ после крваве борбе, што није одговарало истини. Располагао је и информацијом да се у Ђаковици налази и познати арнаутски првак Бајрам Цур и да се

²⁵ Исто, стр. 206–27.

²⁶ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 21, *Телеграм бригадира Јанка Вукотића генералу Михаилу Живковићу од 28. октобра 1912.*

²⁷ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 20, *Телеграм генерала Михаила Живковића бригадиру Јанку Вукотићу од 28. октобра 1912.*

²⁸ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 30, *Депеша поручника Алексе Жујовића команданту Ибарске војске од 31. октобра 1912.*

око њега прикупљају Арнаути из околине.²⁹ Алекса Жујовић се 2. новембра поново јавио генералу Михаилу Живковићу обавештавајући га да се командант Источног одреда црногорске војске бригадир Вукотић налази у Пећкој патријаршији и да је од свог команданта дивизиона добио наређење да се са својим водом стави под команду команданта 11. пешадијског пука другог позива пуковника Рериха, који му је наредио да с једним пешадијским делом започне с прикупљањем оружја. Молио је за појачање и организовање снабдевања своје извиђачке групе, јер се налазио у незавидној ситуацији. По ордонансу је послао и писмо бригадира Вукотића којим га је 2. новембра обавестио да је 30. октобра Источни одред ушао у Пећ, а да је неколико сати касније у варош ушла и колона која је ишла преко Рожаја и заузела већи део села Пећке нахије, док деснокрилна колона одреда која је наступала од Плава и Гусиња низ Богићевицу води борбе на висовима изнад Дечана, јер се „Арнаути Ђаковице са нешто редовне турске војске одупиру“. Вукотић је даље извештавао да је „Бјелополски одред који је долазио у додир с вашом брацком нам војском“ у Сјеници, освојио простор до Сјенице и упутио се ка Пријепољу за које је рачунао да је већ заузето. Мислио је и да је Пљеваљски одред већ надомак те вароши. Известио је и да је црногорски престолонаследник заједно са својим одредом опсео Скадар, који „ако није до сада капитулирао, надам се у Бога сасвим ће брзо“. Вукотић је предлагао да се „две брацке војске“ удруже, односно да дођу у блиску везу. Молио га је да то пренесе свом надлежном команданту. Молио је за обавештења о намерама и правцима кретања српских трупа од Косовске Митровице и Феризовића (Урошевца) ка Пећи и Ђаковици.³⁰ Истог дана, генерала Живковића је обавестио командант Дринске дивизије другог позива пуковник Павле Пауновић да је по наређењу команданта Треће армије форсираним маршем кренуо ка Ђаковици.³¹

Иначе, Штаб Врховне команде није знао да су трупе Ибарске војске готово без борбе стигле до Пећи, па је 5. новембра наредио да Ибарска војска у правцу Пећи упути један пешадијски пук с једом батеријом и једним ескадроном, а да главнину својих снага задржи у Косовској Митровици и ту формира станицу за снабдевање својих трупа.³² Због тога је начелник штаба Ибарске војске, потпуковник Душан Попо-

²⁹ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 35, *Депеша Штаба Врховне команде команди Ибарске војске од 17. октобра 1912.*

³⁰ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 40, *Депеша поручника Алексе Жујовића команданту Ибарске војске од 20. октобра 1912.*

³¹ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 42, *Депеша команданта Дринске дивизије другог позива команданту Ибарске војске од 20. октобра 1912.*

³² ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 20, *Телеграм Штаба Врховне команде команди Ибарске војске од 5. новембра 1912.*

вић, предложио команданту генералу Михаилу Живковићу да обустави даље напредовање и врати се у Пећ и успостави сигурну везу са Штабом Врховне команде, јер је било сасвим јасно да он није обавештен о напредовању трупа Ибарске војске. Генерал Живковић није прихватио предлог и наредио је даље напредовање ка Ђаковици и наставак рада по већ издатим наређењима. На његову опаску да се у Ђаковици већ налазе делови Дринске дивизије другог позива, Живковић је одговорио да то није сигурно.³³ Очигледно, Штаб Врховне команде није био обавештен о правом стању на терену, а генерал Живковић из себи познатих разлога није желео да одступи од својих наређења.

Командант Ибарске војске је имао наређење од Штаба Врховне команде да настави с наступањем у правцу Ђаковице. Наређење је добио 3. новембра, уз обавештење да су Црногорци заузели Пећ. Наложено му је се увери у тачност информација, те да зато своје трупе приближи Пећи и Ђаковици.³⁴ Како се у Пећи срео с командантом црногорских трупа одређених за дејствовање у Метохији, с њим се споразумео да заједнички наставе напредовање ка Ђаковици. По том договору, Ибарска војска је требало да наступа правцем Раушић – Истинић – Ђаковица, а црногорске снаге десно од Ибарске војске, правцем Дечани – десна обала реке Крена. У складу с договором, Ибарска војска је започела с покретима својих трупа око 14 часова 5. новембра 1912. До краја дана њене јединице су пристигле у село Раушић. У ноћи 5/6. новембра командант Ибарске војске је добио извештај од команданта Источног одреда да је Ђаковицу заузео црногорски Источни одред у садејству са деловима Дринске дивизије другог позива. Вукотић је том приликом јављао да је претходног дана у поподневним часовима добио извештај да је бригадир Вешовић, заједно с Васојевићком и Колашинском бригадом, ушао у Ђаковицу, а да је том приликом „ваша брацка нам и савезна војска по прилици долазећи од Призрена при заузећу садејствовала паљбом топовима“. Јављао је да су Турци и Арнаути одступили пут Краснића. Обавестио га је и да ће сам кренути ускоро за Ђаковицу.³⁵ Покрет је настављен даље и јединице Ибарске војске су се прикупиле у Ђаковици 6. новембра.

Истог дана је командант Ибарске војске генерал Живковић од мајора Милутина Лазаревића обавештен да он није успео да пронађе

³³ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 20, *Белешка потпуковника Душана Поповића од 6. новембра 1912.*

³⁴ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 22, *Депеша Штаба Врховне команде команди Ибарске војске од 21. октобра 1912.*

³⁵ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 41, *Депеша бригадира јанка Вукотића команданту Ибарске војске од 23. октобра 1912.*

команданта Дринске дивизије другог позива, али да ће га сигурно пронаћи у наредних неколико часова. Лазаревић је известио да располаже информацијом да је Ђаковицу ослободила сама Дринска дивизија другог позива, без помоћи црногорских трупа, после борбе која је трајала пуних 6 часова, а да су Црногорци ушли у Ђаковицу којом је претходно потпуно овладао српска војска. Јављао је да Црногорци пљачкају по Ђаковици и да би интервенција генерала Живковића добро дошла како би се пљачкање зауставило. Јавио је и да је Призрен посела српска војска.³⁶ Црногорски официри су са своје стране за немиле догађаје покушавали да оптуже јединице Дринске дивизије другог позива. Бригадир Јанко Вукотић је тврдио да је од бригадира Радомира Вешовића добио извештај да је „Дринска дивизија другог позива тог јутра ушла у Ђаковицу и да њени војници чине доста нереда“ и да га је Вешовић због тога замолио да пожури с доласком у Ђаковицу. Како наводи, Вешовић га је поново известио да „српски официри намеравају на силу ишћерати нас из Ђаковице“. По свом сведочењу, Вукотић је успео да примири страсти између бригадира Вешовића и пуковника Пауновића до доласка генерала Живковића у Ђаковицу, коме је предао команду над местом као најстаријем официру. На крају је на предлог бригадира Вукотића договорено да црногорске трупе одржавају ред на десној обали реке Ереник (Рибнице), а српске на његовој левој обали. Тако је било све до доласка трупа Ибарске војске и генерала Живковића из Ђаковице.³⁷ Локалне власти које су поставили Вешовић и Пауновић су наставиле да функционишу – црногорски обласни управитељ, председник обласног суда и шеф полиције, као и српски председник општине. Касније ће такво стање у Ђаковици представљати посебан предмет српско-црногорског спора.³⁸

Везано за спор у Метохији, генерал Михаило Живковић је 26. новембра писао Штабу Врховне команде да је истина да су Црногорци ослободили Пећ и Дечане, али да се ради о варошицама у подножју планине, а да пре доласка српске војске у Метохију нису никуд даље одмакли и да су се померили ка Ђаковици тек по доласку српске војске у Пећ. Апострофирао је да црногорске трупе нису учествовале у борбама за Ђаковицу, да су у њу ушле тек по освајању града и да су варош опљачкале. Сматрао је да будућу границу није могуће повући у Метохији и да она цела мора припасти једној држави. Предлагао је да Ме-

³⁶ ВА, П. 2, к. 104, ф. 1, д. 28, *Депеша мајора Милутина Лазаревића команданту Ибарске војске од 24. октобра 1912.*

³⁷ Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Нови Сад, Београд, 2020, стр. 208–211.

³⁸ М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд, 1960, стр. 220–221.

тохија припадне Краљевини Србији јер ју је изузев Пећи и Дечана ослободила српска војска, да граница иде планинским висовима од Мокре горе, преко Жљеба, Дечанске и Ђаковичке планине, а да се црногорској страни као накнада за Пећ и Дечане дају долина Лима, Увац са Сјеницом и Новом Вароши до Јавора. Сматрао је да би граница која би ишла Белим Дримом била неповољна по Србију јер би већи и квалитетнији део Метохија давала Црној Гори.³⁹

Штаб Врховне команде је 7. новембра наредио јединицама Ибарске војске да у Пећи оставе један батаљон и да се потом остатак снага врати у Косовску Митровицу.⁴⁰ Због тешког пута, мрза и изненадног великог снега, јединице Ибарске војске су кренуле на марш тек 9. новембра из Ђаковице. Кретале су се преко Пећи ка Косовској Митровици, где су стигле 13. новембра.⁴¹ У току самог марша, команданту Ибарске војске је наређено да преко Приштине упути у Скопље јединице 5. пешадијског прекобројног пука првог позива и 11. пешадијског пука другог позива, као и једну пољску брзометну батерију, док је команданту Дринске дивизије другог позива у Ђаковицу требало упутити две брдске батерије. Како је поменути наређењем драстично умањена оперативна способност Ибарске војске, у њен састав су ушле бројне јединице трећег позива које су на широком простору Косова, Метохије и Рашке области имале посадни карактер. Радило се о 4. пешадијском пуку трећег позива у Прибоју и Новој Вароши, три батаљона 5. пешадијског пука трећег позива у Подујеву. Седам батаљона 6. и 14. пешадијског пука трећег позива с две спорометне батерије у Приштини, у Косовској Митровици десет батаљона 3, 10. и 11. пешадијског пука трећег позива, 12. пешадијском пуку трећег позива на линији Грмичак – Рашка – Мадљика и једном батаљону 14. пешадијског пука трећег позива на Лисини.⁴²

Крећући се од Косовске Митровице ка Пећи и Ђаковици, Ибарска војска није водила озбиљније борбе с турским трупама. На то је свакако утицао пораз главнине турских снага код Куманова, као и њихово касније повлачење. То је пресудно утицало на држање турских јединица на простору Метохије. Из тог разлога су и црногорски Источни одред и Дринска дивизија другог позива лако овладали Метохијом. Гледано с оперативне стране, није ни постојала оправдана потреба да Ибарска

³⁹ Исто, стр. 222–223.

⁴⁰ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 59.

⁴¹ ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 64.

⁴² ВА, П. 2, к. 99, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Шумадијске дивизије другог позива*, стр. 60–62.

војска напредује ка Пећи и Ђаковици. Посебно зато што је наређење за наступање било издато у моменту кад су резултати Кумановске битке били већ познати. У исто време, Штаб Врховне команде је био обавештен о томе да су црногорске јединице ушле у Пећ. Јасно се може закључити да је наређени поход Ибарске војске имао превасходно политички значај. На тај начин је требало ограничити напредовање црногорских трупа у Метохији. То је кључни разлог зашто је Штаб Врховне команде 1. новембра 1912. у вези с извештајем генерала Михаила Живковића да се његове јединице налазе у тешкој ситуацији, односно да су Црногорци заузели Пећ, наредио да Ибарска војска истури своје трупе што ближе Пећи и Ђаковици.⁴³ Из истог разлога је и команданту Треће армије наређено да својим јединицама из рејона Штимља уђе у Призрен и Ђаковицу пре црногорских јединица.

У моментима кад је Ибарској војсци наређивао наступање ка Косовској Митровици, Штаб Врховне команде је јединицама Јаворске бригаде наредио да у Сјеници оставе мању посаду, а да се главнина снага покрене ка западу и заузме Пљевља. Команданту 4. пешадијског пука трећег позива је наређено да прикупи своје јединице код Кокиног брода и заузме Нову Варош.⁴⁴ С тим у вези, командант Јаворске бригаде је наредио да у Сјеници остане 1. батаљон 3. пешадијског прекобројног пука првог позива. Главнина јединица бригаде је сутрадан – 26. октобра – извршила покрет ка Пријеполу и у току дана избила на Кобиљу главу. Наредног дана је из Пријепоља дошла делегација локалног грађанства и обавестила команданта Јаворске бригаде да у граду нема турских војних јединица. На тај начин су јединице Јаворске бригаде без борбе ушле у Пријепоље 27. октобра. У операцијама око Пријепоља је као и претходно око Сјенице учествовала и комитска чета Сретена Вукосављевића.⁴⁵ После краћег одмора у вароши, настављен је покрет ка Пљевљима. Претходница бригаде је исте вечери досегла линију Бразда-Јабука-Јабланица, док је коњица избила на Обарду. Главнина јединица је била прикупљена у селима Звијезда и Чаушовићу. На путу ка Пљевљима требало је савладати Турке на Јабуци која раздваја Пљевља и Пријепоље. После краће и интензивне борбе, савладан је турски отпор. Тог дана су јединице Јаворске бригаде по изузетно неприступачном терену превалиле више од 40 километара, повремене-

⁴³ Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катић, *Први балкански рат 1912-1913. Операције српске војске*, I, Београд, 1959, стр. 856–857.

⁴⁴ ВА, П. 2, к. 101, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Јаворске бригаде*, стр. 8–9.

⁴⁵ М. Исић, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић (1881-1960)*, Београд, 2012, стр. 79–80

но носећи артиљеријска оруђа на рукама. Увече, око 19 часова, пристигли су из Пљеваља представници локалних власти и обавестили команданта да су турске јединице одступиле ка Метаљци и замолиле да његове трупе што пре уђу у град. Исте вечери, око 22 часа, командант Јаворске бригаде је издао наређење за посудање Пљеваља. Две чете које су током ноћи 27/28. октобра упућене у Пљевља стигле су у град већ у 8:30. Убрзо за њима, у град је стигло и стотинак црногорских војника из састава Прекотарског одреда који је нешто раније био пристигао на леву обалу реке Ђеотине. У град је већ око 9 часова приспела и главнина јединица Јаворске бригаде и главнина јединица Прекотарског одреда.⁴⁶ Касније су се команданти тих јединица споразумели да се црногорске јединице повуку на леву обалу реке Ђеотине, а да у Пљевљима остану само јединице Јаворске бригаде.⁴⁷ Упркос каснијим размирицама, први сусрет српске и црногорске војске у Пљевљима је био више него срдачан. Тада млади потпоручник Војислав Шикопарија је сведочио да су српске и црногорске јединице готово истовремено ушле у Пљевља, али не измешане и загрљене како се то касније тврдило с црногорске стране, већ једни с истока, а други са запада.⁴⁸ Током тих борби је поново лакше рањен начелник штаба Јаворске бригаде мајор Душан Трифунновић, али је остао у строју.⁴⁹

По ослобођењу Пљеваља долазило је и до немилых и нежељених ексцеса између две савезничке и братске војске. Командант Јаворске бригаде и његов начелник штаба су преко протe Милана Ђурића известили Штаб Врховне команде о поступцима црногорске стране и потреби да Србија себи према Босни обезбеди границу и „на сувом“. Од команде бригаде посебно је као негативна појава оцењено то што је црногорски командант места у име своје владе наредио свим виђенијим грађанима да као „поклонствена депутација“ отпутују к краљу Николи на Цетиње и затраже да Пљевља и околина припадну Црној Гори. Посебно је забележено упозорење српског команданта места у Пријеполу да Црногорци издају наређења противна његовим и да деле пушке по свом нахођењу, док он у читавим деловима пријеполског краја наређује одузимање оружја.⁵⁰ Сем тога, на планину Јабуку су црногорске власти упутиле један одред из Старе Србије. Све то је било могуће зато што се

⁴⁶ ВА, П. 2, к. 101, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Јаворске бригаде*, стр. 9.

⁴⁷ Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катић, *Први балкански рат 1912-1913. Операције српске војске*, I, Београд, 1959, стр. 865.

⁴⁸ В. Шикопарија, *Сећања српског официра 1900–1918*, Београд, 2014, стр. 72.

⁴⁹ М. Вјелажас, Р. Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880–1942*, Београд, 1997, стр. 44.

⁵⁰ ВА, П. 2, к. 101, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Јаворске бригаде*, стр. 11.

две владе нису раније договориле о линији демаркације на ослобођеној територији, већ је важило правило да територија припада ономе ко је војнички освоји. Такође, краљ Никола је под притиском аустроугарског и италијанског посланика своје трупе у првој фази операција зауставио код Бијелог Поља, ишчекујући да види како ће Аустроугарска реаговати на српске операције у Рашкој области.⁵¹ Тек пошто Аустроугарска није оружаном реакцијом реаговала на српски продор у западни део Рашке области, црногорски Прекотарски одред је могао да продужи своје наступе, овлада простором јужно од Пљеваља и избије на реку Ћеотину.⁵² Црногорска страна је у корист својих територијалних аспирација покушавала да представи да су црногорске трупе имале главну улогу при заузећу Сјенице и да су се турске снаге одлучиле на повлачење, а локални прваци на предају после артиљеријске паљбе са црногорске стране и да су црногорске и српске трупе у Пљевља ушле измешане и изгрљене пошто су се састале на путу Пљевља – Пријепоље, као и да су црногорске трупе пре доласка „измијешане српско-црногорске војске“ заузеле леву обалу Ћеотине и ту чекале неколико дана јер су наводно биле преварене од стране локалних Срба.⁵³

Командант Јаворске бригаде је, како би спречио повлачење турских јединица у Босну, упутио 29. октобра један мањи одред ка Металци ради непосредног обезбеђења границе према Аустроугарској.⁵⁴ Међутим, пре избијања тих јединица на Металку, турске трупе су већ биле прешле границу. Одмах по преласку границе, разоружале су их аустроугарске војне власти у Чајничу. Нову Варош је 5. новембра ослободио 4. пешадијски пук трећег позива, а десет дана касније су у Прибој без борбе ушле две чете 4. батаљона 3. пешадијског прекобројног пука првог позива. Претходно је Сретен Вукосављевић, користећи се ратним лукавством и представљајући се као грађанин Пријепоља, дошао у Прибој, рекавши да је лични изасланик команданта Јаворске бригаде потпуковника Миливоја Анђелковића. Он је с локалним мудиром преговарао о предаји вароши. После разговора с виђенијим Србима и муслиманима из вароши, склопљен је споразум о мирној предаји града, уз договор да Турци без оружја могу да напусте варош, а Срби да ненаоружани улазе у град.⁵⁵ Главнина Јаворске бригаде је до 8. новембра ос-

⁵¹ М. Вјелажас, Р. Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880–1942*, Београд, 1997, стр. 44–45.

⁵² М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд, 1960, стр. 232.

⁵³ Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Нови Сад, Београд, 202, стр. 212–213.

⁵⁴ В. Шикопарија, *Сећања српског официра 1900–1918*, Београд, 2014, стр. 72–73.

⁵⁵ М. Исић, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић (1881–1960)*, Београд, 2012, стр. 81–82.

тала у Пљевљима, кад се по наређењу Штаба Врховне команде прикупила у рејону Сјенице. До даљњег је у Пљевљима остао 1. батаљон 3. пешадијског прекобројног пука првог позива.⁵⁶ На тај начин су трупе Јаворске бригаде окончале своје оперативно деловање у Првом балканском рату. Од тог момента, па све до расформирања и предаје своје зоне у надлежност Ибарске војске, имале су искључиво посадни и заштитни карактер на простору западног дела Рашке области.

„Четврта српска армија“, како је Јаша Томић називао Ибарску војску генерала Михаила Живковића и трупе Јаворске бригаде су по његовим речима имале задатак „да у друштву са братском црногорском војском“ ослободе „оно средиште, оно језгро где је почела да се ствара стара српска држава на Балкану и одакле се ширила“. Усхићено је писао да су се на том месту састале „црногорска и србијанска војска“, а да је њихов сусрет био дирљив и испуњен националним заносом. По његовим речима, „оно клицање и братско грљење које је наступило, беше заносно. Прошле су стотине година како су та два дела једнога а истога народа морала да живе засебним политичким животом“.⁵⁷

Иако је војни савез Црне Горе и Србије био неспоран, а сагласност око приоритетних националних циљева неподељена, ратни савез тадашње две српске државе је суштински имао противречни карактер. Како словом савезничког споразума није регулисано питање разграничења на терену, па ни одређена линија демаркације која би јасно означила оперативне зоне у којима ће дејствовати српске и црногорске јединице, то је подразумевало да ће у будућем сукобу важити правило по коме простор припада држави чија је војска прва ушла у њега. Недоречени савезнички договор ће у јесен 1912. бити узрок немилих сцена у Метохији и Рашкој области, које су брзо замениле почетно одушевљење које је давало тон сусретима јединица српске и црногорске војске. Спорови око ослобођених градова и области, сукоби око тога чије су јединице прве стигле и ослободиле поједине градове, размирице око ратног плена, па и око приступа муслиманском и арнаутском становништву, претиле су да компромитују односе Србије и Црне Горе. На тај начин је основна тежња српског војног похода у Рашку област и Метохију сама по себи била везана за будуће територијално уобличавање државног простора Краљевине Србије.

⁵⁶ ВА, П. 2, к. 101, ф. 1, д. 1, *Операцијски дневник Јаворске бригаде*, стр. 11–12.

⁵⁷ Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Ниш, 1999, стр. 106–107.

Aleksandar ŽIVOTIĆ

RIVALRY BETWEEN SERBIA AND MONTENEGRO AND
THE LIBERATION OF METOHIJA AND SANDŽAK IN 1912.

Summary

Significant segment of the activities of the Serbian army in Metohija and the Raska region has an inter-allied and territorial character. Although the military alliance between Montenegro and Serbia was indisputable, and the agreement on priority national goals was undivided, the war alliance between the then two Serbian states was essentially contradictory. As the letter of the allied agreement does not regulate the issue of demarcation on the ground, nor a certain demarcation line that would clearly mark the operational zones in which Serbian and Montenegrin units will operate, this meant that in the future conflict the rule according to which space belongs to the state whose army first entered it. In the fall of 1912, the unfinished allied agreement would be the cause of unpleasant scenes in Metohija and the Raska area, which quickly replaced the initial enthusiasm that set the tone for the meetings of units of the Serbian and Montenegrin armies. Disputes over liberated cities and areas, conflicts over whose units first arrived and liberated certain cities, disputes over the spoils of war, and even over access to the Muslim and Arunian populations, threatened to compromise relations between Serbia and Montenegro. In that way, the that mission of the Serbian military campaign in the Raska region and Metohija was in itself related to the future territorial formation of the state space of the Kingdom of Serbia.

БИБЛИОГРАФИЈА

Архивски извори:

Војни архив, Пописник 2.

Објављени архивски извори:

Документи о спољној политици Краљевине Србије, том V, књига 3, Београд, 1986.

Мемоари и дневници:

Јанко Вукотић, *Успомене из три рата*, Нови Сад, Београд, 2020.

Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Ниш, 1999

Војислав Шикопарија, *Сећања српског официра 1900-1918*, Београд, 2014.

Монографије, чланци и расправе:

Mile Vjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Београд, 1997.

Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004.

Митар Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд, 1960.

Момчило Исић, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић (1881–1960)*, Београд, 2012.

Бранко Перовић, Мирко Лах, Ахмет Ђонлагић, Богдан Гледовић, Митар Ђуришић, Борислав Ратковић, Бранко Давидовић, Стојадин Катић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, I, Београд, 1959.

Весна Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату“, Баштина, св. 17 (2004), стр. 151–172.

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ*

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА КАЖЊЕНИХ
„КОМИНФОРМОВАЦА“: НАЦИОНАЛНА
ПРИПАДНОСТ, ДУЖИНА КАЗНЕ, УЗРАСТ, ПОЛНА
СТРУКТУРА, СРОДНИЦИ, ПОВРАТНИЦИ

ABSTRACT: The collective demographic portrait of those convicted for sympathies towards the USSR in communist Yugoslavia after 1948 is determined in the article, based on the “List of convicts under the IB-accusation”. The sketch of statistics that we drew from this list gives us a limited number of possibilities because it was only an “operationally useful” list created by revising and shortening previous versions. Thus on the basis of this document, we can conclude that the arrested were relatively young people (20-30 years old), among whom Serbs and Montenegrins dominated numerically, many of whom participated in the Partisan Movement. These statistics support the already widespread scientific hypothesis that the conflict was not an ideological dispute, but was related to the determination of Yugoslavia’s affiliation to the East or the West. The number of Serbs, Bulgarians, Russians and Montenegrins convicted for sympathizing with the USSR was disproportionately higher than the percentage representation of those peoples in the population of Yugoslavia. At that time, the mountaineers of Montenegro hid the most ardent supporters of the Soviet Union.

KEYWORDS: Political Repression, Early Cold War, Detention Camps, Tito, Stalin, History Of Yugoslavia.

Историја конфликта ИБ, односно неуспелог покушаја Ј. В. Стаљина и Совјетског Савеза да притиском са стране скине са власти Ј. Броза Тита, уследелог за тиме раскида између две комунистичке државе и успешне борбе Југославије за независност у односу на источни блок,

* Аутор је научни савјетник Института за новију историју Србије и ванредни професор Филозофског факултета у Београду.

тема је која одавно привлачи домаће и стране историчаре¹. У овом раду ми нећемо да улазимо у природу сукоба, мотивацију понашања појединаца, чак и у правичност / оправданост / сразмерност репресије. Примарним задатком овог рада служи покушај да се утврди одговор на само једно питање. Против кога и у коликој димензији била је уперена оштрица политичке репресије? Какав је био сумарни портрет човека, који је прошао судску (или административну односно вансудску) репресију услед реаговања система УДБ против „просовјетски“ расположених становника ФНРЈ у периоду од избијања сукоба до нормализације односа са СССР-ом?

Већ давно су објављени подаци да је на Голототоку било укупно 16.312², или 16.288³, или 16.731⁴, или 16.012⁵ кажњеника. Према истраживачима који су радили са документом „Осврт на проблем рехабилитације бивших присталица ИБ“, израђеном у Београду у јуну 1964. од стране Савезног секретаријата за унутрашње послове у том тренутку у евиденцији било је укупно 30.113 кажњених коминформоваца.⁶ Према насталом исте 1964. „Прегледу бивших, осуђиваних и кажњаваних присталица ИБ“ било је 30.507 таквих особа.⁷ Ипак из података које доноси „Преглед бивших, осуђиваних и кажњаваних присталица ИБ“ јасно је да то није укупан број логораша, него да он укључује и оне који су били кажњени на друге начине (прекршајно, сменом са положаја, пен-

¹ Radonjić, Radovan, *Izgnubljena orijentacija*, Beograd 1985; Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987; Tasić, David, *Leševi s Golog : prvo dokumentarno kazivanje o Golom otoku*, Ljubljana 1988; Nikolić, Miodrag, *Informbiro*, 1–2, Zagreb 1989; Marković, Dragan, *Josip Broz i Goli otok*, Beograd 1990; *Ženski logor na Golom otoku: ispovesti kažnjеница i islednice*, prired.: Dragoslav Simić i Boško Trifunović, Beograd 1990; ; Nikčević, Tamara, *Goli otoci Jova Kapičića*, Podgorica 2009; Jezernik, Božidar, *Non cogito ergo sum: eseji o Golom otoku*, Novi Sad 2012; Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990; *Golu otok: (1949–1956): radovi sa okruglog stola, Podgorica 27. juna 1995*, Podgorica 1998; *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948* (zbornik radova sa naučnog skupa u Institutu za savremenu istoriju), Beograd 1999; Višnjić, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003; Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o ibeovcima*, Beograd 2009; Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, 1-2, Beograd 2006-2011.

² *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 371.

³ Radonjić, Radovan, *Izgnubljena orijentacija*, Beograd 1985, 77.

⁴ Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987, 17.

⁵ Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o ibeovcima*, Beograd 2009, 61.

⁶ Višnjić, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003, 274. Pučnik, Jože, *Iz arhivov slovenske politične policije: UDBA, OZNA, VOS*, Ljubljana 2002, 221; Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 274

⁷ Višnjić, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003, 275; Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o ibeovcima*, Beograd 2009, 62–63.

зионисањем и сл.), оне који су били хапшени и убрзо пуштани без казне (4.076 људи), или избачене из КПЈ (9.918 чланова), па чак и оне који су били евидентирани као коминформовци после „нормализације односа“ са СССР-ом (394 човека!) и друге категорије. Наведени број од тридесет хиљада особа не треба сматрати коначним бројем жртава репресије због Информбироа, јер је до тог броја Управа државне безбедности (УДБ, Удба) дошла накнадно, путем накнадног прикупљања грађе о оперативно значајним особама спроведеног крајем 1963, када су многи кажњени и некажњени информбировци већ умрли, емигрирали или били рехабилитовани, па их стога нису укључили у евиденцију.⁸ Различити аутори сматрају да је било 54.000⁹; или 55.663¹⁰; или 59.596¹¹; или 61.000¹² регистрованих коминформоваца, тј. особа које су због својих политичких ставова (односа према ИБ и Стаљину) биле на различите начине санкционисане од 1948. па надаље, па се убудуће на њихово кретање и понашање пазило. Те бројке обухватају оне особе које су биле кажњаване и изоловане, као и оне који нису затваране већ и само искључене из партије или отпуштене.

Посебно светло на питање броја на разне начине кажњених информбировца баца поименични списак Удбе из 1964. године који се налази у Државном архиву Србије, у фонду Безбедносне информативне агенције (БИА), збирка II, бр. 105 и бр. 109. Исти документ се налази и у Хрватском државном архиву у Загребу у фонду HR-HDA-1561 Служба државне сигурности Републичког секретаријата за унутрашње послове СРХ под сигнатуром 011.10. У ХДА списак има датум 2. јул 1963. и наслов „Списак кажњеника ДКР и осуђеника по ИБ-у“ (односно осуђених кривичном пријавом на затвор или административном одлуком на друштвено користан рад). Овај списак је објављен на неколико српских и хрватских сајтова пре десетак година.¹³ У штампаном облику „Списак кажњеника ДКР и осуђеника по ИБ-у“ је објављен 2016. у Београду.¹⁴ У

⁸ Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o ibeovcima*, Beograd 2009, 58.

⁹ Bilić, Jure, „Otvoreno i kritički – ne samo o ‘kriznim’ situacijama“, u: *Jugoslavija, samoupravljanje, svijet – danas*, Zagreb 1976, 95.

¹⁰ Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd 1985, 75; Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987, 15; Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 148.

¹¹ Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 308.

¹² Митровић, Момчило, „Два писма кажњених ‘друштвено-корисним радом’ 1949. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 2/1995, 260.

¹³ „16.101 Golotoočana, po spisku!“, *Novi plamen*, <http://noviplamen.net/2013/12/25/16000-golotoočana-po-spisku/>; „Dokument: Spisak 16101 golotoočana“, *Vreme*, <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1165220>; У име народа! Политичка репресија у Србији 1944–1953, <http://goliotok.uimenaroda.net/sr/search/>.

¹⁴ *Регистар лица осуђиваних по основу Информбироа Документ Управе државне без-*

пропратној белешци која се налази уз списак који се чува у Загребу постоје још два податка. Документ је био послат од стране VIII одељења УДБ ФНР Југославије, које је водило евиденцију кажњених, а упућен је у II одељење Државног секретаријата за унутрашње послове НР Хрватске. Према тада важећој систематизацији послова, „Друго одељење (политичко), бавило се сузбијањем делатности унутрашњег непријатеља“, а „Осмо одељење било је задужено за кадрове и имало је два одсека, од којих се први бавио питањима организационе природе, а други персоналним питањима.“¹⁵ Очито се VIII одељење бавило неком врстом архивске службе и систематизовањем документације. Могуће је да је овај списак у њему и настао.

Шта нам, у ствари, казује поименични списак кажњених „коминформоваца“ који истражујемо у нашем раду? Најпре би се могло рећи да је пред нама дериват многих докумената, настао дугогодишњим оперативним и документационим радом Удбе. Тај поступак је укључивао састављање првобитних спискова ухапшених и кажњених, а затим њихово укрштање, анализирање и уједначавање у време док је мрежа логора и затвора за информбироваца још радила. У једном тренутку је дошло и до уништавања дела грађе, највероватније после „нормализације односа“ са Совјетским Савезом и затварања логора 1956. године. Још касније, у периоду до 1964. године, преостали спискови и друга документација су прочишћени, па су из њих редуковани они који су били неоправдано ухапшени, као и они коју су у међувремену умрли или се иселили из државе. Крајем 1963. године су, путем „анкете“, рађене и неке накнадне допуне. Тако се, на крају, дошло до списка од преко 16.000 кажњених информбироваца, који је до пропасти Југославије служио као једно од средстава за праћење њиховог понашања. То, даље, значи, да је до почетка 1964. године списак кажњених и осуђених информбироваца у евиденцији Удбе био преполовљен (са око 31.000 на нешто више од 16.000), као што је преполовљен и број укупно регистрованих коминформоваца (са око 61.000 на нешто више од 30.000). Они чији подаци су сачувани и даље су сматрани безбедносно интересантним, иако многи од њих никада нису били осуђивани нити изоловани. То је највише што се у овом тренутку може рећи. Ипак, и на основу оваквог списка се може пружити приближна скица стања и прелиминарни статистички преглед документа на основу квантификације основних података за лица из списка. То не треба сматрати коначном

бедности ФНР Југославије, приред. Д.Михаиловић, М.Јовановић, Г.Милорадовић, А.Тимофејев, Београд, 2016.

¹⁵ Милошевић, Милан, „Порекло и еволуција органа државне безбедности социјалистичке Југославије (1944–1966)“, *Гласник Историјског архива Ваљева*, 41/2007, 108.

сликом ни састава голооточана, нити састава свих логораша који су били затворени широм мреже логора формираних у Југославији због Информбироа. Овај списак, по свему судећи, представљао је оперативно средство Управе државне безбедности за праћење понашања једног дела бивших логораша после њиховог пуштања на слободу. Он је, највероватније, настао сажимањем и прочишћавањем неких других, ранијих спискова.

Национална статистика у документу који истражујемо није исцрпна и постоји одређена могућност корекције (Табела 1). Тешко је проценити да ли се радило о грешкама насталим приликом прекуцавања текста или из неких других разлога. На пример, у „Бугаре“ су били сврстани и у Пећи ухапшени Марк (Ђона) Пренчи – вероватно Албанац и 5 Хрвата – Иван (Фрање) Зриле из Јајца, Вељко (Мирослава) Перош из Сплита, Силвио (Николе) Зоровић из Задра и Гавро (Стјепана) Пухало кога је ухапсила Удба НР Хрватске, а у „Бразилијанце“ (sic!) – Србин Вид (Васе) Перић из Теслића. Нејасни су разлози због којих је у шифарнику издвојено неколико додатних ставки које могу да се разврстају на основу анализе података о особама са овом бројком – „0“ – Србин, „1“ – Хрват, „3“ – Македонац, „4“ – Црногорац (али ту се нашао и један Словенац – Иван (Ивана) Долиншек, кога је ухапсила Удба НР Словеније), „5“ – Бугарин, „32“ – Италијан, „97“ – Македонац. Одређени проблем представља недостатак статистичких података за националну припадност Румун (вероватно су они у шифарнику заступљени као „Власи“) и опште категорије Муслиман (неуједначено су расподељени у категорије „Југословени“, „Срби“, „Хрвати“, „Непознато“ и „Без држављанства“).

Табела 1. Национална структура према шифарнику на првој страни документа.

Национална припадност	Број	% од ИБ	% у ФНРЈ
00: ?	1	0,006139	
01: ?	1	0,006139	
02: „Шиптар“ (Албанац)	439	2,69507	4,757966
03: ?	1	0,006139	
04: ?	11	0,06753	
05: ?	1	0,006139	
08: „Бразилијанац“	2	0,012278	
09: „Бугарин“	263	1,614587	0,387647

12: „Чех“	64	0,392903	0,247367
15: „Египћанин“	1	0,006139	
20: „Француз“	1	0,006139	
22: „Грк“	4	0,024556	
32: ?	1	0,006139	
33: „Италијан“	86	0,527964	0,50453
51: „Мађар“	246	1,510222	3,147913
55: „Аустријанац“ (Немац)	10	0,061391	0,350854
63: „Пољак“	6	0,036835	
65: „Влах“ (Румун)	22	0,13506	0,406382
69: „Рус“	107	0,656885	0,127244
76: „Циганин“ (Турчин)	7	0,042974	0,461169
90: „Србин“	7.185	44,11566	41,51076
91: „Хрват“	2.580	15,84505	23,99397
92: „Словенац“	559	3,431764	8,974279
93: „Македонац“	809	4,966542	5,13645
94: „Црногорац“	3.540	21,73246	2,699089
95: „Југословен“	4	0,024556	
96: „Русин“	6	0,036835	0,235479
97: ?	1	0,006139	
99: (Без држављанства) Јевреј, Словак, Русин	124	0,76125	
Непознато (необележено)	207	1,270796	
УКУПНО:	16.289	100	100

Проблем је утолико већи, јер није поуздана ни објективност пописа становништва ФНРЈ из 1948. године, а посебно када су у питању „пограничне националности“, које су од својих матица одељене административним или државним границама нове државе. Ипак, упоређивањем броја припадника појединих народа у редовима осуђених због Информбироа (% од осуђених према ИБ) и њиховог учешћа у броју становника целе државе ФНР Југославије (% од становништва у ФНРЈ), долазимо до интересантних запажања. Односом тих пропорција, „% од осуђених према ИБ“ наспрам „% од становништва у ФНРЈ“, долази се до индекса „лојалности“ и „нелојалности“ руководству појединих народа ФНРЈ у време конфликта са СССР-ом (Табела 2).

Табела 2. „Индекс лојалности“ појединих народа

Национална припадност	број	% од ИБ	% у ФНРЈ	%ФНРЈ /%ИБ	%ИБ/ %ФНРЈ
76: Турчин	7	0,042974	0,461169	10,7314	0,093184
96: Русин	6	0,036835	0,235479	6,392862	0,156424
55: Немац	10	0,061391	0,350854	5,715061	0,174976
65: Румун	22	0,13506	0,406382	3,008889	0,332349
92: Словенац	559	3,431764	8,974279	2,615063	0,3824
51: Мађар	246	1,510222	3,147913	2,084405	0,479753
02: Албанац	439	2,69507	4,757966	1,765433	0,566433
91: Хрват	2.581	15,84505	23,99397	1,514288	0,660376
93: Македонац	809	4,966542	5,13645	1,034211	0,966921
33: Италијан	86	0,527964	0,50453	0,955615	1,046447
90: Србин	7.186	44,11566	41,51076	0,940953	1,062752
12: Чех	64	0,392903	0,247367	0,629588	1,588341
09: Бугарин	263	1,614587	0,387647	0,240091	4,165095
69: Рус	107	0,656885	0,127244	0,193708	5,162405
94: Црногорац	3.540	21,73246	2,699089	0,124196	8,051775

Полазећи од ове табеле долази се до закључка да је број Хрвата, Албанаца, Мађара, Словенаца, Румуна, Русина и Рома у редовима осуђених због Информбироа био пропорционално мањи од њихове заступљености у становништву Југославије. Насупрот томе, број Срба, Чеха, Бугара, Руса и Црногораца осуђених због симпатија према СССР-у био је непропорционално већи од процентуалне заступљености тих народа у становништву Југославије. Ова статистика иде у прилог већ раширеној научној хипотези да је конфликт у вези Информбироа имао не политички карактер (тј. да је био идеолошка размирица), него геополитички (тј. био је повезан са одређивањем припадности Југославије према Истоку или Западу). Ова статистика, такође, потврђује и мишљење да су у то време гудуре Црне Горе скривале најватреније присталице Совјетског Савеза.

Ове хипотезе се могу проверити анализом органа који су хапсили и вршили истрагу над појединим *информбировцима* (Табела 3). Могло је да буде 10 разлитичких органа који су покренули или водили истрагу. У случајевима када је републичка Удба покретала истрагу, а орган вођења ис-

Дакле, не рачунајући деловање КОС ЈНА – 380 (116+264) и УДБ ФНРЈ 606 (148+458), број ухапшених и/или процесуираних од „других органа“ (1+1) и оних за које није познато место хапшења и процесуирања (158), може се закључити да су од 16.289 случајева хапшења чак 15.143 извршиле локалне, републичке УДБ. То је у складу са податком по коме су републичке Управе државне безбедности биле аутономни органи.¹⁶ Удба НР Србије и главног града Југославије Београда ухапсила је и/или процесуирала укупно 6.408 (3.505+1.491+995+417) односно 42,5% људи. Удба НР Хрватске – 2.760 (2.035+725) односно 18% људи, Удба НР Словеније – 504 (281+223) односно 3,5% људи, Удба НР Македоније 836 (619+217) односно 5,5% људи, Удба НР Црне Горе – 2.299 (1.506+793) односно 15% људи, Удба НР Босне и Херцеговине – 2.336 (1.444+892) односно 15,5% људи.

Табела 4. Становништво република
(у % према становништву ФНРЈ)

Република	(%) од становништва ФНРЈ	
НР Србија	39,06	41,39
Београд	2,33	
НР Хрватска	23,82	
НР Словенија	8,82	
НР Македонија	7,310	
НР Црна Гора	2,39	
НР Босна и Херцеговина	16,26	
ФНРЈ	100	

Поређењем ове табеле са подацима (у процентима) о броју становника у републикама (Табела 4), може се доћи до интересантних података. Анализом процентуалног броја становништва република и „учинка регионалних служби“ појавиле су се две поларне републике и четири релативно блиских просеку. У НР Црној Гори број ухапшених и/или процесуираних био је чак 6,5 пута већи него што је био процентуални удео становништва Црне Горе у ФНРЈ. НР Србија, НР Босна и Херцеговина и НР Македонија такође су имале нешто већи број ухапшених и/или процесуираних, иако се ту радило о процентима. У НР Хрватској, супротно томе, број ухапшених и/или процесуираних био је нешто мањи, али и

¹⁶ Према речима бившег генерал УДБ Јова Капичића: „Премда је однос савезне и републичких УДБ-и више био однос међусобне сарадње, републичке службе су имале извјесну аутономију. Осим када су у питању били послови од заједничког, односно југословенског интереса, Ранковић се готово није мијешао у њихов рад.“ Nikčević, Tamara, *Goli otoci Jova Kapičića*, Podgorica 2009, 118–119.

овде се радило о процентима. Најзад, у НР Словенији је број ухапшених и/или процесуираних био 2,5 пута мањи него што је био процентуални удео становништва Словеније у оквиру ФНРЈ. Дакле, и овде се назирала подела Југославије на „источни“ и „западни“ део државе.

Интересантно је упоредити ову корелацију са местом рођења ухапшеника. По републикама се може разврстати 15.460 (95%) ухапшеника: НР Србије – 4822 особе (1–239, 800–821, 990), НР Хрватске – 3045 особе (241–484, 850–876, 991), НР Словеније – 513 особе (485–559, 900–907, 992), НР Босне и Херцеговине – 2630 особа (560–681, 950–961, 993), НР Македоније – 968 особа (682–753, 980–986, 994), НР Црне Горе – 3482 особе (755–774, 995). Нема података за 826 особа и још 3 (два Србина и један Албанац) имају шифре које немамо у шифарнику (795, 884, 927), могуће је да се ради о штампарским грешкама. У овом случају такође добијамо 3 групе република – са заступљеношћу око просека (НР Хрватска, НР Македонија, НР Босна и Херцеговина и НР Србија) и два супротна пола – НР Словенија (број ухапшених 2,65 пута мањи него што је био процентуални удео становништва Словеније у оквиру ФНРЈ) и НР Црна Гора – број ухапшених и/или процесуираних био је чак 9,42 пута већи него што је био процентуални удео становништва Црне Горе у ФНРЈ. Разликује се само релативна „бројност“ НР Хрватске и посебно НР БиХ од процентуалног показатеља за НР Србију. Сматрамо да је то повезано са доминацијом „прећанских Срба“ у редовима партизана и услед тога у редовима комуниста, а значи и оних страдалих због „ИБ“.

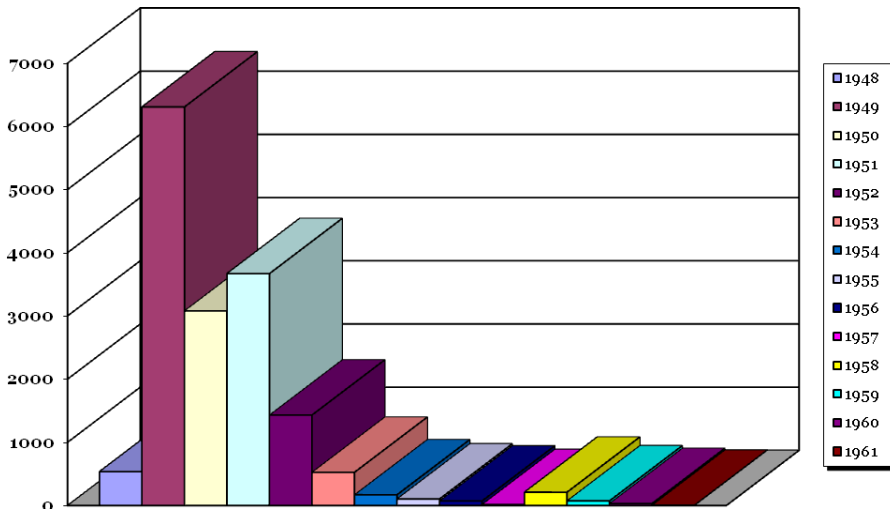
У оквиру појединих република могу се сагледати веома илустративне појаве, ако се упореди процентуална заступљеност Срба у тим републикама (према попису), са процентом ухапшених Срба. На пример, у Хрватској је међу 3.045 ухапшена било, према шифарнику, 980 Срба (или 32%), док је ухапшених Хрвата, према шифарнику, било 1.860 (или 61%). Према попису из 1948. године у НР Хрватској су Хрвати чинили 79%, а Срби 14,5% укупног становништва. У НР Босни и Херцеговини, према шифарнику, од укупно 2.630 ухапшених као Срби се декларисало 1.981 (или 75%) ухапшених, а као Хрвати, према шифарнику, 491 (или 18,5%). Овде подвлачимо „декларисали су се“ јер је муслиманских презимена било и у првој и у другој групи, а број „посебних“ Муслимана у другим групама је био занемарљив (мање од 50 људи). Према попису из 1948. године у НР Босни и Херцеговини Хрвати су чинили 24%, Срби 44% становништва, а „неопр.[едељени] муслимани“ – 31%. Ова анализа показује да је национална припадност била у одређеној корелацији са „безбедносном интересантношћу“ или, с друге стране „поузданошћу“ одређених група становника те две републике. Осим тога што су се Срби заиста више опредељивали за подршку Совјетима, можемо

да наслутимо и одређени политички амбијент, који је настао услед сукоба око Информбироа и дао је појединцима могућност за прикривени међунационални обрачун.

Табела 5. Година одласка на одслужење казне

1948	535	3,3
1949	6.306	38,7
1950	3.079	18,9
1951	3.669	22,5
1952	1.431	8,8
1953	525	3,2
1954	169	1,1
1955	103	0,6
1956	71	0,4
1957	15	0,08
1958	210	1,3
1959	73	0,5
1960	31	0,2
1961	3	0,02
Непознато	69	0,4
УКУПНО	16.289	100%

Графикон 1. Статистичка анализа године одласка на одслужење казне

Статистичка анализа године одласка на одслужење казне пружа пластичну слику таласа прогона (Табела 5). Точак репресије је добио највећи замах 1949. године, али се све до 1953. његов рад није зауставио (Графикон 1). Смрт Јосипа Стаљина је успорила, али није зауставила репресије и три последње његове жртве су отишле на робију чак 1961. године! Али, ни они нису били повратници, већ су се по први пут сударили са репресијом: Мирко (Чедомира) Ђорђевић из Београда је имао 22, Вељко Ракочевић Батрић из Колашина је имао 23, а Милан (Рада) Наранчић из Госпића је имао 42 године у тренутку хапшења.

Полазећи од годишта рођења осуђених (Табела 6) можемо релативно тачно (без корекције у случају ако се хапшење десило пре рођендана) да оценимо године рођења ухапшених ибеоваца (Табела 7).

Табела 6. Годиште рођења осуђених

Година	Број	Година	Број
1872	1	1900	101
1876	1	1901	107
1879	3	1902	134
1880	1	1903	142
1881	2	1904	195
1882	1	1905	197
1883	3	1906	238
1884	4	1907	285
1885	9	1908	320
1886	3	1909	388
1887	4	1910	425
1888	16	1911	425
1889	16	1912	583
1890	12	1913	520
1891	18	1914	650
1892	25	1915	399
1893	28	1916	354
1894	39	1917	317
1895	51	1918	342
1896	61	1919	553
1897	66	1920	751
1898	95	1921	780
1899	71	1922	857
		1923	891

1924	893	1933	32
1925	973	1934	16
1926	930	1935	18
1927	894	1936	3
1928	741	1937	4
1929	550	1938	3
1930	382	1939	2
1931	207	Непознато	68
1932	89	УКУПНО	16.289

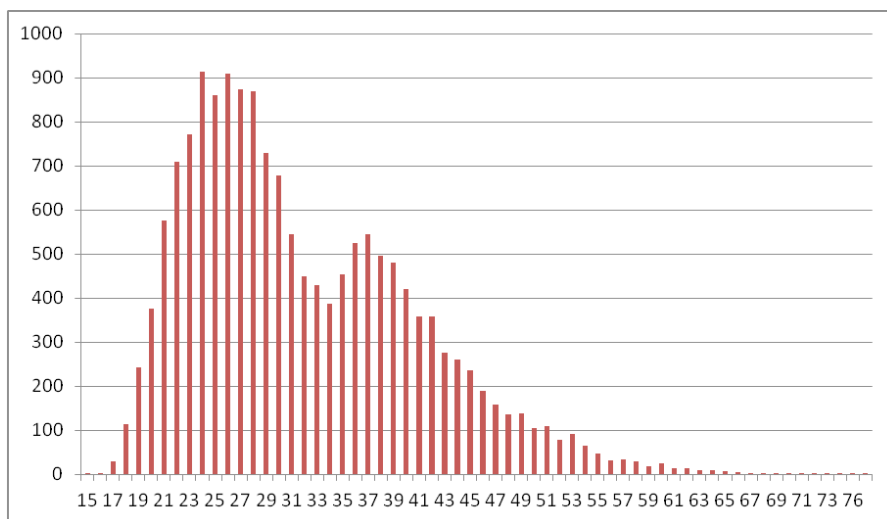
Табела 7. Године осуђеника у моменту хапшења

Година	Број		
15	1	39	480
16	3	40	421
17	30	41	357
18	113	42	358
19	243	43	275
20	375	44	261
21	575	45	236
22	710	46	188
23	771	47	157
24	913	48	135
25	860	49	137
26	909	50	104
27	874	51	108
28	868	52	77
29	728	53	91
30	678	54	65
31	544	55	46
32	449	56	31
33	430	57	33
34	387	58	30
35	454	59	17
36	524	60	25
37	545	61	14
38	496	62	14
		63	10
		64	8

65	7
66	4
67	3
68	1
69	2
70	3
71	1

72	1
73	1
75	1
76	1
80	1
Непознато	105
УКУПНО	16.289

Графикон 2. Анализа статистике узраста осуђеника у моменту хапшења

Анализа годишта и године рођења (Графикон 2.) даје нам још једну битну црту у скици типичног ибеовца – углавном су то били млади људи од 20–30 година, који су се добро сећали Другог светског рата јер су имали 14 и више година у тренутку када су прве немачке бомбе пале на Југославију.

Табела 8. Полна структура (према табели)

Мушкарци	15.397	94,5%
Жене	892	5,5%
УКУПНО	16.289	100%

Табела 9. Најближи сродници између осуђених: браћа, сестре, родитељи и деца (процена према табели)

2 сродника	355	(710)	
3 сродника	33	(99)	
4 сродника	5	(20)	
УКУПНО		829	5,1%

Табела 10. Повратници (процена према табели)

2 пута	189
3 пута	5

Анализа полне структуре, породичних прилика („породице“ ибеоваца) и рецидивиста даје нам још један битан прилог скици – то су углавном били мушкарци, чији идеолошки и политички погледи су били резултат личних запажања и процена, а не породичних околности (Табела 8 и 9) Систем кажњавања је био окрутан, али делотворан, па су и рецидивисти били изузетак (Табела 10). Осим тога, постоји и додатно објашњење – незаобилазна чињеница узрасне психологије – младост пати од максимализма у ставовима, али се на нове околности и ново окружење релативно брзо прилагођава.

Скица статистике коју смо извукли на основу овог списка пружа нам ограничен број могућности, утолико више што се ради о „оперативно корисном“ списку насталом ревизијом и скраћивањем претходних верзија. На основу овог документа можемо закључити да су се међу ухапшеним информбиривцима углавном нашли релативно млади људи (20–30 година), међу којима су бројчано доминирали Срби и Црногорци, од којих су многи учествовали у Народноослободилачком покрету. Услед бруталне тортуре неки од њих су преминули, али је већина ипак преживела, „ревидирала“ своје ставове, а потом се друштвено и политички притајила.

Статистичку обраду овог документа треба сматрати за прилог истраживању почетних година Хладног рата. Истовремено, ово је и колективна слика људи који су страдали услед доследности у својим погледима, а у околностима промене политичке констелације. Тиме је био одређен даљи пут Југославије после наглог заокрета крајем четрдесетих година минулог века због размирица између Јосипа Броза Тита и Јосифа Цугашвилија Стаљина.

Aleksej TIMOFEJEV

STATISTICAL ANALYSIS OF PUNISHED “COMINFORMERS”:
NATIONALITY, LENGTH OF SENTENCE, AGE, GENDER
STRUCTURE, RELATIVES, RETURNEES.

Summary

The collective demographic portrait of those convicted for sympathies towards the USSR in communist Yugoslavia after 1948 is determined in the article, based on the „List of convicts of the prisons and detention camps suspected in IB“

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА:

Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.

Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

Bilić, Jure, „Otvoreno i kritički – ne samo o ‘kriznim’ situacijama“, u: *Jugoslavija, samoupravljanje, svijet – danas*, Zagreb 1976.

Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, 1-2, Beograd 2006-2011.

Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1985.

Jezernik, Božidar, *Non cogito ergo sum: eseji o Golom otoku*, Novi Sad 2012.

Jugoslovensko–sovjetski sukob 1948 (zbornik radova sa naučnog skupa u Institutu za savremenu istoriju), Beograd 1999.

Marković, Dragan, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987.

Milošević, Milan, „Poreklo i evolucija organa državne bezbednosti socijalističke Jugoslavije (1944–1966)“, *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo*, 41/2007.

Mitrović, Momčilo, „Dva pisma kažnjenih ‘društveno-korisnim radom’ 1949. godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2/1995.

Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o ibeovcima*, Beograd 2009.

Nikčević, Tamara, *Goli otoci Jova Kapičića*, Podgorica 2009.

Nikolić, Miodrag, *Informbiro*, 1–2, Zagreb 1989.

Pučnik, Jože, *Iz arhivov slovenske politične policije: UDBA, OZNA, VOS*, Ljubljana 2002.

Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd 1985.

Registar lica osuđivanih po osnovu Informbiroa Dokument Uprave državne bezbednosti FNR Jugoslavije, prired. D.Mihailović, M.Jovanović, G.Miloradović, A.Timofejev, Beograd, 2016.

Tasić, David, *Leševi s Golog : prvo dokumentarno kazivanje o Golom otoku*, Ljubljana 1988.

Višnjić, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003.

Ženski logor na Golom otoku: ispovesti kažnjenica i islednice, prired.i: Dragoslav Simić i Boško Trifunović), Beograd 1990.

Голу оток: (1949–1956): радови са округлог стола, Подгорица 27. јуна 1995, Подгорица 1998.

ПРИЛОЗИ

Burhan ČELEBIĆ*

STARI MUSLIMANSKI NIŠANI U TUZIMA

ABSTRACT: *This paper deals with the research and study of Muslim gravestones located next to the cemetery of the Nizam Mosque and in the old cemetery near Tuzi. Gravestones was recently translated from Ottoman to Montenegrin language. Their epigraphy has been fixed, however, the issue of ornamentation from these tombstone has not been sufficiently investigated. On the other hand, along with the art of old gravestones, the chronology of the oldest gravestones from the mentioned cemeteries is not stated. In this work, we have made a chronological picture with the culture and art of gravestones from Tuzi.*

KEY WORDS: *Tuzi, Nizam Mosque, old cemetery, gravestones, ornament, turban, stel.*

Uvod

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova kod muslimana. Naziv je preuzet iz turskog i persijskog jezika, a ima i neka druga značenja (meta, mladež, orden, dar...). Za razliku od hrišćana, kod muslimana nema zajedničkih grobnica, a svaki grob se obilježava sa dva nišana, jednim kod glave, a drugim kod nogu umrloga.¹Ovi nišani su po dolasku Turaka u naše krajeve počeli da se klešu. Oblici nišana su raznovrsni. Postoje stele koje u gornjem dijelu završavaju kao krov na dvije vode. Drugi vid nišana su četvorostrani stubovi, koji u gornjem dijelu posjeduju turban, bašluk ili saruk. Na mnogim stubovima isklesane su raznovrsne kape. Po zavojsima turbana i po kapama raspoznavamo profesije umrlih. Znatan broj nišana se, osim po obliku, razlikuje i po dimenzijama: jedni su tanji, drugi de-

---

* Diplomirani arheolog, bcelebic@hotmail.com.

¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974, 10-11; Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, *ANUBIH*, Knjiga 30, Sarajevo 1978, 11.

blji, neki su niski, a neki visoki (Prilog br. 1). Uzimajući u obzir klesarsku obradu, razlikujemo veoma rustične, alii vrlo pravilno i precizno oblikovane nišane. U tom pogledu izražene su razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Najstariji muslimanski nišani, iz druge polovine XV i XVI vijeka, karakteristični su po relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivimakoji su direktno prenešeni sa stećaka,² među kojima se posebno ističu predstave tj. motivi: astralni (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure (Prilog br. 2, 3, 4). U narodu se ovi najstariji muslimanski nišani često nazivaju šehidski, što znači da obilježavaju grobove ljudi koji su poginuli u ratovima.³ Sljedeća podjela nišana je u odnosu na pol. Nije teško razlikovati nišane muškaraca od nišana sahranjenih žena.⁴ Muški svojim dimenzijama podsjećaju na srednjovjekovne stećke, s tom razlikom što su im glave omotane. Ženski nišani su znatno drugačiji: manji, skromniji i jednostavniji, većinom u obliku okrnjenog štita, rjeđe, po čeonim ivicama, ukrašeni cvjetnim motivima, lišćem i granama drveća. Pored ovih ornamenata primjećujemo i neke koji odražavaju i simbolizuju žensku ljepotu i eleganciju.⁵

Tek sredinomXVIvijeka pojavljuju se prvi natpisi arapskim pismom nanišanima domaće provenijencije. Nišani Mustafa-bega Sokolovića u selu Šetićikod Rogatice, imponantni po veličini i robusni po obradi, zanimljivi su po svojojepigrafici. Slova nijesu isklesana (plastična), što je gotovo bez izuzetka značajno kodorijentalno-islamske epigrafike, već udubljena kao na stećcima. U samoj poruciMustafa-beg nije el merhum vel magfur (frazza koja normalno ide na islamskinadgrobnik), onje sahibul-kabri-vlasnik grobašto nas misaono opet vraća usrednji vijek.⁶Od XVIvijeka na ovim muslimanskim nišanima redovno se urezuju natpisi na orijentalnim jezicima, pretežno na arapskom, turskom i persijskom.⁷

Prvi se se epigrafikom nišana u ovom krajubavili Ali Bardhi i Behlul Kanaqi.Oni su monografiju „Groblje nizamske džamije i staro groblje Tuzi“ objavili 2021. godine. Preveli su mnoge nišane, najstariji su iz XIX vijeka (potiču iz 1802. godine). Međutim, autori su se površno bavili umjetnošću nišana – nju čine turbani, ornamentitj. mačevi, rozete i ostali motivi.⁸ Na ono

² Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021, 20-25.

³ Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini* 11-13; Šefik Bešliagić, *Hrišćanski nišani uStranama kod Prače*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982, 261-262.

⁴ Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*...., 11.

⁵ Redžep Škrijelj, *Umjetnost islamske epigrafike Peštera*, Novopazarski zbornik 43, Novi Pazar 2020, 89.

⁶ Džemal Čelić, „Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo 1991, 348.

⁷ Šefik Bešliagić, *Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače*...., 261.

⁸ AliBardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi*, Tika, Tuzi 2020, 15-293.

što su obradili i objavili mi se nadovezujemo ovim istraživanjima, a bavićemo se i apsolutnom hronologijom i kulturom i umjetnošću nišana navedenog područja.

Istražena groblja u Tuzima

Istraživati nišane Crne Gore nije jednostavan posao. O našim muslimanskim spomenicima se govori u javnosti tek u novije vrijeme, tako da je i proučavanje ovog neistraženog kulturnog blaga novijeg datuma. Saznali smo da ih širom Crne Gore ima na hiljade, raznovrsnih oblika, sa raznovrsnim turbanima i ornamentima. Najstariji epigrafski natpis na nišanu, do sada dešifrovan, potiče iz 1707. godine i nalazi se u Ulcinju.⁹ Pored toga, na starim muslimanskim grobljima sriječemo mnoge stare biljege koji nemaju natpise i ukrase, ali vidimo da su visoki i nemaju izgled nišana iz XVIII i XIX vijeka. Takve stare amorfnе biljege možemo vidjeti u selima Bioča i Poda kod Bijelog Polja, kao i u nekim grobljima kod Petnjice.¹⁰ Ovi nišani su skoro povaljeni, devastirani i niko o njima ne vodi brigu jer nemaju natpise da bi se utvrdio identitet sahranjenog. Oni podsjećaju na velike stubove koji u gornjem dijelu nemaju bašluke, ali zbog oštećenja ne može se utvrditi prvobitni izgled ovih nadgrobnih spomenika. Značaj tih nišana i povezanost stećaka u raznim krajevima Crne Gore nametnulo je pitanje: Da li i mi imamo svoje najstarije nišane između XV i XVII vijeka? Prilikom istraživanja došli smo do podataka da u Tuzima postoji nekropola starih nišana na Starom groblju, gdje nema natpisa, ali ima starih ornamentata koji nijesu korišćeni na drugim mjestima u Crnoj Gori. Na pomenutim grobljima evidentirali smo više od 40 nišana sa raznim ornamentima. Nišani su okrenuti u pravcu sjever-jug. Istraživana su sljedeća groblja:

Groblje pored Nizamske džamije: U haremu džamije nalaze se 242 nišana sa epigrafikom, a pored njih ima nišana amorfnog izgleda po cijelom groblju¹¹. Mi smo na ovom groblju evidentirali 24 nišana, od kojih su najbro-

⁹ Ali Bardhi, *Varrezat Ne Ane Te Malit – Ulqin*, Art Club, Ulcinj 2016, 261-262; Ali Bardhi, *Varrezat Ne Ulqin – Zona e brendshme e qytetit dhe rrethina e afert*, Art Club, Ulcinj 2019, 206-207.

¹⁰ Burhan Čelebić, *Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka)*, KALEM, Bijelo Polje 2021, 95; Burhan Čelebić, *Nadgrobnii spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*, Glasnik Bihora 6, Petnjica 2021. Osim ovih lokaliteta na Gazilar groblju kod Novog Pazara smo pronašli neke nišane u obliku stuba i veoma su slični starim nišanima iz XV i XVI vijeka, dakle oni nemaju natpise i reljefne motive. Vid: Burhan Čelebić, „Tipologija i ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja“, *Novopazarski Zbornik 44*, Novi Pazar 2022, 100-105; Burhan Čelebić, „Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru“, *Novopazarski zbornik 45*, Novi Pazar 2022 (U štampi).

¹¹ Najstariji nišan potiče s početka 18-og vijeka a najmlađi s početka 20-og vijeka.

niji polumjeseci sa nekoliko varijanti, od toga plastično klesani polumjesec, polumjesec sa rozetom (Prilog br. 23–24), zvijezdom, petokrakom, a nekada okruglim ispučenima sa nekim trouglastim dijelomispod njega (Prilog br. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22). Pored ovih ornamenata su i oni koje su otkrili Bardhi i Kanaqi u svojim istraživanjima, a to su Davidova zvijezda (Prilog br. 15) na dva nišana i osmanska medalja na jednom nišanu.¹²Prečnik ovih ornamenata varira od 10 do 20 cm, a osnovne dimenzije tih nišana su 120x23x13. Najveći nišan sa bašlukom fesa i u obliku stuba ima visinu 260 cm i to je do sada najveći nišan koji smo pronašli u našim istraživanjima.¹³Oblici nišana su raznovrsni, uglavnom ima nišana sa turbanom, sarukom, kavukom¹⁴ ili fesom. Dakle, osnovna tipologija je saruk, kavuk i fes. Na jednom nišanu, na uglu turbana vide se ukrašeni prevoji a u gornjem dijelu isklesana je rozeta (Prilog br. 16). Na ovom groblju postoje i ženski nišani u obliku stela.

Staro groblje (Prilog br. 1a): Ovo groblje ima više od 300 nišana, među njima je 8 sa epigrafikom. Pored toga ima po cijelom groblju nišana amorfnog izgleda.¹⁵Mi smo ovom groblju evidentirali 11 nišana od tih 4 nišana prikazani su mačevi (Prilog br. 9, 12, 13, 14), dvije su stele sa njedrima i đerdanima (Prilog br. 7–8), jedna stela sa pticom (Prilog br. 10), stela sa četirikruga (Prilog br. 11), dva nišana sa dva kruga (Prilog br. 12 i 14) i jedan nišan sa nekim ornamentima koje ćemo u nastavku teksta objasniti (Prilog br. 13a). Prečnik ovih ornamenata varira od 10 do 16 cm, dimenzija mačeva od 25 do 40 cm; dakle, osnovne dimenzije tih nišana su 120x28x14. Međutim, najveći nišan sa pljosnatijim i vrlo amorfnim izgledom ima visinu oko 300 cm i to je do sada najveći nišan amorfnog oblika koji smo otkirili u našim istraživanjima. Dakle, osnovna tipologija je saruk i kavuk. Pored toga, ima nišana u obliku stele, ili sa kupastim vrhom, a češće zaravnjeni.

Najstariji nišani i njihova umjetnost

Nadgrobnni spomenici još u praistorijska doba (u metalnom dobu) u azijskom kraju korišćeni su za obilježavanje grobnog mjesta i često sučvjekolikog oblika. Te drevne stele su imale raznovrsne dimenzije, od nekoliko metara visine i znatno manjih. Ovi drevni nadgrobnici su pronađeni u

¹² Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzima*, 79-84.

¹³ Trebamo pomenuti da smo do danas istražili bjelopoljske, petnjičke, beranske, rožajske i pljevaljske stare nišane. U manjem dijelu su istraženi i nišani na Žabljaku Crnojevića, ali nijedan taj nišan nije imao visinu preko 200 cm. Istraživanja u Novom Pazaru su isto pokazala da ima velikih nišana, ali opet nijesu visinom kao ovi iz Tuzi.

¹⁴ Ovdje ću istaći mišljenje Nihada Klinčevića koji za nišane iz Tuzi, Ulcinja, Bara kaže da im je završetak tj. turban sličan tulipanu. I ja sam mišljenja da liče na tulipan, a Ali Bardhi kaže da su oni Kavuk turbani.

¹⁵ Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzima...*, 239-243.

više zemalja: Turska, Ukrajina, Kina, Krim, Kazahstan, Kirgistan, Azerbajdžan, Iran...¹⁶ Na tim starim biljezima možemo primijetiti, kako smo već pomenuli, antropomorfne motive, isklesane glavena kojima se oči, nos, obrve, uši jasno vide, kao i sastavni dio tijela, ruke i polne organe. Pored toga, isklesene su figure koje drže u rukama čvrsto neki predmet ili su ruke slobodne. Najčešći ornamenti su: sjekira, nož, sablja, kapa i životinje.¹⁷ Poslije ovog pregleda u azijsko-evropskim državama, treba pomenuti i kulturu podizanje nadgrobnih biljega kod Ilira, koji su u to vrijeme živjeli u našim krajevima i možda su neke motive dobili od naroda sa istoka. Iliri su takođe svoje pokojnike kopali i dizali im stele čovjekolikog oblika, dakle one nijesu sasvim kao ove iz Evroazije, veoma su šematizovane, sa tijelom, rukama, vratom, glavom i polnim organima. Ovi biljeziliče na one u staroj Grčkoj. Tek u rimskom dobu, ove će stele da dobiju svoj pravi izgled. Jer u rimskom dobu vidimo na njima uklesane likove: muške i ženske, sa reljefima cvijeća, grančica, rozete itd.¹⁸ Međutim, na ilirskim stelama pored antropomorfnog izgleda možemo da primijetimo reljefe rozete od šest zaobljenih krakova. Ovakav tip nadgrobnih biljega možemo vidjeti u Budvi, BiH, Hrvatskoj itd.¹⁹ U predislamskoj turskoj kulturi tradicija podizanja nadgrobnih spomenika, tj. obilježavanja sahranjenih, važna je bila isto kao u praistoriji. Uvjerenje da se život nastavlja i nakon smrti bilo je osnov za nastanak ove tradicije. U kineskim izvorima, odakle smo dobili prve informacije o Turcima, navodi se da su Huni sahranjivali svoje mrtve na osnovu njihovog statusa u društvu. Shodno tome, dok su plemići bili sahranjivani u grobnicama u obliku brežuljka zvanim „kurgan“, drugi su sahranjivani sa kamenjem zvanim „balbal“, gdje se stavljao uzglavni biljeg.²⁰ Na ovim uzglavnicima isto vidimo lik čovjeka, ali ovaj put pored pomenutih motiva na licu vidimo i brkove i u rukama neki oblik koji podsjeća na čašu. Natpisi različitih oblika nalaze se i na podignutim nadgrobnicima. Zaostavština natpisa za vrijeme Gokturka može se smatrati najstaknutijim primjerom epigrafskih nadgrobnih spomenika. Ovo posmatranje zasniva se na činjenici da je natpis Bilge Kagana podignut nakon njegove smrti.²¹

¹⁶ Veli Sevin, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçuların Gizemi*, YKY, Ankara 2005; Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015, 27-34; Dimitry Ya. Telegin – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indo-European*, Washington D.C. 1994.

¹⁷ Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde...*, 28-33.

¹⁸ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

¹⁹ Nenad Cambi, *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira*, Duhovna Kultura kod Ilira (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984, 105-114.

²⁰ Emine Güzel, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019, 25.

²¹ Nebi Bozkurt, “Mezarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Ankara,

Hronologija ovakvih klesarskih radova vodi nas do sredine drugog milenijuma (tj. 1500 god. p.n.e)²² i sigurnim korakom ide do početka nove ere sa Rimljanima tj. antičkim stelama²³, dalje nastavlja do primanja islama na azijskom području, a kod nas na Balkanu poslije Rimljana prekosrednjovjekovnih nadrobnika ide do kraja XV vijeka i dolaska Turaka na naše područje.²⁴

Nešto prije dolaska u Bosnu i Crnu Goru Turci su zavladaali znatnim oblastima današnje Srbije i S. Makedonije. Tada je već korišćen makedonski mramor za klesanje nišana uglednijim ličnostima. Bili su to mali četvorostrani stubovi sa turbanima, sa malo geometrijskih dekoracija, u početku bez natpisa. Ovakve nišane možemo vidjeti u Bosni i Hercegovini i oni pripadaju XV i XVI vijeku, i nazivani su skopljanskim nišanima. Nakon toga su se pojavili sambolski ili carigradski nišani, nazvani tako jer su bili veoma ukrašeni. Slične nišane možemo vidjeti u BiH, tzv. vezirske nišane.²⁵ Međutim, u tim najranijim vremenima u Anadoliji (Konja i Kajseri), Makedoniji, u Debru, postoje muslimanske nekropole u kojima, kako navodi Bešliagić, postoje veoma stari nišani u obliku stela sa malo ornamentike. Treba pomenuti, što je veoma interesantno, da su seldžučki Turci posjedovali motive kao što su: ptice, lavovi, srne, psi, konji, neke čudne životinje, sjedeće ljudske figure. Ovakve dekoracije vidimo na starim objektima iz tog vremena, ali i na nekim seldžučkim stelama možemo primijetiti pomenute predstave.²⁶

„U traženju porijekla seldžučkih nadgrobnika moramo uzeti u obzir kako kulturno nasljeđe tako i razne umjetničke utjecaje. Oblik Seldžučke stele su mogli uzeti sa raznih strana, s obzirom da se taj oblik naširoko u svijetu upotrebljavao, ali u tom pogledu najprije dolazi u obzir običaj naroda Kavkaza, prvenstveno Armenaca i Gruzijaca, gdje je umjetnost nadgrobnih spomenika takvog oblika već u X i XV vijeku bila dosta razvijena. Armenski hačkari su po svojim oblicima, a i po ukrasima, najbliži seldžučkim stelama. Armenski hačkari obiluju geometrijskim stilizovanim ornamentima, što je perzijsko-seldžučki islamski utjecaj“.²⁷ Treba pomenuti da su Seldžuci svoje nišane klesali u obliku stele, dakle oni su ukrašeni različitim životinjskim i ljudskim ornamentima. Pored ovih ornamentata vidimo različite cik-cak ukrase, kružne vijence sa biljnim motivima.²⁸

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 519; Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, Kasım 1999, 304.

²² Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde...*, 35.

²³ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

²⁴ Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša 1982, 31-55.

²⁵ Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 14-15.

²⁶ Ibidem, 16.

²⁷ Ibidem, 16-17.

²⁸ Ibidem, 18.

Poslije ovih nadgrobnika u Anadoliji, na Balkanu imamo stećke koji su kameni nadgrobni spomenici raznovrsnih oblika. Stećci koji su, u skladu sa šire prihvaćenim običajima, klesani i postavljeni širom teritorije Bosne i Hercegovine, kao i na susjednim područjima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII do kraja XVI vijeka, danassu dio materijalne i duhovne baštine. U odnosu na ove arheološke i likovne monolitne kamene spomenike koji su pravljani od tankih kamenih ploča do gromadnih kamenih blokova, a u koje su najčešće uklesani epitafi starom bosanskom epigrafskom ćirilicom na narodnom jeziku.²⁹ Posljednjih godina se iskazuje zrelost u poimanju značaja interkonfesionalnosti stećaka³⁰ (biljega, biliga, belega, kama, kamenova, mramora), kako god ih nazivali, i njihovih, uz brojnost i raširenost, najmarkantnijih crta.³¹ Kako smo već u uvodnom dijelu istakli, na stećcima imamo predstave tj. motive astralne (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure, koje su prešle sa stećaka na najstarije muslimanske nišane.

Dolazak islama, i sam proces islamizacije nije zatirao narodne običaje i navike stanovnika nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva. Neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. Lokalna tradicija obrade kamena prenijela se i na izradu nišana unajranijoj fazi. Najstariji nišani u Bosni jasno poručuju da se poduticajem klesarske tradicije stećaka razlikuju po formama i oznakama od osmanlijskih nišana toga doba u drugim krajevima svijeta.³² To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog uticaja sa istoka veoma teško i sporo potiskuje stare forme i običaje.³³ Tradicija izrade starih formi nišana održavala se do prvih decenija XVII vijeka. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravnestećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan prenos sa stećaka. Osim figuralnih oblika, nanjima se

²⁹ Šefik Bešliagić, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004, 13.

³⁰ U narodu stećci su poznati kao grčko groblje, dakle naučni radnici i obrazovaniji građani za njih koriste naziv stećak, koji je postao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano. Dalje: Šefik Bešliagić, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, 13. U nekim natpisima na stećcima čitamo da se ovakvi spomenici nazivaju ljetu (krevet) ili kuća. Dakle, tadašnji majstori su stećcima davali često oblik kuće. Dalje: Alojz Benac, *Umetničko Blago Jugoslavije*, XIII Stećci, JUGOSLAVIJA, Beograd 1969, 283.

³¹ Lidija Ljesar, & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012, 7; Pavao Anđelić, „Doba srednjovjekovne bosanske države“, *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemelja pod osmansku vlast*, Drugo izdanje, Veselin Mesleša, Sarajevo 1984, 487-491.

³² Mensur Malkić, *Stećci i nišani*, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008, 221.

³³ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini...*, 22.

moгу vidjeti dekorativni ukrasi u oblikucvijetnih vijenaca, spirala, cik-cak ukrasa i slično.³⁴ Često se i danas nišani iz najranije faze mogu vidjeti blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govoriu prilog činjenici da je nastavljen kontinuitet života, ali i ukop umrlih na istom mjestu. Tako možemo vidjeti u bjelopoljskim, petnjičkim, beranskim, rožajskim, pljevaljskim, novopazarskim krajevima da postoje nekropole stećaka nekada na prostoru od nekoliko kilometara to je dokaz onoga o čemu su govorili bosanskohercegovački istraživači.³⁵ Drugo, da na pomenutim lokalitetima neki posjeduju najstarije nišane u obliku stuba, ali na njima ne vidimo pomenutereljefe. Bitno je navesti mišljenje Malkića koji kaže da „kao sestra i brat; stela i stub, rastoše u porodici nišana. Stele, oblika uspravnih ploča, nekada se završavaše ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na vode dvije, razlikovaše se od stubova, kao četverostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvore u piramidu i završe polukuglom, ili se pretvore u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudžezvom”.³⁶

Tumačenje ornamentike nišana na grobljima u Tuzima

Odakle potiču stari nišani u Tuzima? Zašto njihova ornamentika liči na stare bosanskohercegovačke nišane? Da li imaju i oni bliskosti sa stećcima? To su pitanja na koja bi trebalo da odgovorimo da bismo došli do validnih zaključaka. Tokom naših istraživanja nijesmo mogli saznati da li imastećaka u Tuzima. Za ovo važno pitanje smo opet dobili odgovor od Š. Bešliagića, koji je 1967. godine istražio stare malisorske nadgrobne stele u Vuksanlekiću³⁷ koje imaju dosta vezesa stećcima. Groblje se nalazi 3 km od Tuzi, kad se ide prema granici, sa lijeve strane od magistralnog puta.³⁸ Malisori se od davnina tu sahranjuju, tj. onikoji pripadaju albanskoj nacionalnosti i rimokatoličkoj vjeri. Uz desetak starijih krstača i mnogo više novijih, tu se nalazi oko 60 primjeraka³⁹ starijih stubova, relativno velikih dimenzija i bolje kle-

³⁴ Mersada Nuruddina Agović, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 12.09.2021.)

³⁵ Burhan Čelebić, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine*, Istorijski zapisi 1-2, 2021, 153-176; Mirko Barjaktarović, „O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju“, *Glasnik Etnografskog Muzeja* 22-23, Beograd 1960, 220; Šefik Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, 427, 435.

³⁶ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini...*, 22-24; Mensur Malkić, „Stećci i nišani”..., 221.

³⁷ Mithat Dibra, Ilir Bala i Laçej Naim, *Dëshmi monumentale në Vuksanlekaj / A monumental testimony in Vuksanlekaj / Spomenici u Vuksanlekajima*, Mediaprint, Tirana 2015.

³⁸ Šefik Bešliagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik muzeja Kosova X, Priština 1970, 363-386.

³⁹ Istražujući sam pronašao ukupno 40 nadgrobni spomenika, od toga 28 nadgrobnika su

sarske obrade.⁴⁰ Njihovi oblici imaju više varijanti, naročito u odnosu na gornji završetak. Mnogi primjerci su bogato ukrašeni. Prema oblicima i ukrasima, kao i nekim drugim okolnostima, pretpostavlja se da su ove stele nastale još u XVII, a da su intenzivno klesane u XVIII vijeku.⁴¹

Na stranama ovih malisorskih stela vidimo obične i tordiraneplastične vrpce, razne geometrijske i biljne ornamente, zatim veliki brojroza, polumjeseca, krugova, kružnih vijenaca, a onda i krstova. Na nekim spomenicima su isklesane sablje (Prilog br. 6), jataganii puške (kubure). Brojne su i figuralne predstave. Među njima ima nekolikopredstava zmija i ptica. Ptice su veoma stilizovane i podsjećajuna pijetlove. Većina je ljudskih figura (Prilog br. 5). Najveća pažnja je posvećivana klesanjuglave. U nekoliko slučajeva se vide djelovi narodne nošnje. Bešlagić smatrada bez ikakve sumnje postoji velika sličnost reljefnih motivaovih malisorskih stela sa motivima stećaka u Bosni i Hercegovinii sa stelama u Srbiji. I značenje tih motiva je moguće na isti načinobjašnjavati. Ljudske predstave su sigurno portreti sahranjenih lica, aoružje je opet znak ondašnjih uglednijih ljudi. Stele u Vuksanlekiću u nekoliko slučajevaklesane i postavljene u parovima, tj. za jedan grob su postavljene dvijestele (jedna kod glave, a druga kod nogu pokojnika), kakva je redovnapraksa pripostavljanju muslimanskih nišana. To znači da su te stele nastale pod uplivom nišana. Svi ovi spomenici su okrenuti u pravcu zapad-istok.⁴²

Porijeklo i značenje ornamentike na nišanima

Motive sa Starog groblja i groblja kod Nizamske džamije svrstali smo u dvije grupe: figuralne i nefiguralne. Figuralni motivi su jedna ptica i dvije predstave ženske figure. Nefiguralni motivi su:četiri mača, tri okrugla ispupčenja, jedan luk sa krugomispod, jedan krug koji je unutar šupalj, polumjesec sa rozetom dva puta, polumjesec usamljen ili duplo izveden a na nekoliko primjeraka polumjesec sa gornjim ili donjim okruglim ili trouglastim izvedenim završecima.

Svi ovi ornamenti na nišanima su plastičnog izgleda, dakle, nijesu nastali urezivanjem nego su klesani. Ovi dekorativni elemeneti se često javljaju na stelama ili na stubovima koji su sa turbanom ili bez njih.

Ptica: Ovaj motiv na muslimanskim nišanima u Crnoj Gori je veoma oskudan, takoreći nema ga nigdje osim u Tuzima. Bardhi pominje da je ovaj motiv golub i drugo nikakva objašnjena ne navodi u svojoj knjizi (Prilog br.

veoma lijepo ukrašeni. Treba pomenuti da pored crkve Čaf Kiš nedaleko od ovog lokaliteta postoji nekoliko nadgrobnika koji tipološki liče a na jednoj steli je uklesan krst.

⁴⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, 560-561.

⁴¹ Šefik Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobnici spomenici u Vuksan Lekiću...*, 371.

⁴² Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, 560-561.

10).⁴³ Bešlagić ovaj motiv tj. figuru ptice proučava kod starih stećaka i muslimanskih nišana, ali se te ptice često javljaju sa ostalim životinjama (konj, jelen, pas, soko) ili uz lovca sa lukom i strijelom. Kako su u takvoj situaciji ptice zajedno predstavljene, onda im se i namjena mijenja. Kao što je ptica prikazana zajedno sa lovcem, jelenom i psom, dakle kao element lova, onda ih tretiramo sokolovima, a ako su isklesane uz motiv krsta, onda su to vjerovatno golubovi koji po hrišćanskoj mitologiji simbolizuju pokojnikovu dušu koja leži na drugom svijetu, ili su znak Svetog Duha, zatim Uskrsnuća, bračne ljubavi i sloge.⁴⁴

Bešlagić navodi mišljenje Vejsila Ćurčića da se ovaj motiv javlja na stećcima i na starim muslimanskim nišanima, a mogao bi biti simbol tuge za izgubljenim bliskim srodnikom.⁴⁵

Pošto se radi o muslimanskim nadgrobnicima, ne dolazi uopšte u obzir hrišćanska simbolika. Svakako, zajedničko življenje iste nacije Malisora, ali različitih vjera, možda je dovelo do toga da su običaji i kultura počeli da se miješaju, tako da su nadgrobnici dobili mjesec i zvijezde ili da se i na muslimanskom groblju pojave ovi motivi. Bešlagić je mišljenja da ptice treba smatrati realnim predstavama sokolova, kao atributa istaknutijih lovaca i ljudi višeg društvenog položaja.⁴⁶ Valja pomenuti da se ovaj motiv nalazi na jednoj steli koja nema natpis i druge ornamente, dakle, kako smo već rekli, stele su postavljane sahranjenim ženama.

Predstave čovjeka: Figure ljudi na muslimanskim nišanima u Crnoj Gori su veoma rijetke, osim na dvije stele koje se nalaze u Tuzima. Bardhi u svojoj knjizi navodi samo jednu stelu i piše da su na njoj isklesani njedra i đerdan.⁴⁷ Nijesmo mogli da tražimo porijeklo ornamentike na muslimanskim nišanima, tako da smo našli vezu sa malisorskim stelama u Vuksanlekićima. Treba podsjetiti da se ovi motivi pojavljuju i na stećcima i na stelama seldžučkih Turaka. Ove predstave imaju svoja značenja, a najbitnije je klesanje ljudskog lika, čega ima i na najstarijim nadgrobnicima prije n. e. i poslije na antičkim stelama i srednjovjekovnim stećcima. Međutim, malisorske stele, isto kao stećci i stari muslimanski nišani, posjeduju predstave ljudskih figura sa ženskim, muškim i dječijim odlikama.⁴⁸ Na jednoj malisorskoj steli pored predstave ruke imamo uz žensku figurunjedra i đerdan (Prilog br. 5) koje vidimo na muslimanskim stelama na Starom

⁴³ *Ibidem*, 84.

⁴⁴ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 38.

⁴⁵ Vejsil Ćurčić, *Ptice na našim sredovječnim nadgrobnim spomenicima i starim muslimanskim nišanima*, Zadržni glasnik 3, god. XIII, Sarajevo 10. 02. 1939, 2.

⁴⁶ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 38.

⁴⁷ Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Starom groblju Tuzi...*, 84.

⁴⁸ Šefik Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću...*, 365 – 366.

groblju⁴⁹ (Prilog br. 7–8). Dok nijesmo istražili groblje u Vuksanlekićima i pronašli navedenu figuru, nijesmo mogli znati ima li veze sa muslimanskim nišanima i onim katoličkim iz Vuksanlekića. Malisorske ženske stele su veoma fino ukrašene i to je u hrišćanskoj vjeri uobičajeno, dakle muslimanske ženske stele imaju veoma jednostavna ženskanjedra sa đerdanima, jedina razlika je što su muslimanske malo veće od malisorskih. Naše mišljenje je da su ovi nišani klesani isto kao oni najstariji u BiH, tj. koji potiču iz XV i XVI vijeka, jer su ornamenti na nišanimapreuzeti sa stećaka, tako da ove predstave ženskih figura ne bi mogli da se preuzmu sa malisorskih stećanega možda su pravljene u isto vrijeme ili su možda nišani sa ovim ornamentima stariji.

Mač ili sablja: Mač je služio za sječenje u napadu sa manjih odstojanja. Koristili su se njime pješaci, ali još više konjanici, kako u viteškim igrama tako još češće u pravim ratnim sukobima. Mač na stećcima je redovno dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koja se završava kao krug. Ponekad je krsnica nešto izvijena, ili prema dolje malo nakošena ili povijena.⁵⁰ Mač je klasično srednjovjekovno oružje,⁵¹ a sablja je u naše krajeve došla sa Turcima. To je razlog što na stećcima redovno sriječemo predstave mačeva, a na nišanima sablje, jatagane i male noževe. Mač, luk sa strijelom, koplje, čomaga, štit, sablja, sjekirica, to su motivi lova, rata i turnira. Na osnovu toga ove motive na stećcima svrstavamo u kategoriju simbola i vezujemo ih s uglednim ljudima. Šefik Bešlagić kaže da je moguće isto objašnjenje dati i kada su u pitanju nišani.⁵² Malisorske stele na dvije stojeće i na jednoj ležećoj ploči posjeduju uklesane mačeve i na prostoru Polimlja. Istraživači ove tematike kažu da su to nišani šehida. Navedeni podatak nijesam mogao da potvrdim, tako da Bešlagićev način posmatranja, da su oni pripadali uglednim ljudima, podržavam. Moram napomenuti da u Petnjici postoji jedan nišan koji ima fino klesani turban, a na donjem dijelu nišana postoji motiv sablje. Prevod počinje riječju “maktul”, što znači da je taj čovjek šehid tj. ubijen.⁵³ Ali Bardhi u svojoj monografiji navodi da su u Osmanskom carstvu mačeve klesali na nišanima vojnih lica.⁵⁴ Na starom groblju u Tuzima mačevi su druga-

⁴⁹ Burhan Čelebić, “Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore”, *Historijski Pogledi* 8, God. 5, Tuzla 2022, 97-105.

⁵⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, 222-223; Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka...*, 90-91.

⁵¹ U mom radu o stećcima bjelopoljskog kraja, navodim primjer stećka u obliku sanduka i uklesanim reljefom mača sa lijeve strane ulaza u crkvu Sv. Bogorodice Bistričke. Međutim, to je samo jedan primjerak iz Bijelog Polja, ali u Crnoj Gori i širem okruženju možemo ih više pronaći, a i svi oni imaju približno isto značenje. Vidi: B. Čelebić, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine...*, 160.

⁵² Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 60.

⁵³ Burhan Čelebić, *Nadgrobnici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju...*

⁵⁴ Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje u Tuzima...*, 84.

čiji od onih iz polimskog kraja i Novog Pazara, jer su dosta plastičniji i ispupčeniji, i više liče na turske sablje ili, kako kaže Bešlagić, na kubure (Prilog br. 9, 12, 13, 14).

Krugovi, rozete⁵⁵ i polumjesec: Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina, i ovaj motiv još nije proučen, kako navodi Bešlagić. Čurčić misli da ovi motivi pripadaju vojnim ličnostima i da su oznake topčija, kao jednog od redova turske vojske.⁵⁶ Trajlić kaže da su to kvрге koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što su ih junaci zadobili u ratovima.⁵⁷ Bešlagić nastavlja da ovaj motiv više puta predstavlja sunce ili zvijezde. Mjesec se javlja na muslimanskim nišanima i to najčešće kao polumjesec i krakovima koji gledaju gore. Nekada se mogu pojaviti zajedno sa polumjesecom krugovi, rozete i trouglasti primjerci. Treba istaći da je i u predislamskom vjerovanju gajen kult mjeseca.⁵⁸ Ovake primjerke vidimo na malisorskim stelama: usamljeni polumjesec, polumjesec sa zvijezdom, krugovima ili rozetom, nekada krugove na stelama vidimo na bočnim stranama (Prilog br. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24). Na jednom nišanu pored mača sa druge strane, tj. predstava sa sjeverne strane, ima jedan luk i ispod toga krug i ovo možemo svrstati u astralne motive (Prilog br. 13a). Šefik Bešlagić tvrdi da su ovi motivi česti na stećcima, pa se može zaključiti da su ovi motivi koji se pojavljuju na muslimanskim nišanima u Tuzima preuzeti možda sa stećaka. Krugove vidimo na jednoj steli, ima ih četiri na steli bez ostalih ukrasa i natpisa (Prilog br. 11), i još dva nišana koji imaju manje krugove a na suprotnoj strani mač (Prilog br. 12 i 14). Pored ovih ornamenta, nišan koji na južnoj strani ima motiv mača, sa sjeverne strane ima luk i krug, a sa zapadne strane ima jedan plastični motiv koji nijesmo vidjeli na malisorskim stelama, što je veoma interesantno (Prilog br. 13a). Bešlagić pominje da se ovaj motiv javlja na vodoravnim stranama nekih stećaka i one su okruglaste jame, od kojih su neke ne samo lijepo izrađene nego su još i tordiranim vijencem oivičene. Na nekim stećcima se javljaju pravougaona udubljenja, ponekad većih dimenzija. Bešlagić navodi da ovim jamama nije još funkcija proučena. Pošto su sličnejamama koje se lijani dube u kamenu za svoje razne domaće potrebe (za hvatanje kišnice ili nalijevanje vode za živinu, za ulje, vino i drugo), koje se zovu kamenice ili vodnice, tako su nazvane jame na stećcima. Ova udubljenja možda su ima-

⁵⁵ Jednu rozetu je Bardhi naveo u knjizi da je svastika i povezuje je sa Ilirima, dakle, ona je rozeta koja ima izgled točka. Vidi: Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi...*, 83.

⁵⁶ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 59.

⁵⁷ Seid M. Trajlić, *Muslimanski nadgrobni spomenici*, Narodna uzdanica, Kalendar za 1940. Sarajevo, 202.

⁵⁸ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 60.

la neke veze sa stećcima.⁵⁹ Možda se ta veza ovih udubljenja na stećcima odnosi i na naš motiv iz Tuzi, ali samo jedan pronađeni primjerak koji stoji na uspravnom nišanu ne bi mogao da ima funkciju hvatanja vode ili bilo čega. Međutim, ovaj dekorativni element trebalo bi bolje istražiti kako bi se došlo do preciznih podataka.

Zaključak

Nišani na Starom groblju i groblju pored Nizamske džamije u Tuzima imaju dosta veze sa malisorskim stelama, stećcima i nišanimau BiH koji pripadaju drugoj polovini XV i XVI vijeka. Kako navodi Bešlagić, malisorske stele mogli bi da pripadaju XVII i XVIII vijeku, dakle muslimanski nišaniu Tuzima nijesu ukrašeni kao nadgrobnici u Vuksanlekićima, tj. kao malisorske stele, ali zbog islamske vjere dekorativna umjetnost na nišanima je siromašnija od ovih stela i stećaka. Sa druge strane, bosanskohercegovački najstariji nišani koji su zastupili svu ornamentiku sa stećaka dobili su malo siromašniju dekoracijuzbog islamske vjere, jer je islam bio protiv ukrašavanja nadgrobnika. Sva ova priča i pojašnjenja mogli bi da muslimanske nišane u Tuzimastavehronološki kraj XVI ili početak XVII vijek, kom pripadajui malisorske stele, jer nadgrobnici su klesani u istom majdanu i to potvrđuju stele i stubovi koje vidimo na oba groblja (Staro groblje i malisorsko groblje). Veza bosanskohercegovačkih nišana i nišana u Tuzima je veoma izrazita, ali na nišanima u Tuzima ima dosta dekorativnih motiva sličnih onima na malisorkim stelama i tako obrnuto. Na kraju ove priče Malisorske stele sa dva nadgorbnika jedan kod glave a drugi kod sahranjene osobe vodi porijeklo na muslimanske nišane i opet nas dovodi do toga da li su muslimanski nišani iz Tuzi vremenski stariji od pomenutih stela.

Burhan ČELEBIĆ

OLD MUSLIM NISHANES IN TUZI

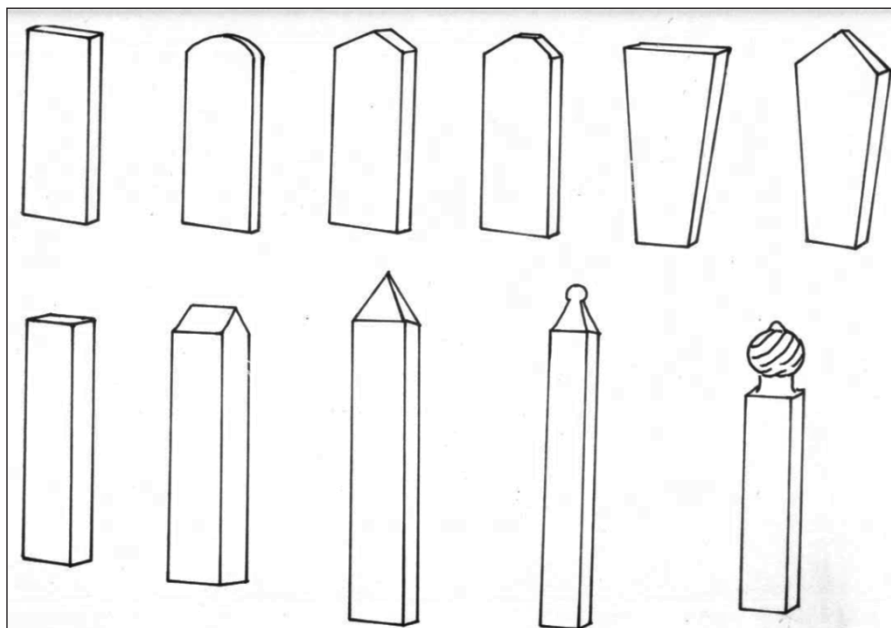
Summary

The gravestones from the old Cemetery and the cemetery next to the Nizam Mosque in Tuzi have a lot to do with Malisor steles, stećci and gravestones from Bosnia and Herzegovina that belong to the second half of the 15th and 16th centuries.

⁵⁹ Šefik Bešlagić, *Kupres – Srednjovjekovni nadgrobnici*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, 175-176, sl. 14, 45, 46 i 96; Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 55–56.

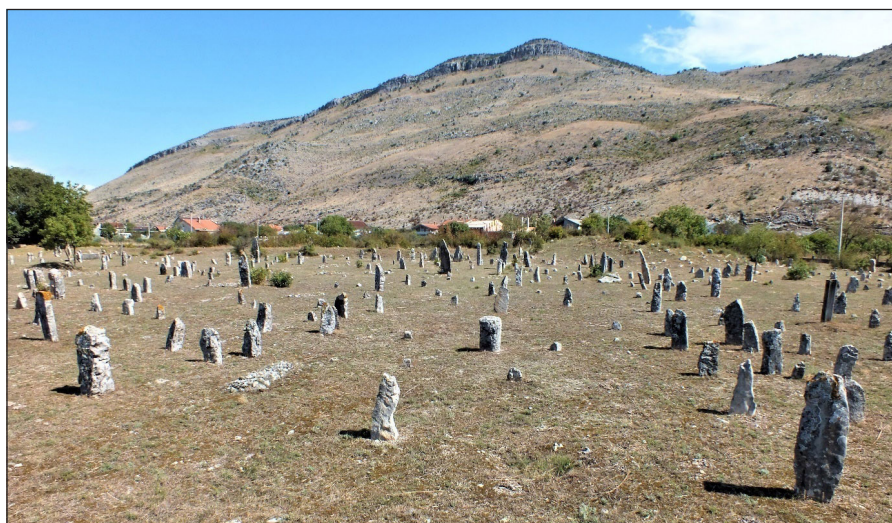
As Bešliagić states, the Malisor stelae could belong to the 17th and 18th centuries, so the Muslim gravestones from Tuzi are not decorated like the gravestones from Vuksan Lekić, i.e. like the steles of Malisor. Due to the Islamic faith, the decorative art on the gravestones is poorer than these steles and stećci. On the other hand, the Bosnian-Herzegovinian oldest gravestones, who represented all the ornamentation from the stećci, received a slightly poorer decoration because of the Islamic faith, because Islam was against decorating gravestones. All these stories and explanations could chronologically place the Muslim gravestones from Tuzi in the 17th century, as well as the Malisor stelae, because the gravestones were carved from the same Maidan, and this is confirmed by the stelae and pillars that we see in both cemeteries (Old Cemetery and Malisors Cemetery). The connection with the Bosnian-Herzegovinian gravestones and the Tuzi gravestones is very close, but the Tuzi gravestones have a lot of decorative motifs similar to those on the Malisor stelae. Thus, we can say that these gravestones started to be erected when the Malisor women were also on the stelae, because the Malisorians transferred their culture as much as possible to Islam, and this can be seen on the graveoldstones of both religions.

Prilozi⁶⁰

Prilog br. 1: Osnovni oblici nišana iz XV i XVI vijeka (Bešliagić, 1978: sl. 1).

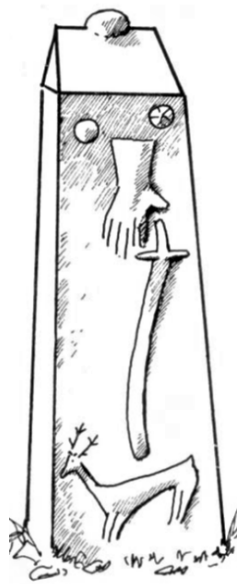
⁶⁰ Sljedeće fotografije je snimio autor Burhan Čelebić; Prilozi br. 1a, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 13a, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24.

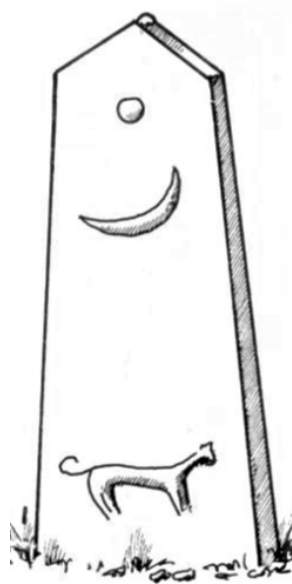
Prilog br. 1a: Pregled muslimanskih nišana nastarom groblju kod Tuzi.

Prilog br. 2: Nišan sa ornamentima Zemaljskog muzeja Sarajevo (Bešlagić, 1978: sl. 29).

Prilog br. 3: Nišan sa ornamentima Zemaljskog muzeja Sarajevo (Bešlagić, 1978: sl. 31).

Prilog br. 4: Nišan sa ornamentima Zemaljskog muzeja Sarajevo (Bešlagić, 1978: sl. 30).

Prilog br. 5: Malisorski nadgrobni spomenik u Vuksanlekićima kod Tuzi, sa predstavom ženske figure, sa njedrima i đerdanom, krstom i polumjesecom

Prilog br. 6: Malisorski nadgrobni spomenik, Vuksanlekići kod Tuzi, sa predstavom mača

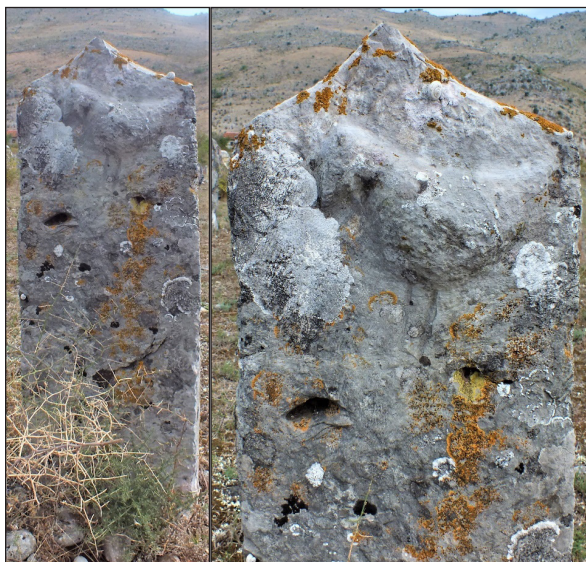
Prilog br. 7: Nišan na starom groblju, dim: 130x36x11 cm, debljina njedara 3 cm a prečnik 10 cm

Prilog br. 8: Nišan na starom groblju dim: 140x48x12 cm, debljina njedara 3 cm a prečnik 10 cm

Prilog br. 9: Nišan na starom groblju, dim: 110x25x20 a dužina mača 25 cm

Prilog br. 10: Nišan na starom groblju dim: 100x30x19 a ptica 19x5x3 cm

Prilog br. 11: Nišan na starom groblju dim: 100x42x17, debljina jabuka od 2.5 do 5 cm a prečnik od 11 do 13 cm.

Prilog br. 12: Nišan na starom groblju dim: 110x25x22, dužina mača 33 cm (lijevo), prečnik jabuke oko 10 cm (desno)

Prilog br. 13: Nišan na starom groblju dim: 140x40x32, dužina mača 40 cm (lijevo), prečnik luka 16 cm i okruglog ispučenja 15 cm (srednja), okruglo udubljenje 10 cm a dubina 3 cm (desno)

Prilog br. 13a: Detalji sa gornjeg nišana, prvi sa južne strane, drugi sa sjeverne strane, treći detalj sa zapadne strane

Prilog br. 14: Nišan na starom groblju
dim: 120x28x24, dužina mača 40 cm
(lijevo) a prečnik jabuke 5 cm (desno)

Prilog br. 15: Nišan na
groblju kod Nizamske
džamije, dim: prečnik 16 cm

Prilog br. 16: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: 100x23x22 cm
a dužina ornamenta 40 cm a prečnik 16 cm

Prilog br. 17: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 13 cm

Prilog br. 18: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 10 cm a dužina ornamenta 16 cm

Prilog br. 19: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 14 cm a dužina ornamenta 20 cm

Prilog br. 20: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, prečnik 13 cm

Prilog br. 21: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik gornji 15 a donji 16 cm

Prilog br. 22: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 12 a dužina ornamenta 17 cm

Prilog br. 23: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik gornji 9 a donji 12 cm.

Prilog br. 24: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 14 cm

Literatura

Andelić, P., *Doba srednjovjekovne bosanske države*, Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.

Agović, N. M., *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 12.9. 2021)

Barjaktarović, M., *O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju*, Glasnik Etnografskog Muzeja 22-23, Beograd 1960.

Benac, A., *Umetničko Blago Jugoslavije*, XIII stećci, JUGOSLAVIJA, Beograd 1969.

Bešlagić, Š., *Kupres – Srenjovjekovni nadgrobni spomenici*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954.

Bešlagić, Š., *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik muzeja Kosova X, Priština 1970.

Bešlagić, Š., *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š., *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978.

Bešlagić, Š., *Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982.

Bešlagić, Š., *Stećci-kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša 1982.

- Bešliagić, Š.**, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Bardhi, A.**, *Varrezat Ne Ane Te Malit – Ulqin*, Art Club, Ulcinj 2016.
- Bardhi, A.**, *Varrezat Ne Ulqin – Zona e brendshme e qytetit dhe rrethina e afert*, Art Club, Ulcnj 2019.
- Bozkurt, N.**, “Mezarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Bardhi, A., Kanaqi, B.**, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi*. Tika, Tuzi 2020.
- Cambi, N.**, *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira*, Duhovna Kultura kod Ilira (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. Novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984.
- Čelić, Dž.**, *Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo 1991.
- Čelebić, B.**, *Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka)*, KALEM, Bijelo Polje 2021.
- Čelebić, B.**, *Nadgrobní spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*, Glasnik Bihora 6, Petnjica 2021.
- Čelebić, B.**, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine*, Istorijски zapisi 1-2, Podgorica 2021.
- Čelebić, B.**, *Tipologija i Ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja*, Novopazarski Zbornik 44, Novi Pazar 2022.
- Čelebić, B.**, “Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore”, *Historijski Pogledi* 8, God. 5, Tuzla 2022.
- Čelebić, B.**, “Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru”, *Novopazarski zbornik* 45, Novi Pazar 2022 (U štampi).
- Dibra, M., I. Bala i L. Naim.**, *Dëshmi monumentale në Vuksanlekaj / A monumental testimony in Vuksanlekaj / Spomenici u Vuksanlekajima*, Mediaprint, Tirana 2015.
- Güzel, E.**, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019, 25.
- Klinčević, N.**, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021.
- Ljesar, L., - P. Pejović.**, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, bezezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012.
- Malkić, M.**, *Stećci i nišani*, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008.
- Mujezinović, M.**, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974.
- Martinović, J. J.**, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, MATICA crnogorska, Kotor 2016.
- Roux, J.-P.**, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, Kasım 1999.
- Sevin, V.**, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçıların Gizemi*, YKY, Ankara 2005.
- Sevin, V.**, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015.

Škrijelj, R., “Umjetnost islamske epigrafike Peštera”, *Novopazarski zbornik* 43, Novi Pazar 2020.

Telegin Y. D., – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indo-European*, Washington D.C. 1994.

Traljić, S. M. “Muslimanski nadgrobni spomenici”, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1940. Sarajevo.

Svetozar SAVIĆ*

POLJOPRIVREDNO OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI 1875–1941.

ABSTRACT: *At the end of the 19th century, agricultural vocational schools in Montenegro did not last long. The Princely Montenegrin Agricultural School in Danilovgrad was opened in 1875 and closed the following year (1876). The lower princely Montenegrin agricultural school in Podgorica was opened in 1893, and ceased to operate in 1898. Nevertheless, these schools have given some impetus to the development of agricultural education in Montenegro.*

After the First World War, the interest of the state administration to improve agricultural education did not exist. With a lot of problems, it was only in 1933 that the Special Agricultural School for Southern Cultures “Topolica” was opened for a period of one year, which in 1939 grew into a two-year period, and was called the Special Lower Agricultural School for Southern Cultures.

KEY WORDS: *Montenegro, Podgorica, agricultural schools, Bar, school subjects, practical teaching.*

Uvod

Tokom XIX vijeka nepostojanje stručnog poljoprivrednog obrazovanja osjećalo se u svim granama poljoprivrede Crne Gore. Crnogorska poljoprivreda oslanjala se na tradicionalne vrijednosti i postupke primjenjivane posljednjih nekoliko vjekova. Ovakvi ukorijenjeni poljoprivredni stavovi i nedostaci savremenih informacija istovremeno su bili i kočnica napretku poljoprivredne proizvodnje.

Oskudno i neorganizovano crnogorsko poljoprivredno obrazovanje najbolje je sagledati kroz kompariranje s najbližim okruženjem. Godi-

---

* Autor je doktor biotehničkih nauka, radi u Plantažama ad.

ne 1882. u Srbiji je postojala niža poljoprivredna nastava, ujedno je donesen zakon o nižim školama za poljsku privredu, sa izmjenama i dopunama od 1896,¹ a predmet – poljska privreda – postojao je u V i VI razredu viših osnovnih škola². U Beogradu je već 1905. godine osnovan univerzitet. Ubrzo je Kraljevski srpski ministarski savjet (1908) donio odluku o otvaranju poljoprivredno-šumarskog odsjeka na srpskom univerzitetu u Beogradu³. Kongres srpskih poljoprivrednika postavio je 1910. pitanje formiranja poljoprivrednog fakulteta (zajedno sa šumarstvom i veterinarskim institutom) na filozofskom fakultetu⁴. Odmah nakonon Prvog svjetskog rata osnovan je Poljoprivredni fakultet (1919), kao jedan od šest fakulteta Univerziteta u Beogradu⁵. Srbija je već imala privrednu i trgovačku komoru, poljoprivredna udruženja, vinogradarsko udruženje, akademiju trezvenosti, objavljivane su rezolucije, saopštenja, zahtjevi, postojali su organizovani zajednički odlasci na sajmove i izložbe.

I u periodima kada su za napredak u stručnom obrazovanju postojali uslovi, poljoprivredno obrazovanje uvijek je ostajalo na marginama društva. Dva su osnovna razloga za to: generalno negativan stav stanovništva prema poljoprivredi kao djelatnosti i dijelom nekonstruktivan odnos vlasti prema ovoj vrsti obrazovanja. Beara (1878) takav odnos prema poljoprivredi pojašnjava da *narod smatra da onaj ko se bavi poljoprivredom nema ništa bolje drugo da radi*⁶. Mnogo primamljivije djelatnosti bile su trgovina i ugostiteljstvo. *Neka moj sin izuči ponešto pisati i računati, pa neka bude trgovac*, riječi su nepoznatog autora u *Glasi Crnogorca* (1892)⁷.

Na drugoj strani nemaran odnos vlasti prema poljoprivrednim školama može se tumačiti na različite načine. Iako je bilo objektivnih razloga za povremene prekide poljoprivrednog stručnog obrazovanja (ratovi, loše vrijeme⁸), i druge škole u Crnoj Gori imale su istovjetne prekide, pa su ipak nastavile rad. Takođe, postojalo je shvatanje da sve važnije aktivnosti mora i treba da organizuje država. *Prosvjeta* je isticala da planiranje različitih vrsta pro-

¹ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 252, II, 1920, 1.

² J. Golubović, Školski fondovi i uvođenje racionalnih sprava, *Težak*, XIX, (1888) 43.

³ „Poljoprivredno-šumarski odsjek na univerzitetu u Beogradu“, *Glas Crnogorca*, br. 16, 12. IV 1908, 3.

⁴ „Rezolucija srpskih poljoprivrednika“, *Cetinjski vjesnik*, br. 20, 1. II 1910, 2.

⁵ Poljoprivredni fakultet – Univerziteta u Beogradu, <https://www.tehnologijahrane.com/institucija/poljoprivredni-fakultet-univerziteta-u-beogradu> (avgust 2020).

⁶ I. Radosavović. Jedan izvještaj o privredi iz 1878. i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori, *Istoriski zapisi*, Cetinje, VIII, XI, 1-2, (1955), 382. Seljak smatra s neke strane kukavnim svoj položaj i da se zanima za poljodjelstvo samo za to što nema česa drugog boljega. Ovu misao donesu i djeca u školu i ona je u njima sve to jača.

⁷ *Glas Crnogorca*, br. 32, 8. VIII 1892, 3.

⁸ Škole, posebno osnovne, prekidale su rad ukoliko bi bilo nevrijeme ili napadao snijeg (*Prim. aut.*).

izvodnje (grožđe i vino u Zeti, proizvodnja vune, ruja, buharice) i eventualnog izvoza treba da usmjerava i organizuje država, a ne trgovačke grupacije⁹.

Kraj XIX i početak XX vijeka

Od 1874. poljoprivredne prilike u Crnoj Gori postepeno se mijenjaju. Raste broj grla stoke, ali i *broj rala obdjelive zemlje*, površine pod vinogradima, svaki komad zemlje pažljivo se obrađuje¹⁰.

Takođe se vrše pripreme za otvaranje Zemljodjelske škole u Danilovgradu¹¹. Uvodni tekst od 16. septembra 1874. u Glasu Crnogorca potvrđuje namjeru knjaza Nikole za otvaranjem Zemljodjelske škole¹². Ujedno vlada u proglasu posebno potencira razvoj crnogorskog vinogradarstva i vinarstva, a *svijetli je gospodar odlučio da se tri mladića o državnom trošku pošalju u koju stranu državu u zemljodjelske škole*, kako bi nakon obuke mogli obučavati druge i raditi u poljoprivredi¹³.

Krajem 1874. godine, Glas Crnogorca u nekoliko brojeva oglašava *stječaj* za budućeg upravitelja škole¹⁴. Naredne godine (13. maja 1875) otvorena je Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola u Danilovgradu, u blizini manastira Ždrebaonik¹⁵. Škola je bila pod nadzorom Prosvjetnog odjeljenja Senata na Cetinju, a imala je za cilj da raširi nauku o poljoprivredi i gajenju i njegovanju stoke, *kojom smo bogati*¹⁶. Nakon stječaja, za upravitelja škole izabran je dr Đorđe Radić. U ime države Crne Gore upravitelj prosvjet-

⁹ St. Šta bi valjalo uraditi da se podigne domaća industrija, *Prosvjeta*, br. 1-3, (1889), 55-59.

¹⁰ „Zemljodjelska škola“, *Glas Crnogorca*, br. 36, 16. IX 1874, 1. Ko poznaje zemljište naše i vidi mala ubla i dolinice među kršima ograđene, obrađene i usijane, taj tek umije ocijeniti veliki trud koji naš zemljoradnik ulaže.

¹¹ *Isto*, 1. Nužne pripreme za zemljodjelsku školu već su preduzete, a mjesto joj je određeno u Danilovgradu u Brdima koje i jeste najzgodnije, jer ne samo da je to, tako reći, sredina naše otadžbine, nego su tamo odmah i prostrana i plodna polja bjelopavličska, na koje će sjeme iz ove blagodatne škole prvo pasti.

¹² *Isto*, 1. Ovu potrebu naša je vlada uvidjela a sada smo u stanju sa osobitom radošću javiti da je naš svijetli Gospodar odlučio da se idućijem proljećem otvori zemljodjelska škola.

¹³ *Isto*, 1.

¹⁴ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 45, 11. XI 1874, 4. Po odluci visokog praviteljstva otvara se idućijem proljećem Zemljodjelska škola na Danilovgradu. Traži se lice, sposobno u toj stuci, koje će biti upravitelj te škole, a koje će imati do otvaranja škole pripremiti sve što je potrebno istoj. Upravitelj će imati godišnje plate f. 1 000 u zlatu, besplatan stan i drva i putne troškove u državnom poslu. Dobiva i putni trošak do Cetinja. Prosvjetelj mora da je završio zemljodjelsku školu i da je kao učitelj već služio na kakvom zavodu. Cetinje, 27. septembar. 1874. Upravitelj prosvjetnog odjeljenja, sekretar, Stanko I. Radonjić.

¹⁵ S. Lekić, T. Martinović, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori (1875–1995)*, Bar, 1995, 13. Ne može se sa sigurnošću reći gdje je ova škola bila locirana, ali se pretpostavlja da je bila na lijevoj strani Zete, u blizini manastira Ždrebaonik.

¹⁶ „Zemljodjelska škola“, *Glas Crnogorca*, br. 36, 16. IX 1874, 1.

nog odjeljenja potpisao je sa dr Radićem ugovor na tri godine. Inače dr Radić, Srbin iz Bačke, bio je nekadašnji profesor ekonomske škole u Požarevcu, i *stručnjak odlične spreme i dugogodišnjeg iskustva*. U Crnoj Gori bio je poznat i po stručnim knjigama „Očjenje“ i „Mala zemljodjelska čitanka“¹⁷. Dr Radiću je obezbijedena godišnja plata od trista dukata cesarskih, besplatan stan sa ogrijevom i druge prinadležnosti¹⁸.

Za prvi školski poljoprivredni tečaj prijavljeno je dvadeset učenika¹⁹. Plemenska načelstva birala su državne pitomce iz svih krajeva Crne Gore²⁰. Školu je pohađalo osamnaest učenika, od kojih su dvanaest bili na državnom, a šest se školovalo o svom trošku²¹.

Za kratko vrijeme u okviru škole osnovan je prvi lozni i voćni rasadnik i nabavljene neophodne alatke²². Ujedno, upravitelj Radić krenuo je u obilazak crnogorske teritorije, s ciljem utvrđivanja privredno-tehnološkog potencijala različitih poljoprivrednih vrsta koje se gaje u Crnoj Gori. Već u junu 1875. u Glasu Crnogorca izlazi oglas o prodaji različitog rasada u bašti Zemljodjelske škole u Danilovgradu²³. Takođe, prema školskom programu izučavano je: voćarstvo, svilarstvo, stočarstvo i ratarstvo. Prvi školski raspust (15. jul) počeo je radno. Iako je trajao do Krstovdana (14. septembar), tokom raspusta učenici su svake nedjelje bili angažovani da rade u školskom rasadniku²⁴. Nažalost, Zemljodjelskoj školi nije bio dug vijek. Već 1876. godine, usljed izbijanja Veljeg rata, škola je prestala da radi²⁵.

¹⁷ Đ. D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori (1852–1916)*, Cetinje, 1971, 138.

¹⁸ F. 14a, Ps-339; 1/1875, *Crnogorski senat 1857–1879*, Zbornik dokumenata, Podgorica 1997, 307. Između Uprave prosvjetnog odjeljenja i Gospodina Dr. Đorđa Radića, koji je danas na sledeći način učinjen. I. Uprava prosvjetnog odjeljenja prima G. Dr. Radića za Upravitelja Zemljodjelske škole na Danilovu Gradu. II. Uprav prosvjetnog Odjeljenja G. Dr. Radiću kao upravitelju godišnju platu od trista (300) dukata cesarskih, besplatan stan sa ogrijevom, dohodak od sviju zemalja koje budu opredijeljene na školsko praktikovanje i putne troškove za državne cijeli. III. Ovaj ugovor važi za tri godine tj. do Đurdevadne 1878. godine. IV. G. Dr. Radić prima ovaj ugovor i obavezuje se da će sve dužnosti tačno ispunjavati koje mu bude naročito školski zakon i upraviteljske naredbe određivao. Cetinje 28. aprilla 1875.

¹⁹ „Cetinje“, *Glas Crnogorca*, br. 19, 19. V 1875, 2.

²⁰ *Isto*, 4. Okrug vasojevički, 2; okrug lješanski, 1; okrug morački, 1; okrug crmnički, 2; okrug katunski, 2; okrug piperski, 1; okrug bjelopavlički, 2; okrug riječki, 1.

²¹ Lj. Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, Poljoprivreda i šumarstvo* (dalje: *PŠ*), vol. 10, 3-4, (1964), 58.

²² A. P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje, 2004, 213-214. Srpski rodoljub iz Starog Bečeja Uglješa Krvarić poslao je nekoliko poljoprivrednih alatki u vrijednosti od 600 guldena.

²³ „Oglasi“, *Glas Crnogorca*, br. 25, 30. VI 1875, 4.

²⁴ „Cetinje“, *Glas Crnogorca*, br. 28, 19. VII 1875, 2. U prošli četvrtak završen je ovogodišnji tečaj u našoj zemljodjelskoj školi. Raspust učenika biće do Krstova dana. Upravitelj dr Radić naredio je, međutim, da svake nedjelje naizmjenice, po petorica pitomaca dolaze u školsku baštu i tu rade.

²⁵ F. 17, Ps-186; 1/1876, Izvještaj Njeguškog učitelja, 29. maja 1876. *Crnogorski senat 1857–*

Tokom rata Radić je radio kao dvorski ekonom. Godine 1878. i nakon isteka ugovora vraća se u Požarevac. Zbog zasluga u unapređenju poljoprivrede u Crnoj Gori, knjaz Nikola ga je udostojio čina plemenskog kapetana. Češki putopisac Holeček, međutim, navodi da je Radić otpušten²⁶.

Nakon sticanja nezavisnosti (1878) i znatnog proširenja teritorije, period mira uticao je da se jedan dio državnih potencijala usmjeri ka unapređenju poljoprivrede. Ministarstvo unutarnjih djela krenulo je u akciju otvaranja rasadnika po cijeloj Crnoj Gori, dok su paralelno angažovani i obrazovani izvanjci²⁷.

Godine 1893. (20. februara) ponovo je otvorena Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola, ovaj put u Podgorici. Otvaranje škole u Glasu Crnogorca ostalo je gotovo neprimijećeno. Čitaoci su o ovom značajnom događaju informisani tek nakon četiri mjeseca i to sa nekoliko redaka na kraju rubrike Domaće vijesti²⁸. U godišnjem izvještaju o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici²⁹ za 1893. navodi se da je upravnik škole Filip Jergović, pored ostalog, na otvaranju kazao: *Djeca ova koja su danas u ovu školu uljeglja radosno će se sjećati ovog dana kada su primljena u ovaj Zavod i oni će raznositi ono sjeme nauke što ga ovdje budu ubrali po svoj zemlji*. U istom izvještaju navodi se da je Podgorica najpovoljnije mjesto za otvaranje škole *zaokružena je unaokolo prostranim ravnim poljanama koje su danas od ljudskog nerada, a još više od nemilosnog sjevera, gotovo sve opustjele. Ona je najzgodnije mjesto za primjeran zemljodjelski rad, a najljepše i najblagorodnije polje za korisnu narodnu pouku*³⁰.

Zadatak škole bio je *da bi se zemljoradnicima dala prilika da pribave praktična znanja za bolje i korisnije obrađivanje njihovih zemalja*³¹. Uče-

1879, Zbornik dokumenata, Podgorica 1997, 387. Kada je prošao ovuda g. Stanko Radonjić rekao nam je da se raspusti škola i mi smo tako učinili. Uzrok zašto je raspuštena škola jeste što je ova škola sada i magacin od oružja i počivalo prolazećeg naroda.

²⁶ J. Holeček, *Crna Gora u miru*, Podgorica, 2002, 103. Radićevo djelovanje je prekinuo rat; u vrijeme njegovog trajanja bio je aktivan kao dvorski ekonom, poslije rata je bio otpušten, čim je zemljoradnička škola bila ukinuta. Kada sam zbog toga protestovao na Cetinju, odgovorili su mi da se Radić nije pokazao, već da je prije brinuo za dobijanje činova i medalja, nego za unapređenje institucije koja mu je povjerena.

²⁷ M. Mijušković, Rad na unapređenju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori, *Šezdeset godina Poljoprivrednog-Biotehničkog instituta Titograd 1937–1997*, (dalje: *ŠGPBIT*) (1997), 17. Jedan od izvanjaca koji su dali doprinos razvoju crnogorske poljoprivrede bio je Ilija Beara, rodom iz Dalmacije. Iako je 15 godina bio nastavnik Bogoslovije, zapamćen ja i kao *trudbenik oko domaće poljske privrede*. U njegovim izvještajima, postoje dobre procjene crnogorskih poljoprivrednih potencijala.

²⁸ „Zemljodjelska škola“, *Glas Crnogorca*, br. 9, 6. III 1893, 3. U nedjelju je otvorena svečano u Podgorici zemljodjelska škola, u prisustvu g. ministra vojvode I. Plamenca.

²⁹ F. Jergović, *Prvi godišnji izvještaj o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici za školsku godinu 1893*, Cetinje, 1893, 2-11.

³⁰ Lj. Pavićević, Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, *PŠ*, 59.

³¹ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, Cetinje, 1893, 31.

nici su bili isključivo djeca zemljoradnika koja su završila osnovnu školu, a nijesu bila mlađa od trinaest i starija od dvadeset godina. U sklopu škole nalazio se internat sa deset državnih vaspitanika, po jedan iz svake nahije ili okruga, dok je istovremeno bilo dozvoljeno i školovanje na sopstveni račun³².

Jergović je predavao nekoliko predmeta (Račun i geometriju, Prirodne nauke, Hemiju, Zemljodjelstvo, Svilarstvo) i praktičnu nastavu, a nastavno osoblje činili su: Mitar Radulović, okružni ljekar u Podgorici (predavao Nauku o čuvanju zdravlja i Zemljopis), i bio zadužen i za liječenje učenika; Stočarstvo i Marveno ljekarstvo predavao je dr Đorđe Stefaneli; pop Krsto Popović, mjesni sveštenik, poučavao je Zakon božji, a Stanko Todorović, pomoćnik uprave, poučavao je učenike praktičnim radnjama. Dr Radulović, dr Stefaneli i Popović poučavali se učenike besplatno³³.

Školska godina je trajala od 1. februara do 1. decembra. Školski program obuhvatao je teorijsku i praktičnu nastavu³⁴. Fokus je bio na biljnoj proizvodnji, zatim stočarstvu, svilarstvu, pčelarstvu i šumarstvu.

Na prvoj godini teorijska nastava obuhvatala je predmete iz opšteg obrazovanja (Zakon božji, Račun i geometrija, Prirodne nauke, Hemija). Na drugoj godini dominirali su stručni predmeti: Zemljomjerstvo, Zemljodjelstvo, Vočarstvo, Stočarstvo, Pčelarstvo, Nauka o čuvanju zdravlja i dr. Na trećoj godini držana je nastava iz: Livadarstva, Povrtarstva, Vinogradarstva s podrumarstvom, Stočarstva, Osnova marvenog ljekarstva, Osnova šumarstva, Poljoprivrednog računovodstva i Nauke o čuvanju zdravlja. Nedeljno je bilo ukupno 18 časova nastave³⁵.

Uz prisustvovanje jednog vladinog izaslanika, ispiti su bili javni. Nakon završetka školske godine najbolji učenici dobijali su prigodne darove (priplodna stoka, poljoprivredne mašine i oruđa, stručne knjige)³⁶. Praktična nastava obavljena je bez nadoknade i obuhvatala je sve poljoprivredne i tehnološke radove³⁷. Praktični rad trajao je najmanje tri sata dnevno. Kad su vremenske prilike za izvođenje određenih operacija bile povoljne, praktični

³² A. P. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, 189.

³³ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, 38.

³⁴ Iz prošlosti crnogorske poljoprivrede, *PŠ*, 10, (1964), 57-69. U školi će se predavati uglavnom sljedeći stručni predmeti: Račun s osnovima zemljomjerstva, Kratak izvod iz prirodnih nauka, Zemljodjelstvo s baštovanstvom i livadarstvom, Vinogradarstvo i podrumarstvo, Vočarstvo, Stočarstvo sa svilarstvom, pčelarstvom i osnovima marvenog ljekarstva, Poljoprivredno računovodstvo, Osnovi šumarstva, Nauka o čuvanju zdravlja.

³⁵ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, 37.

³⁶ *Isto*, 33.

³⁷ Iz prošlosti crnogorske poljoprivrede, *PŠ*, 10, (1964), 3-4. Radi praktičnog obrazovanja učenici će vršiti po naredbama upravitelja, a pod rukovodstvom nadležnih školskih organa sve radove na školskom dobru, koje uz ovakvu školu postojati ima i to bez ikakvih prava na nagradu za svoje radove.

rad trajao je i čitav školski dan³⁸. Škola je imala školsko imanje (oranice, livade, vinograd, voćnjak, bašta za povrće), podrum za vino, zbirku različitih poljoprivrednih mašina i oruđa, zbirku raznih prirodopisnih i hemijskih potreba i školsku biblioteku³⁹. U školskom vinogradu postojalo je *poveće odjeljenje* sa domaćom lozom, zatim nekoliko redova *evropske loze* u cilju proučavanja daljeg gajenja pojedinih sorti vinove loze, a *mali komadić vinograda zasađen je dvogodišnjom navrnutom američkom lozom*⁴⁰. U okviru školskog rasadnika (tri i po rala) postojao je dio za *ratarske* oglede, povrtarske i voćne kulture⁴¹, kao i *opitno polje* na kojima su učenici gajili kalemovne vinove loze i učili kalemljenje američke loze. Američke loze kultivisane su iz sjemena i presađene u vinograd pored rasadnika⁴². U rasadniku se nalazilo još *jedno 20 vrsta fine jevropske loze*, gdje će se vršiti ukorjenjavanje i kasnije presađivanje u školski vinograd⁴³.

Pored različitih tečaja iz zemljodjelstva, učenici su podučavani i odbrani loze od raznih bolesti (protiv *plamca* rastvorom od 2% modre galice i kreča), izboru dobrih voćaka i racionalnom pravljenju vina. Škola je u svom mašinskom parku imala nekoliko makina i oruđa. Od vinogradarskog oruđa škola je posjedovala ručni alat za rezidbu i kalemljenje vinove loze, u vinarskom podrumu spravljano je bijelo, crno i petiotizirano vino, a od tropa je pečena rakija. Pošto mladi vinograd nije davao dovoljno roda, grožđe je nekih godina kupovano. *Obično stolno i petiotizirano vino troši se u zavodu, a bolje bijelo i crno vino čuva se godinama* zbog provjere kvaliteta vina nakon skladištenja. Hemijska laboratorija omogućavala je osnovne hemijske analize zemljišta i vina, mlijeka, ulja, rakije⁴⁴.

Prva školska generacija (1893) imala je sedamnaest učenika. Iako su bili iz svih krajeva tadašnje Crne Gore, veći broj učenika dolazio je iz Zetske ravnice. Pored deset državnih vaspitanika, njih sedam školovalo se o svom

³⁸ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, 36.

³⁹ *Isto*, 33.

⁴⁰ *Isto*, 42.

⁴¹ F. Jergović, *Prvi godišnji izvještaj o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici*, 48-50. Tu se učenici vježbaju u oranju, brananju, košenju, orezivanju loza i voćaka, podizanju novih vinograda (...) vježbaju se učenici u podizanju i gajenju voćaka (...) u rasadniku se nadalje gaji raznovrsno povrće (...) najveći komad rasadnika određen je za podizanje i kalemljenje američke loze.

⁴² Lj. Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, PŠ*, 63. Po ovom planu bile su određene: za Čemovsko polje – *Rupestris*, za Doljane – za ocjedne položaje *Rupestris*, a za vlažne *Riparia tomentosa*, za Beri – ocjedne položaje *Riparia glabra*, a vlažne *Solonis*, za Šobajiće – *Solonis*, za Godinje – *Solonis*, za Gluhi Do – *Riparia glabra*, za Bar – ocjedne položaje *Rupestris* a za vlažne *Solonis*, za Mrkojeviće – *Berlandieri*, za Ulcinj – *Riparia glabra* i za Župu ceklinsku za ocjedne položaje *Riparia tomentosa* i za vlažne *Solonis*.

⁴³ M. Mijušković, *Rad na unapređenju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori, ŠGPBIT*, 19.

⁴⁴ Lj. Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, PŠ*, 64.

trošku. Iz svake nahije upisivani su po jedan učenik – isključivo djeca zemljoradnika. Na osnovu *statuta* škole učenicima je bio obezbijeden besplatan stan, hrana i ljekarska njega, a školovanje je bilo trogodišnje⁴⁵.

Generacija iz 1894. imala je jedanaest učenika. Svi su se školovani o državnom trošku, osim jednog učenika iz Ulcinja, koji je bio pitomac carskog ruskog poslanika na Cetinju – K. M. Argiropula⁴⁶.

Godišnjim ispitom (3. decembar 1895), koji je bio svečan i uz prisustvo mnogobrojnih zvanica, završen je prvi trogodišnji tečaj⁴⁷. Najboljim učenicima dodijeljene su uz *svjedodžbe* razne korisne i poljoprivredne *mašine i oruđa* za koje je vlada odobrila 400 fiorina. Od šesnaest učenika njih deset završilo je treći razred s odlikovanjem i šest ostalih – dobar prvi red⁴⁸. Kasnije je od ovih 16 učenika, Jovan Vukosavović (Sotonići, Crmnica), upućen u Francusku na doškolovanje⁴⁹.

Po naređenju Ministarstva unutrašnjih djela svršeni đaci (*16 spremnih mladića sa dobrim uspjehom*) su preko kapetana odmah angažovani na državnoj i privatnoj svojini *sa navrtanjem sviju divjaka bilo opštinskih ili privatnih*. Nakon konsultacija sa prof. Jergovićem svršeni đak je uzimao pitome grančice za kaleme i nakon obavljenog posla u jednoj kapetaniji odmah išao u drugu kapetaniju, najbližu toj nahiji, *dok svu nahiju vremenom svrši*. Kapetan je imao obavezu da izda naredbu *da se ne bi ko usudio to navrtanje braniti; naprotiv pošto mu se navrne, obavezan je svaki u svoje, navrtke čuvati i paziti po napatcima pomenutog đaka*⁵⁰. Ovom naredbom bila je predviđena i globa od pet fiorina za onoga ko *bi se pak protivio, navrtak*

⁴⁵ Iz prošlosti crnogorske poljoprivrede, *PŠ*, 10, (1964), 3-4. Nastava u ovoj školi traje tri godine. Školska godina počinje 1. februara, a svršava se 1. decembra. Za vrijeme školskih praznika mogu se pojedini učenici s dozvolom školske uprave vratiti kućama.

⁴⁶ Lj. Pavićević, Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, *PŠ*, 66.

⁴⁷ „Iz Podgorice“, *Glas Crnogorca*, br. 49, 2. XII 1895, 3.

⁴⁸ „Narodna privreda“, *Glas Crnogorca*, br. 50, 9. XII 1895, 3. Narodna privreda. Bošković Boško (Bjelopavlići) plug, bran i voćarski nož, Vujović Milo (Ljubotinj) voćarski pribor, Vukosavović Jovan (Crmnica) zbirka vinogradarsko-prodrumarskih sprava, Ivanović Milisav (Kući) rumetinov krunač i voćarski pribor, Jakšić Gojko (Grahovo) zbirka voćarskog oruđa, Kažić Simon (Lješanska nahija) potpuni pčelarski pribor, košnica američanska, voćarski nož i nožice, Kaluđerović Ivo (Ulcinj) rumetinov krunač i vinogradarsko-vinarski pribor, Medenica Mirko (Kolašin) potpuni pčelarski pribor, košnica američanska, voćarski nož i nožice, Miljanović Lazar (Podgorica) bran, rumetinov krunač i voćarski nož, Nikolić Staniša (Nikšić) rumetinov krunač, Popović Mileta (Kući) rumetinov krunač, vijalica, voćarski nož i nožice, Radićević Milo (Zeta) vinogradarsko-voćarski pribor, Radićević Veliša (Zeta) rumetinov krunač, Radonjić Špiro (Podgorica) vinogradarsko-prodrumarski pribor, Stojanović Radule (Vasojevići) rumetinov krunač, Todorović Stanko (Zeta) plug, bran i voćarski nož i nožice.

⁴⁹ B. Marović, *Ekonomski istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 181.

⁵⁰ *Crnogorski zakoni 1796-1916*, 2, B. Pavićević, R. Raspopović (ur.), Zbornik dokumenata, Podgorica, 1998, 368.

ili divjaku zlobno ošteto. Država je đacima za svaki uspjeti navrtak plaćala deset novčića⁵¹.

Već početkom 1896. godine objavljen je oglas za upis novih učenika. Uslovi za prijem bili su da je kandidat *s dobrim uspjehom svršio bar osnovnu školu, da nije mlađi od 13, niti stariji od 20 godina, da je zdrav i tjelesno dobro razvijen, da bez napora težačke poslove raditi može*⁵². Konkurs je trajao do 31. januara tekuće godine. Upisano je 11 učenika (10 o državnom trošku). Sva tri tečaja imala su po 18 časova nedjeljno, rasadnik i inventar alata i mašina znatno su uvećani, a izvođene su i akcije kalemljenja voća⁵³.

Krajem 1896. (30. novembar) održan je godišnji ispit. Čitanjem ocjena i dijeljenjem nagrada 1. decembra zaključena je školska godina. Od 11 učenika njih devet dobilo je prvi red s odlikovanjem, a dvojica – vrlo dobar prvi red⁵⁴.

Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola prestala je da radi 1898. godine. Učenici koji su završili školovanje (25) dobili su, izuzev jednog, zaposlenje. Dva učenika upućena su u Francusku na doškolovanje. Isti učenici (Jovan Vukosavović i Vidak Krkeljić iz Zagoriča pored Podgorice⁵⁵), koji su se školovali kod poznatih stručnjaka Viale i Ravasa iz Nacionalne škole za poljoprivredu u Monpeljeu⁵⁶, kasnije su nastavili rad u Crnoj Gori.

Iako je i zemljodjelska škola u Podgorici radila kratko vrijeme (šest godina) bila je za primjer organizacije jedne školske ustanove, s odličnim nastavim programom i praktičnom nastavom. Informacije o različitim poljoprivrednim tehnološkim operacijama često su objavljivane u Glasu Crnogorca. Proizvođači su se, takođe, obraćali školi za pomoć povodom različitih problema koji su ih mučili. Škola je revnosno odgovarala na ovakve zahtjeve⁵⁷.

Bilo je, međutim, i drugačijih stavova prema radu škole. Tako se na XXI redovnoj sjednici Narodne skupštine raspravljalo i o važnosti zemljodjelske škole u Podgorici. Tatar je govorio o neispunjenim očekivanjima zemljodjelske škole u Podgorici, tražeći da se ta škola reformiše, a nastavni

⁵¹ *Glas Crnogorca*, br. 10, 4. III 1895, 4.

⁵² „Školska objava“, *Glas Crnogorca*, 6p. 4, 27. I 1896, 4. Početkom februara o. g. primaju se novi učenici u prvi razred knjaž. crnog.zemljodjelske škole u Podgorici. Osim državnih pitomaca mogu ovu školu izučavati i takovi učenici, koji bi se za vrijeme školovanja izdržavali o svojem trošku. Potpuno pak školovanje traje tri godine.

⁵³ D. Đ. Pejović, n.d., 139.

⁵⁴ „Domaće vijesti“, *Glas Crnogorca*, br. 50, 7. XII 1896, 3.

⁵⁵ B. Pejović, Kadrovi iz srca Bjelopavlića, *Glasnik*, 10, (2013), 42.

⁵⁶ *Pobjeda*, XXVII, 1972, 3155, 4.

⁵⁷ „Ocinj“, *Glas Crnogorca*, br. 32, 5. VIII 1895, 3. Mnogi članci u Gl. Crnogorca javiše: kako da se liječi i kome da se obrate općine. Na ovaj način postaraše se nekoliko vinogradara ocinjkih (Ulcinj. *Prim aut.*), te se obratiše upravi zemljodjelske škole u Podgorici i zaiskāše nužne potrebe. Ne samo što je poslala potrebne stvari, nego je poslala i jednog đaka iz iste škole, koji je na vrijeme poučio o ovoj bolesti vinove loze.

predmet Poljska privreda uvede u ondašnju Bogoslovsko-učiteljsku škole⁵⁸. Tatar navodi i slabosti državne organizacije, koja nije uspijevala ili se odnosila nemarno, da svršenim đacima ponudi posao na državnom imanju na kojem bi pokazali šta su naučili⁵⁹. Pošto nijesu mogli ni da pokrenu sopstvenu proizvodnju, obično su uhljebljenje nalazili u sudovima i administrativnim nadležnostima.

Nakon balkanskih ratova i novog proširenja Crne Gore, javlja se novo potreba za osnivanjem poljoprivredne škole. Planirano je da se škola osnuje u Metohiji, u selu Streoce. Od manastira Dečana dobijeno je 300 rala zemljišta u blizini Peći, ali je Prvi svjetski rat onemogućio realizaciju ove ideje⁶⁰.

Međutim, unapređenje poljoprivrede nije sprovedeno samo kroz poljoprivredne škole, već i putem školskih bašti i rasadnika. Takođe, stipendisti su odlazili na doškolovanje u inostranstvu (Češka, Rusija)⁶¹. Jedan je pohađao školu vinarstva, a drugi školu za stočarstvo i planinsko gazdovanje⁶². I Česi su, na bazi novčanog fonda prikupljenog tokom organizacije stogodišnjice krunisanja Lepolda II u Pragu (1891), finansirali crnogorske mladiće koji se posvete poljoprivrednoj, odnosno zanatlijskoj struci. Tako je Petar Plamenac postao pitomac ovog fonda i započeo školovanje u vinogradarskoj školi u Mjelniku. On je nakon svršetka ovog školskog programa, nastavio usavršavanje vinogradarstva u Bordou (Francuska). Ovaj češki fond stipendirao je još pet crnogorskih pitomaca u različitim zanatima⁶³.

Početak XX vijeka (1907), radi unapređenja crnogorske kadrovske osnove, donesena su Pravila o školovanju državnih stipendista. Pravila su podrazumijevala da se stipendija ne može dobiti za školovanje izvan Crne Gore, ukoliko takve škole već postoje u Crnoj Gori. Stipendije su bile predviđene za srednje ili stručne škole i fakultete. Kandidati za stipendiju morali su biti odlični đaci, a prednost su imali oni lošijeg imovinskog stanja. Sti-

⁵⁸ „Zapisnik XXIX redovne sjednice“, *Glas Crnogorca*, br. 11, 10. III 1908, 3. Kako bi naši budući sveštenici i učitelji dobijali pojam o poljoprivredi i da bi poslije kad pođu u narod mogli svakom zgodnom prilikom poučavati naše privrednike u pojedinim granam naše privrede.

⁵⁹ *Isto*, 3. Jer se na privredu u stvari nije obraćala nikakva pažnja. Veli da je na taj cilj trošeno godišnje po 500 kruna, te se nije moglo ništa s tim postići.

⁶⁰ M. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007, 88.

⁶¹ A. P. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, 189. Jedan Crnogorac izučavao je tri godine agronomiju u Češkoj, a ove godine (1893) je nastavio studiranje u Hale. Istovremeno je vlada poslala trojicu učenika u Rusiju, u Nikitinski carski zavod voćarstva i vinogradarstva u blizini Jalte.

⁶² *Poljoprivredni kalendar za prostu 1910. godinu*, Cetinje, 1909, 28.

⁶³ „Prag“, *Glas Crnogorca*, br. 2, 13. I 1896, 3. Milutin Popović iz Lijeve Rijeke koji uči kovački zanat; Toma Kovačevića koji uči drvorezački zanat; Nikolu Perišića i Mila Radulovića s Cetinja koji uče stolarstvo; i Mila Gazivodu iz Rijeke koji uči puškarski zanat kod prvog češkog puškara u Kolinu.

pendista je dobijao putne troškove do mjesta školovanja i nazad, troškove za školarinu i ispitnu taksu. Stipendista je bio obavezan da se nakon završenog školovanja vrati u otadžbinu i ponudi svoje usluge, i u službi ostane onoliko koliko je godina uživao stipendiju. Pitomac je gubio stipendiju *ukoliko padne na ispitu ma u kojem razredu srednjem stručne i više škole*⁶⁴.

Odjeljenje narodne privrede raspisivalo je i *stečaj* (1908) za izučavanje različitih poljoprivrednih djelatnosti⁶⁵. Tako je iste godine uputilo jednog pitomca na usavršavanje vinogradarstva i podrumarstva u Novom Sadu, a drugog u Češku na usavršavanje mljekarstva⁶⁶. Naredne godine (1909) novo su izabrana dva mladića za usavršavanje – jedan u vinodjeljskoj školi u Bukovu, a drugi u školi za stočarstvo i planinsko gazdovanje u Kraljevu⁶⁷.

Iste godine Odjeljenje narodne privrede uputilo je dva mladića na izučavanje praktičnog pčelarstva, *uzgredno gradinarstva* i drugog za vočarstvo, *uzgredno vinogradarstvo*. Mladići nijesu smjeli biti mlađi od 15 i stariji od 20 godina, da su završili najmanje četiri razreda osnovne škole sa vrlo dobrim uspjehom⁶⁸.

I stečajem od 1910. godine Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova objavilo je namjeru o slanju jednog pitomca radi izučavanja više poljoprivredne nastave. Na stečaj su mogli konkurisati učitelji koji su završili Bogoslovsko-učiteljsku ili Učiteljsku školu i novi učiteljski kandidati. Pored ostalih uslova bilo je neophodno poznavanje njemačkog jezika⁶⁹.

Uporedo, pravila o školovanju državnih stipendista iz 1907. ponovo su dopunjena, pa su 1913. donijeta Pravila za državne stipendiste u kraljevini Crnoj Gori. Pravila su imala 13 članova i svaki se stipendista unaprijed obavezivao da će se u svemu pridržavati odredaba ovih pravila. Stipendija nije mogla biti veća od 30 perpera mjesečno. Iste godine Ministarstvo prosvjete i crkvenijeh poslova donijelo je Pravila o stipendiranju kandidata na školovanju u inostranstvu. Pravila su imala 18 članova i svaki stipendista bio je dužan da se u svemu pridržava odredaba ovih pravila. Ministarski savjet određivao je broj stipendija, struku i mjesta u kojima će se stipendisti školovati.

⁶⁴ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, 4, B. Pavićević, R. Raspopović (ur.), Podgorica, 1998, 475-477.

⁶⁵ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 16. 12. IV 1908, 4. Odjeljenje Narodne privrede uputiće u toku ove godine 2 mladića na izučavanje praktičnog mljekarstva i vinogradarstva.

⁶⁶ „Privreda“, *Cetinjski vjesnik*, br. 4, 9. VII 1908, 4. Privredno odjeljenje Ministarstva unutrašnjih djela je poslalo u Novi Sad, radi izučavanja praktičnog vinogradarstva, naročito svog pitomca.

⁶⁷ *Poljoprivredni kalendar za 1910 godinu*, Cetinje, 1910, 28.

⁶⁸ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 20, 2. V 1909, 4.

⁶⁹ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 33, 31. VII 1910, 4. Uz prijavu kandidati će podnijeti ova dokumenta: svjedočanstvo iz gimnazije ili Bog.učiteljske odnosno Učiteljske škole, ljekarsko uvjerenje o zdravlju, kršteno pismo. Prijave će se odnositi Ministarstvu prosvjete do 25. avgusta zaključno.

Stipendija nije mogla biti manja od 60 perpera ali ni veća od 160 perpera⁷⁰. Godinu kasnije (1914) isto ministarstvo donosi Zakon o državnim stipendijama. Ovaj zakon imao je 14 članova i upućivao da državnu stipendiju *moгу uživati samo djeca siromašnih roditelja, zdrava, napredna u naukama i vrlo dobra i primjerna vladanja*⁷¹.

Nakon Prvog svjetskog rata

U poređenju sa stanjem u Kraljevini Crnoj Gori, nakon Prvog svjetskog rata razvoj poljoprivrede u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca tekao je drugačijom dinamikom. U cijeloj kraljevini glede održavanja nastave u školama vladala je jako teška situacija. Jedan broj crnogorskih učenika stasalih za srednju školu upućivan je za Beograd. U Beogradu, međutim, nastava u srednjim školama nije počela ni do marta 1919. godine⁷². Na drugoj strani, đaci srednjih škola u Crnoj Gori do aprila 1919. još nijesu bili oslobođeni vojnih dužnosti⁷³.

Poljoprivredno obrazovanje u novoformiranom kraljevstvu (1918), zatim Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1919), bilo je pod jurisdikcijom Ministarstva poljoprivrede. Sredinom aprila 1919. donesen je Pravilnik o pitomcima Ministarstva poljoprivrede Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je predviđao školovanje pitomaca u inostranstvu ili u zemlji iz poljoprivredne, veterinarske ili hidrotehničke struke⁷⁴. Mogućnost da se kandiduju za usavršavanje imali su svršeni đaci viših poljoprivrednih škola⁷⁵. Takvih škola, pa samim tim i kandidata, u Crnoj Gori nije bilo.

U tadašnjoj kraljevini poljoprivredna nastava bila je trojaka: visokoškolska na poljoprivrednim fakultetima, srednjoškolska i niža poljoprivredna nastava, i poljoprivredni kursevi i praktične poljoprivredne škole. To su uglavnom bile škole – stočarsko-ratarskog i vinodeljsko-voćarskog tipa. Ujedno, vladala je teška materijalna situacija i oskudica u nastavnom kadru srednjih stručnih škola.

Uredba o dopunama i izmjenama zakona o nižim školama za poljsku privredu u KSHS usvojena je 1920. godine. Imala je za cilj dinamičnije

⁷⁰ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, 5, B. Pavićević, R. Raspopović (ur.), Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 487-489.

⁷¹ *Isto*, 674.

⁷² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) AJ F66, f. 226, 474c. Predavanja u ovdašnjim srednjim školama još nisu počela. Učenike ne upućivati u Beograd jer nema mesta, ni, za sada, sredstava za njihovo izdržavanje, Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova Kraljevine Srbije Izvršnom narodnom odboru Podgorice, 14. februar 1919.

⁷³ AJ F66, f. 226, 474d.

⁷⁴ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 34, I, 1919, 6.

⁷⁵ AJ F67, f. 29, 267-276, 1.

ustanovljavanje škola i njihovo izdržavanje o državnom trošku⁷⁶. (Ova uredba bila je zapravo dopuna i izmjena srpskih zakona od 1882. i 1896. godine.) Trajanje nastave u tadašnjim nižim poljoprivrednim školama planirana je na dvije godine, s tim da je u nekim pasivnijim krajevima mogla da traje i dvije i po godine, uz otvaranje radionica za praktičnu obuku⁷⁷.

Glede poljoprivrede, iz predloga budžeta državnih rashoda i prihoda za 1920/1921.⁷⁸ za Zetsku oblast (Tab. 1.), postojali su predlozi rashoda za poljoprivredni inspektorat, lozne rasadnike, veterinarstvo, ali i Nižu poljoprivrednu školu. Stavka – Niža poljoprivredna škola – u predlogu rashoda iznosila je 432 912 dinara⁷⁹. Od četiri predložene budžetske glave budžet poljoprivrednog inspektorata uvećan je za 335 540 dinara od predloženog, budžet za lozne rasadnike umanjen za 16 080 dinara od predloženog, dok za Nižu poljoprivrednu školu i veterinarstvo bužet nije odobren.

Tab. 1. Predlozi budžetskih rashoda 1920/1921.

Crna Gora 1920/1921.			
Br.budžet. glave	Redovni rashodi	Predlog za 1920/1921	Odobreno za 1920/1921
328	Poljoprivredni inspektorat, Cetinje	1 591 160	1 926 700
329	Lozni rasadnici	63 080	47 000
329 a	Niža poljoprivredna škola	432 912	-
329 b	Veterinarstvo	174 160	-

Predlog o otvaranju Niže poljoprivredne škole u Crnoj Gori, i po tom pitanju otvaranje budžetske glave 329a, mogao je doći jedino od Poljoprivrednog inspektorata sa Cetinje, koji je bio jedina spona između Ministarstva u Beogradu i svih poljoprivrednih ustanova i organizacija u Zetskoj oblasti. Na osnovu referata i predloga inspektorata kreirane su kod ministarstva finansija u Beogradu stavke za poljoprivredni budžet⁸⁰.

U pogledu poljoprivrednog obrazovanja, period 1920–1929. godine u KSHS bio je prepun zakonodavnih aktivnosti. Već početkom 1921. godine (6. januara) Ministarstvo poljoprivrede i voda donosi uredbu o osnivanju

⁷⁶ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 252, II, 1920, 1.

⁷⁷ *Isto*, 2.

⁷⁸ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 185a, II, 1920, 5.

⁷⁹ AJ F 67, f. 31, 3.

⁸⁰ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 154, II, 1920, 2. Čl. 12. d) da blagovremeno podnosi Ministarstvu predlog budžeta za Inspektorat i poverene mu ustanove u sporazumu sa njihovim starešinama.

srednjih poljoprivrednih škola⁸¹. Ove aktivnosti, međutim, nijesu imale veliki uticaj na otvaranje poljoprivrednih škola u Crnoj Gori. Pravila za niže poljoprivredne škole utvrđena su na državnom nivou 19. aprila 1921⁸². U Pravilima za niže poljoprivredne škole propisani su i kraći kursevi od tri mjeseca ili manje, pola godine (zimi i ljeti) do godinu dana. Tečajji su prvenstveno držani iz: vinogradarstva, voćarstva s preradom voća, podrumarstva, mljekarstva, stočarstva, živinarstva, svilarstva, pčelarstva i dr. Po predlogu uprave škole kreiran je detaljniji program za svaki tečaj, koji je potpisivalo Ministarstvo poljoprivrede i voda⁸³.

Pravilnik o specijalnim poljoprivrednim školama na teritoriji ranijih granica Srbije, Crne Gore i Vojvodine donesen je 4. juna 1921. Zadatak ovih škola bio je da *daju stručnu spremu iz pojedinih poljoprivrednih grana* (mljekarstvo, živinarstvo, pčelarstvo, svilarstvo, ribarstvo, podrumarstvo, prerada voća, i dr.). Nastava je trajala maksimalno do tri godine, ali mogla je biti kraća od godinu, zavisno od vrste škole⁸⁴.

Godine 1922. usvojen je Zakon o srednjim poljoprivrednim školama⁸⁵, a odmah zatim i Pravilnik za srednje poljoprivredne škole⁸⁶. Pravilnik je sadržavao 114 članova, u kojem su razmatrane opšte odredbe, nastavni program i plan, prijem učenika, školarina, ocjenjivanje učenika, red u školi, dužnosti nastavnika itd. Četiri godine kasnije (13. aprila 1926.) donešen je novi Pravilnik za srednje poljoprivredne škole, čime su prestali važiti raniji pravilnici i naredbe. Pravilnik je bio sličan Pravilima za niže poljoprivredne škole (1921) s tim što je nastava trajala tri godine, a četvrta godina, po završetku škole, posvećena je isključivo praktičnom usavršavanju i specijalizovanju⁸⁷.

Tih godina (1925) u Zetskoj oblasti bilo je šesnaest srednjih i stručnih škola, i to: potpune gimnazije (Berane, Kotor, Nikšić, Podgorica, Cetinje i Peć), šestorazredne gimnazije (Kolašin), četvororazredne gimnazije (Bar, Danilovgrad, Ulcinj, Herceg Novi, Cetinje – ženska), pomorska akademija (Kotor), učiteljske škole (Danilovgrad – muška, Cetinje – ženska) i pedagoška odjeljenja (Berane)⁸⁸. Za tadašnje prilike veliki broj škola ali loše opremljenih, sa neodgovarajućim higijenskim uslovima i sa jako malo nastavnih sredstava. Nadzor na školama bio je loš, rad inspektora sveden na administrativne poslove, a učiteljski kadar bio je sa neodgovarajućim klasifikacijama. Takođe, jedan broj učenika napuštao je školovanje prije isteka školske

⁸¹ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 5, III, 1921, 2-3.

⁸² *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 105, III, 1921, 1.

⁸³ *Isto*, 3.

⁸⁴ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 184, III, 1921, 2.

⁸⁵ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 101, IV, 1922, 1.

⁸⁶ *Isto*, IV, 1922, 224.

⁸⁷ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 126-XXXII, VIII, 1926, 1-2.

⁸⁸ AJ F66, f 226, 474.

godine⁸⁹. Ubrzo je, rješenjem ministra prosvjete od 5. avgusta 1927. godine, formiran Učiteljski disciplinski sud za Oblast zetsku sa sjedištem na Cetinju⁹⁰.

Pojedine političke stranke (Crnogorska stranka, Radikalna stranka) imale su u svojim programskim aktivnostim između ostalog i osnivanje stručnih škola, a posebno zanatskih i poljoprivrednih. Tako se u proglasu Radikalne stranke od 1923. ističe da treba podsticati sve oblike nacionalne radinosti (ratarstva, stočarstva, ribarstva, trgovine, zanata). U novom proglasu Radikalne stranke iz 1925. ističe se potreba za podizanjem stočarskog zavoda u Nikšiću, kao i osnivanjem praktičnih poljoprivrednih škola, rasadnika u kotorskom i barskom srežu⁹¹. Očigledno da je Radikalna stranka ove proglašenosti koristila za što bolje pozicioniranje među biračima. Njihovi zahtjevi nisu bili i originalne ideje, jer je trebalo da ovi zavodi i rasadnici budu obnovljeni, pošto su već postojali u knjaževini/kraljevini Crnoj Gori.

Povodom otvaranja poljoprivredne škole u Crnoj Gori tih godina najviše se raspravljalo o tome gdje bi trebalo da bude locirana škola. Na listi potencijalnih lokaliteta bili su: Podgorica, Danilovgrad, Bar i Nikšić⁹². Tada je već u projektu budžeta za 1927/1928. godinu, po partiji 1288 b. bio predviđen vanredni kredit od 400 000 dinara za otkup zemljišta i osnivanje niže poljoprivredne škole u Crnoj Gori, dok su u glavi 149 istog projekta bili predviđeni svi redovni rashodi za potpuno funkcionisanje takve škole. Od predloženih lokaliteta izbor je sveden na Bar⁹³. Generalna direkcija poljoprivrede Ministarstva poljoprivrede i voda nekoliko godina pokušavala je da utvrdi mjesto za izgradnju ove škole u Baru. Konačno se došlo do zaključka da je za ovu svrhu bilo najpodesnije imanje Topolica kod Bara, koje je ranije pripadalo dinastiji Petrovića. Tim povodom Direkcija se obraća ministru Ministarstva poljoprivrede i voda (1927) s molbom da se imanje Topolica ustupi za osnivanje niže poljoprivredne škole⁹⁴. Odgovor je stigao ubrzo (18. maj 1927). Tročlana komisija sačinjena od predstavnika Ministarstva, Direkcije za poljoprivredu i Zetske oblasti, odbija predlog, obrazlažući neuslovnošću lokacije (postojanje malarije) za otvaranje ovakve škole. Izvještaj potpisuje

⁸⁹ D. Vuksan, Škole u Zetskoj oblasti u škol. god. 1926/1927, *Zapisi*, II, 3, (1928), 178.

⁹⁰ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br.187-LIII, IX, 1927, 2.

⁹¹ S. Lekić, T. Martinović, n.d., 25.

⁹² M. Starovlah, n.d. 212.

⁹³ AJ F70 f 226, 398 a.

⁹⁴ *Isto*, 398 a. S toga da bi se ovo pitanje moglo još ove godine skinuti s dnevnog reda, te time opravdani zahtevi naroda iz tog kraja najzad zadovoljli, čast mi je umoliti Vas, Gospodine Ministre, za načelnu odluku da se od imanja „Topolica“, u Baru može područnom Ministarstvu ustupiti pod višegodišnji zakup jedan kompleks zemljišta u veličini od 30-35 hektara, koji mora bezuslovno obuhvatiti i većinu postojećih zgrada na tom imanju, Generalna direkcija za poljoprivredu Ministru za poljoprivrede i voda, 17. 03. 1927.

načelnik Odjeljenja za poljoprivrednu nastavu i ogled⁹⁵. Loše stanje u Baru i okolini kad aje u pitanju pojava malarije potvrđuje i primas srpski i arcibi-skup barski Dobričić, koji je povodom dovođenja zdrave vode u Bar posjetio ministra poljoprivrede i voda i ministra vjera u Beogradu 1928. godine⁹⁶.

Stoga ministar poljoprivrede i voda informiše ministra finansija da se iz zdravstvenih razloga na Topolici ne može osnovati škola, *nego bi se mogao osnovati jedan veliki rasadnik za kulturu južnog voća i maslinarska stanica*⁹⁷. U daljem obraćanju ministar moli da se cjelokupno imanje povjeri Ministarstvu poljoprivrede i voda zarad osnivanja državnog rasadnika, koji bi do osnivanja poljoprivredne škole, proizvodnjom sadnica južnog voća i loze, putem držanja kratkih tečajeva za obuku seoskih mladića, radio na unapređenju poljoprivrede toga kraja.

Krajem 1927 (25. oktobra) ministar finansija je na osnovu Zakona o ustrojstvu centralne državne uprave donio odluku da se konfiskovano imanje Topolica, sa svim pripadajućim zgradama i zemljištem, ustupi na dalje rukovanje i upotrebu Ministarstvu poljoprivrede i voda s ciljem osnivanja državnog rasadnika pod nazivom – Državni lozni i voćni rasadnik u Baru.

Od 1929. nastaje novi službeni naziv države – Kraljevina Jugoslavija – i kao rezultat unutrašnjeg uređenja – devet banovina. U Zetskoj banskoj upravi postojalo je i Prosvjetno odjeljenje sa odsjecima za osnovnu nastavu i srednju, učiteljsku i stručnu nastavu. Odjeljenje je imalo ovlašćenja za sve poslove koji se odnose na: osnivanje, uređenje i rad narodnih škola, građanskih, državnih i privatnih, kao i svih nižih stručnih škola. Unutar Poljoprivrednog odjeljenja banske uprave Odsjek za poljoprivredu i stočarstvo imao je, takođe, ovlašćenja za nadzor nad srednjim poljoprivrednim školama, kao i nad osnivanjem nižih poljoprivrednih škola, organizovanjem i nadzorom nad poljoprivrednim stručnim tečajevima i drugim ustanovama za širenje znanja o poljoprivredi⁹⁸.

⁹⁵ AJ F70 f 226 398 b. Odeljenje za vinogradarstvo i voćarstvo. Komisijskim pregledom utvrđeno je, da je državno imanje „Topolica“ blizu Bara ima sve druge uslove sem namjenske za otvaranje jedne poljoprivredne škole za južne kulture. S toga dok se i ovi uslovi (isušivanje močvare radi suzbijanja malarije) ne ispune ovo je Odeljenje mišljenja, da bi celokupno imanje trebalo uzeti za jedan drž. voćni rasadnik za južne kulture, koji se docnije lako može pretvoriti u poljoprivrednu školu.

⁹⁶ „U crnogorskom primorju malarija kosi“, *Politika* (Beograd), br. 7183, 29. IV 1928, 10. Nego me narod ovamo šalje za svoje muke, da učinim nešto za zdravstveno stanje nesretnog crnogorskog primorja gdje je malarija i zimus harala, a šta će tek biti u ljeto, kad će se osim malarija pojaviti još i druge strašne bolesti.

⁹⁷ AJ F70 f 226, 398 s. Pošto ima svih uslova da se u našem primorju proširi gajenje južnog voća: limuna, pomorandži, smokava, maslina, i dr. za koje sada inostranstvu dajemo velike sume novca, i da se naročito poboljša prerada maslinovog zjentina, to bi osnivanje jednog ovakvog velikog rasadnika za kulturu južnog voća u Baru bilo ne samo od velikog značaja za ekonomsko snaženje našeg primorja, nego od koristi i za celu našu Državu.

⁹⁸ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, I, Državna Štamparija Sarajevo, 1931, 13.

Osnovna i opšta srednja nastava postepeno je napredovala otvaranjem novih škola i odjeljenja u Crnoj Gori. Međutim, stručna nastava brojem škola bila je slabo zastupljena. Postojalo je i funkcionisalo nekoliko trgovačkih i zanatskih škola⁹⁹. U Zetskoj banovini (1931) tada su postojale Ženske zanatske škole, Zanatska trgovačka škola, Trgovačka akademija (Podgorica), Pomorska akademija (Kotor), Čilimarska škola (Pljevlja), Pletarska škola (Berane)¹⁰⁰.

Prepoznajući potrebu i značaj poljoprivrednog obrazovanja na prvom redovnom zasijedanju Banskog vijeća (1930) na Cetinju pojedini vijećnici, između ostalog, tražili su da se u seoskim osnovnim školama u dva starija razreda uvedu poljoprivredni kursevi. Vijećnik Spasović tražio je da se u Moračkom srezu podigne poljoprivredna škola¹⁰¹. I ban Zetske banovine Smiljančić, shvatao je da su Crnoj Gori potrebni prvenstveno poljoprivredni stručnjaci i poljoprivredne škole. Iste godine (1930) na petoj sjednici banskog vijeća ban saopštava da će u Zetskoj banovini država osnovati tri poljoprivredne škole, *jedna u primorju, jedna u Sandžaku a treća u Metohiji. Imamo mnogo gimnazija, a one su potrebne za izvjesni period. Osjeća se hiperprodukcija inteligencije. Nemamo baš dobre nastavnike, jer je malen broj dobrih*¹⁰².

Međutim, do 1933. u Crnoj Gori od poljoprivredne edukacije bili su aktuelni samo sporadični kursevi o rasadničkoj proizvodnji, i savjetovanja koja su bila sastavni dio poljoprivrednih izložbi, koji nijesu mogli da utole želju za školovanjem. U poređenju sa drugim banovinama *mi u Zetskoj Banovini*, isticao je *Glas Boke*, *na žalost mnogo oskudijevamo poljoprivrednim institucijama, dakle baš onim, što zasijeca u interese najširih masa, i što stvara produktivan element*¹⁰³. Najuticajniji građani Boke insistirali su da veliku privrednu zaostalost zaliva i drugih djelova primorja, treba popraviti prije svega racionalnim unapređenjem poljoprivrede. Postojeće teškoće u poljoprivredi mogle su se jedino prebroditi školovanim poljoprivrednicima i poljoprivrednim stručnjacima. Ali poljoprivrednih škola u Boki nije bilo. Upo-

⁹⁹ B. Radović, *Privredne prilike u Crnoj Gori između dva svjetska rata*, Podgorica, 1994, 74. Od stručnih škola imamo samo: a) Državno trgovačku Akademiju u Podgorici, koja je na kraju školske 1929. godine imala 83 učenika—ce u I i II razredu; b) Opštu Zanatsko-trgovačku školu u Podgorici sa 112 učenika i Nikšiću sa 44 učenika, te šest Ženskih Zanatskih Škola i to u Podgorici, Cetinju, Kolašinu, Nikšiću, Baru i Ulinju sa 290 učenika. Nikakvih drugih stručnih škola nemamo. A veliki nedostatak osjeća se u pomanjkanju ratarskih, stočarskih, voćarskih i šumarskih škola.

¹⁰⁰ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, I, Državna štamparija Sarajevo, 1931, 104. Ženska zanatska škola (Kotor, Danilovgrad, Berane, Nikšić, Cetinje, Bar, Bijelo Polje, Herceg Novi, Ulcinj, Podgorica, Njeguši, Kolašin), Zanatska trgovačka škola ((Podgorica, Cetinje, Herceg Novi, Berane, Pljevlja, Bijelo Polje).

¹⁰¹ *Isto*, 42.

¹⁰² *Isto*, 48.

¹⁰³ „Unapređujemo poljoprivredu u Boki“, *Glas Boke* (Kotor), br. 22, 22. IV 1933, 1.

ređujući stanje u Zetskoj banovini po pitanju stručnih poljoprivrednih škola *Glas Boke* navodi da takvih škola u Dunavskoj banovini ima šest, i isto toliko u Moravskoj. Apeli se upućivani i banskoj upravi, kao i vijeću opština Boke, da iz poljoprivrednog budžeta jedan dio sredstava usmjeri za pomoć i stipendije onim koji bi željeli da pohađaju poljoprivredne škole ili se usavršavaju u inostranstvu¹⁰⁴.

Konačno, 29. januara 1933. godine osnovana je u Baru – Specijalna poljoprivredna škola za južne kulture „Topolica“ – u jednogodišnjem trajanju. Na osnovu rješenja bana Zetske banovine III Br 2395 od 30. marta 1933. raspisan je konkurs za profesora i stručnu učiteljicu poljoprivredne škole. Kandidati za profesora morali su imati fakultetsku spremu i položen profesorski ispit za niže poljoprivredne škole, sa najmanje šest godina službe u poljoprivrednoj struci, od kojih najmanje dvije godine pri nekoj poljoprivrednoj školi. Kandidatkinje za mjesto stručnih učiteljica morale su imati višu učiteljsku domaćićku školu i najmanje dvije godine državne i banovinske službe¹⁰⁵.

Škola je bila smještena u zgradi dvorca kralja Nikole na Topolici, a zvanično ju je otvorio načelnik Poljoprivrednog odjeljenja Zetske banovine – Lopničar. Prvi upravnik škole bio je Marko Martinović. Na osnovu konkursa Banske uprave, a zbog nedostatka školskog prostora, prvi godišnji kurs upisalo je i pohađalo samo trinaest učenika. Za upis u školu provjeravana je i politička podobnost. Pristalice Komunističke partije bile su pod budnim okom ondašnjih vlasti¹⁰⁶.

U školi su bili zaposleni: direktor, profesori, učitelji poljoprivrede, činovnici pripravnici: poljoprivredni stručnjak VIII i IX grupe, ekonom-računovođa IX grupa, nastavnik IX grupa, stručna učiteljica IX grupa, baštovan X grupa, 2 zvaničnika: vinogradar-voćar i sirar, služitelj, dnevničari: mehaničar, kuvar i služitelj¹⁰⁷.

Izučavani su sljedeći nastavni predmeti: Voćarstvo (4 časa), Južne kulture (2 časa), Ratarstvo (3 časa), Povrtarstvo (3 časa), Vinogradarstvo (2 časa), Stočarstvo (3 časa), Veterina (1 čas), Nauka o gazdovanju (1 čas), Knjigovodstvo (1 čas), Nastavni jezik (1 čas), Matematika (1 čas), Higijena

¹⁰⁴ „Budućnost u poljoprivredi pripada samo školovanim poljoprivrednicima“, *Glas Boke* (Kotor), br. 85, 21. VII 1934, 1. Imamo savezničku i prijateljsku Francusku u kojoj je najsavršenija i najmodernija kultivizacija vinogradarstva, voćarstva i povrća. Vjerujemo da bi ona rado primila naše mladiće, apsolvante poljoprivrednih škola, da se kod njih praktično usavrše.

¹⁰⁵ Konkurs, *Težak*, LX, 11, (1933), 436.

¹⁰⁶ S. Lekić, T. Martinović, n.d., 28. Od strane ove stanice (Žandarmerijska stanica, Danilovgrad) kod imenovanog pronađen je u njegovom stanu komunistički materijal i literatura, te je isti organima ove stanice poznat da je sklon anti-državnoj propagandi, te ni u kom slučaju ne zaslužuje preporuku (za upis u školu, Prim. aut.).

¹⁰⁷ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1933/34 godinu*, Cetinje, 1933, 75-77.

(1 čas), Vjeronauka (1 čas), Zadrugarstva (1 čas). Pored predavanja učenici su svako poslijepodne, izuzev subotom, imali praktične vježbe.

Budžetski rashodi škole za 1933/34 godinu iznosili su 579 360 dinara¹⁰⁸. U budžetu škole planirani prihodi od prodaje stoke, stočnih proizvoda, povrtarskih proizvoda, loznih kalemova, sadnica, dok su prihodi od maslina prve godine bili precijenjeni (579 366 dinara)¹⁰⁹.

Uporedo, uredba od 1. maj 1933. omogućila je da se školske kvalifikacije mogu upoređivati i klasifikovati. Na taj način omogućena je uporedba srednjih sa stručnim školama, i mogućnost službe u državnim organima¹¹⁰.

Ujedno, o poljoprivrednoj školskoj nastavi govorilo se i pisalo dosta. U Jugoslaviji je tada (1934) postojala 31 poljoprivredna srednja, stručna i niža škola. Kako je Jugoslavija imala 80% poljoprivrednog stanovništva, ovaj broj škola svrstavao je na posljednje mjesto, iza najzaostalijih zemalja¹¹¹. Veliki broj djece podnosio je molbe za prijem, ali je mali broj priman. Veći broj poljoprivrednih škola zahtijevao je više budžetskih sredstava. Pošto je budžet Ministarstva poljoprivrede najmanji, njegovo povećanje bilo je sasvim opravdano. Oskudica u poljoprivrednim kadrovima osjećala se svuda. Smatrano je da je neophodna i reforma poljoprivrednih škola. Razlog za takav stav bio je što su svršeni đaci iznosili veoma malo praktičnog znanja *tako da to uistinu zaprepašćuje*. Onaj ekonom koji radi kod sreskih načelnika *kao poljoprivredni referent više radi perom i u kancelariji no poljoprivrednim spravama i na terenu*¹¹². Postojali su i predlozi o osnivanju pokretnih poljoprivrednih škola (1934), koje bi po nekolike godine vršile obuke u jednom kraju, a zatim se premještale u drugo sresko mjesto¹¹³.

Godine 1934/35. budžetski rashodi u Specijalnoj poljoprivrednoj školi za južne kulture „Topolica“ bili su nešto veći i iznosili su 587 980 dinara¹¹⁴, od čega su prihodi od prodaje sopstvenih proizvoda iznosili tek 122 740 di-

¹⁰⁸ *Isto*, 75-77.

¹⁰⁹ *Isto*, 78.

¹¹⁰ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 133-XXXV, XVI, 1934, 581. Spremi od dva razreda srednje škole odgovarala dvogodišnja sprema: niže poljoprivredne škole praktične poljoprivredne škole, specijalne poljoprivredne škole, ratarske škole, vinarske ratarske škole, vinarske i poljoprivredne škole, vinarsko-sađarske škole i kmetijske škole. Spremi nepotpune srednje škole odgovarale su četvorogodišnje: niže poljoprivredne škole, vinodeljsko-voćarske škole i ratarske škole sa završenim ispitima. Spremi potpune srednje škole odgovarala je srednja poljoprivredna škola sa završenim ispitom.

¹¹¹ N. P. Femeljidi, O nastavi u poljoprivrednim školama, *Težak*, LXI, 15, (1934), 821. Čehoslovačka je u svojim nazadnim krajevima, naime u Slovačkoj i Prikrpatskoj Rusiji, samo u toku 2 godine (1920-22) osnovala 46 škola, tj. više nego što mi imamo u celoj Državi.

¹¹² *Slobodna misao*, XIII, 1934, 43, 3

¹¹³ *Isto*, XIII, 1934, 43, 3.

¹¹⁴ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1934/35 godinu*, Cetinje, 1934, 78.

nara, a banovinske dotacije 465 240 dinara¹¹⁵. Godine 1935/36. budžetski rashodi škole iznosili su 543 140 dinara. Ove godine banovinske dotacije iznosile su 420 400 dinara¹¹⁶.

Školske godine 1935/1936. uprava škole primila je 30 učenika. Na osnovu čl. 4. Pravilnika za niže poljoprivredne škole, pitomac škole mogao je biti samo sin zemljoradnika, koji posjeduje najmanje pet hektara zemljišta, koji nije mlađi od 15 niti stariji od 20 godiina, koji je završio najmanje osnovnu školu, a tjelesno je i duševno zdrav i dobrog vladanja¹¹⁷.

Zdravlje učenika kontrolisano je kod školskog ljekara, i ukoliko bi se utvrdilo da su nedovoljno razvijeni ili bolesni nijesu upisivani u školu. Učenici su takođe na ime garancije za naknadu štete polagali po 50 dinara. Učenici su u školi imali: besplatan stan, odjelo i obuču, hranu i ljekarsku pomoć, dok su rublje, čarape i radno odijelo učenik donosio sa sobom¹¹⁸. Prednost kod kandidovanja imali su pitomci iz srezova primorskih: dubrovačkog, kotorskog i barskog, a zatima: podgoričkog, cetinjskog, danilovgradskog, nikšićkog, trebinjskog, ljubinjanskog, bilečkog, šavničkog, kolašinskog, beranskog i andrijevačkog.

Godine 1936/37. planirani prihodi od prodaje sadnog materijala i drugih proizvoda u školi na Topolici iznosili su 122 740 dinara¹¹⁹, dok je za 1937/38 planirano 160 000 dinara.¹²⁰ Ujedno je raspisan konkurs za upis u Specijalnu poljoprivrednu školu za južne kulture „Topolica“ Bar za školsku 1936/37. Redovna nastava počinjala je 1. decembra i trajala je 10 mjeseci. Nastava je bila teorijska i praktična. Kandidati za školovanje podnosili su molbu Upravi škole ili preko Sreskog načelstva. Među uslovima za upis bili su i da je molilac sin zemljoradnika čiji roditelji moraju imati 5 000 m² zemlje. Škola je tada (1937) zapošljavala osam stalnih radnika, i to od činovnika: direktora, nastavnika, učitelja poljoprivrede, ekonomu-računovođu i baštovana, kao i još tri činovnika pripravnika. Škola je ujedno angažovala honorarnog ljekara i veterinara.¹²¹

Godine 1938/39. školski rashodi iznosili su 447 388 dinara¹²².

Paralelno, poljoprivredna škola bila je interesantna i za stanovnike Boke koji su planirali da svoju djecu obrazuju u Baru. Pitanje razvitka poljoprivrede Boke (1934) često je potencirano i preko lokalnih glasila (Glas Boke). List je naglašavao da u cijeloj Zetskoj banovini postoji samo jedna

¹¹⁵ *Isto*, 78.

¹¹⁶ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1935/36 godinu*, Cetinje, 1935, 78.

¹¹⁷ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, III, 1921, 105, 1.

¹¹⁸ Arhivski odsjek Budva, UOB, F 1, f 120.

¹¹⁹ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1936/37 godinu*, Cetinje, 1936, 119.

¹²⁰ *Isto*, 121.

¹²¹ *Isto*, 37.

¹²² *Banovinski budžet Zetske banovine za 1938/39 godinu*, Cetinje, 1938, 61

poljoprivredna škola i to u Topolici kod Bara. Predlagano je organizovanje *zimskih i ljetnjih poljoprivrednih tečajeva, propaganda, forsiranje voćarstva, povrtarstva i stočarstva i zadrugarstva*. Ujedno, potencirano je i osnivanje specijalne poljoprivredne škole u Boki¹²³. Za upis učenika u školu u Baru (1935) *Glas Boke* agitovao je da se iz Boke javi što veći broj mladih¹²⁴. I naredne godine (1936), jedan broj učenika iz različitih krajeva Boke pohađao je i s uspjehom položio ispite škole na Topolici u Baru¹²⁵. Nakon položenih ispita, u zavisnosti od postignutog uspjeha, đaci su nagrađivani poljoprivrednom literaturom, alatom, prskalicama za lozu itd. Gotovo svakodnevno *Glas Boke* je agitovao i dalje, *Poljoprivrednici, šaljite svoju djecu u poljoprivredne škole*¹²⁶. Ova agitacija bila je potpuno opravdana. Poljoprivreda u Boki bila je potpuno zapuštena, a škola u Topolici jedina u Crnoj Gori u čijem su obrazovnom programu postojali predmeti: južne kulture, vinogradarstvo, voćarstvo¹²⁷. Godine 1938. i nakon otvaranja Učiteljske škole u Herceg Novom, još jednom je javno potvrđena potreba o otvaranju poljoprivredne škole u Boki. Zbog velike poljoprivredne zaostalosti, *a bez škole, bez uzornog dobra, ogledne stanice i rasadnika u raznim krajevima ne možemo se nadati pravom uspjehom*¹²⁸.

Obećanja bana Sočice (1936) da će Specijalna poljoprivredna škola za južne kulture „Topolica“, tokom iste godine biti organizovana u srednju poljoprivrednu školu, bila su previše optimistička¹²⁹. Škola je tek nekoliko godina kasnije (1939/40) prerasla u dvogodišnju i nosila naziv *Specijalna niža poljoprivredna škola za južne kulture*. U planu je bilo predviđeno da program preraste u trogodišnji¹³⁰.

¹²³ „Put ka ekonomskoj orijentaciji Boke“, *Glas Boke* (Kotor), br. 60, 13. I 1934, 1.

¹²⁴ „Pažnja zemljoradnicima“, *Glas Boke* (Kotor), br. 148, 19. X 1935, 3.

¹²⁵ „Škola u poljoprivredi“, *Glas Boke* (Kotor), br. 197, 10. X 1936, 2. Petar I. Radenović iz Paštrovića, Marko K. Ivanić iz Maina, Radomi M. Vukšić iz Sutvare, Anton Reškov i Milivoj Škarica iz Kotora, Vaso Aleksić iz Dobrote, Veljko Gled i Milan Mandić iz Hercegnovoga.

¹²⁶ *Isto*, 2. Seljaci, naročito iz onih opština, u kojima je zemljoradnja jedino zanimanje općinara (kao na primjer Grbalj sa 20 sela), treba da nastoje, da šalju u što većem broju svoju djecu u poljoprivrednu školu, jer bez nauke ni u poljoprivredi ne može biti pravog ni brzog napretka.

¹²⁷ „Odgajajmo poljoprivredni naraštaj“, *Glas Boke* (Kotor), br. 200, 31. X 1936, 3. Mi upozoravamo naše napredne zemljoradnike, koji imaju doruslu djecu, da se koriste ovom školom i da svoj muški porod – na koji će se danas-sjutra morati da osloni naša dosta zaostala poljoprivreda – pošalju u „Topolicu“, da bi steklo potrebno znanje u racionanom vođenju poljoprivrednih poslova. Kada u našim selima, koja su sticajem prilika i uslijed raznih okolnosti zapustila nekada jaku poljoprivrednu djelatnost u Boki, bude po nekoliko mladih svjesnih i poljoprivredno obrazovanih ljudi.

¹²⁸ „Boki je potrebna Poljoprivredna škola“, *Glas Boke* (Kotor), br. 286, 30. VI 1938, 2.

¹²⁹ *Zetski glasnik*, br. 53, VIII, 1936, 1.

¹³⁰ M. Mijušković, Rad na unapređenju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori, ŠGPBIT 24.

Iste godine (1939) u Zetskom glasniku objavljen je Pravilnik za niže poljoprivredne škole u Zetskoj banovini¹³¹. Zadatak ovih škola bio je da učenicima obezbijede teoretska i praktična znanja iz svih ili pojedinih (specijalnih) grana poljske privrede. Nastava je počinjala 1. oktobra a završavala 31. avgusta iduće godine, trajala dvije godine, i obuhvatala 15 predmeta¹³². Rješanjem bana nastava je mogla biti produžena za još jednu godinu i to samo u specijalnom usavršavanju (vinarstvu, mljekarstvu, živinarstvu, pčelarstvu, preradi voća). Učenici škole morali su biti sa teritorije Zetske banovine, banovinski i privatni pitomci, a njihov broj odobravalu je Banska uprava. Svi oni koji su izvan Zetske banovine i željeli da upišu ovu školu morali su imati odobrenje Banske uprave Zetske banovine. Član 8. precizirao je uslove za upis¹³³.

U tom periodu, pored učionica, kancelarija, đачkog kupatila, kuhinje i trpezarije, vešernice i upravnikovog stana, škola je posjedovala ekonomsko dvorište (mehanička radionica, četiri magacina, stolarska radionica, štala za stoku, živinarnik i svinjac, šupe za slamu, šupe za sijeno, alatnica). Poljoprivredno imanje zauzimalo je 155 hektara. Na imanju su dominirale ratarske kulture, dok su u voćnjaku dominirali agrumi¹³⁴.

U okviru školskog imanja postojao je i sortimentski vinograd. Na osnovu odobrenja Kraljevske banske uprave u Cetinju (III br. 26091 od 14. XII 1939) sortimentski vinograd Specijalne niže poljoprivredne škole za južne kulture „Topolica“, predat je Državnoj oglednoj stanici „Topolica“¹³⁵.

U 1939/40 godini školski rashodi iznosili su 466 408 dinara¹³⁶. Te godine upisana je i prva generacija učenika po dvogodišnjem programu. Škola je prekinula nastavu 1. aprila 1941. godine. Usljed nedostatka prostora, prvi razred je imao teorijsku nastavu prije podne, a praktičnu poslije podne, dok je drugi razred teorijsku nastavu obavljao poslije podne, a praktičnu pri-

¹³¹ *Zetski glasnik*, br. 762-2, XI, 1939, 1.

¹³² *Isto*, 17. Srpsko-hrvatski jezik, Račun i geometrija sa zemljoimerstvom, Istorija Jugoslavije, Geografija, Osnovi hemije i fizike, Osnovi anatomije i fiziologije živih bića, nauka o zdravlju sa telesnim i duševnim vaspitanjem, Stočarstvo sa živinarstvom pčelarstvom, svilarstvom, mljekarstvo i stočnim ljekarstvom, Povrtlarstvo sa cvjećarstvom, Voćarstvo sa konzerviranjem i preradom voća, Vinogradarstvo sa podruarstvom, Domaće gazdinstvo sa osnovima knjigovodstva, Ratarstvo i livadarstvo, Ljekovito i industrijsko bilje, Poljoprivredno zadrugarstvo.

¹³³ *Isto*, 2-3. Sin zemljorandika-poljoprivrednika (...) koji nije mladi od 16 godina ni stariji od 19 (...) svršio osnovnu školu sa najmanje dobrim uspjehom (...) zdrav i tjelesno dobro razvijen (...) dobrog vladanja (...) koji prilikom stupanja u školu donese 2 para odijela, 3 para donjeg veša i 2 para obuće.

¹³⁴ S. Lekić, T. Martinović, n.d., 30-31.

¹³⁵ Arhivski odsjek Bar, AOBR F ZZSK 1939/40. Vinograd, bez naslona, bio je star osam godina, površine pola hektara, brojao je 69 sorti i 2 821 čokota.

¹³⁶ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1939/40 godinu*, Cetinje, 1939, 60.

je podne. U drugom razredu izučavani su sljedeći predmeti: Posebno voćarstvo (tri časa), Posebno vinogradarstvo s podrumarstvom (tri časa), Posebno ratarstvo sa livadarstvom (dva časa), Posebno stočarstvo sa ostalim granama (tri časa), Domaće gazdinstvo sa osnovama knjigovodstva (dva časa), Poljoprivredno zadrugarstvo (dva časa), Ljekovito i industrijsko bilje (dva časa), Stočarsko ljekarstvo sa higijenom (dva časa)¹³⁷.

Nastavni kadar i nastavna i materijalna sredstva bila su tadašnji najveći problemi prilikom osnivanja poljoprivrednih škola. U svim poljoprivrednim školama Jugoslavije radilo je svega 40 profesora, a ukupno 67 nastavnika sa fakultetskom spremom¹³⁸. Udžbenika za poljoprivredne škole bilo je jako malo, za neke predmete nije ih ni bilo, a neki su bili neadekvatni. Odziv učenika, i brojem i kvalitetom, bio je slab¹³⁹.

Svetozar SAVIĆ

AGRICULTURAL EDUCATION IN MONTENEGRO 1875-1941

Summary

During 1874, agricultural conditions in Montenegro gradually changed. The Princely Montenegrin Agricultural School in Danilovgrad was opened in 1875, but was closed the following year due to the outbreak of war (1876). Twenty students applied for the first school agricultural course. The following subjects were studied at the school: fruit growing, silkworm breeding, animal husbandry and farming. The lower princely Montenegrin agricultural school in Podgorica was opened in 1893, and ceased to operate in 1898. The focus of the classes was on plant production, animal husbandry, silkworm breeding and beekeeping, but also forestry. Twenty-five students who completed their education also received employment in the civil service.

After the First World War, a very difficult situation prevailed in the whole kingdom regarding the teaching of schools. Some political parties (Montenegrin Party, Radical Party) had in their programs views on the establishment of vocational schools, especially craft and agricultural. Regarding the opening of an agricultural school in Montenegro, the biggest problem was the location of the future school. With a lot of problems, it was only in 1933 that the Special Agricultural School for

¹³⁷M. Starovlah, n.d. 212-213.

¹³⁸N. P. Femeljidi, O nastavi u poljoprivrednim školama, *Težak*, LXI, 15, (1934), 822.

¹³⁹M. Ž. Kalanović, Kriza naših poljoprivrednih škola, *Težak*, LXI, 13, (1934), 757.

Southern Cultures „Topolica” was opened, lasting one year, which in 1939 grew into a two-year one, and was called the Special Lower Agricultural School for Southern Cultures. The school was located in the building of King Nikola’s castle in Topolica in Bar.

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ*

POSTSOVJETSKA POLITIKA BORISA JELJCINA PREMA NATO-u

ABSTRACT: The paper provides a brief overview of the Cold War relations between the USA and the USSR, and the development of Russia-NATO relations via the analysis of the foreign policy strategies and activities of Russian President Boris Yeltsin. Yeltsin's policy, to a large extent, represented responses to the moves of the Euro-Atlantic allies since the collapse of the Warsaw Pact and the Soviet Union in 1991 until his departure from the Kremlin in 1999. In the eyes of the Euro-Atlantic allies, post-Cold War Russia became „something more than a regional power in the Third World” - visibly degraded on international and domestic level. Yeltsin's indecisiveness and lack of a clearly defined foreign policy strategy were evidenced by his empty threats regarding the expansion of the NATO alliance, as well as his lack of understanding of the Yugoslav crisis.

KEYWORDS: Russia, Boris Yeltsin, NATO, Partnership for Peace, USA

Uvodna razmatranja

Stabilnost, mir i bezbjednost evropskog i svjetskog poretka determinišu odnosi Rusije i evroatlantskih saveznika. Dokaz navedene tvrdnje najbolje daju posljedice rusko-ukrajinskog rata koji je počeo 2014. godine, a eskalirao vojnom intervencijom Rusije na Ukrajinu početkom 2022. godine. Radi razumijevanja trenutnog razvoja rusko-ukrajinskih, odnosno rusko-evropskih i rusko-američkih odnosa neophodno je dati pregled istorijsko-političkog razvoja odnosa Rusije naročito prema Sjevernoatlantskoj alijansi – NATO-u.

Postoji niz razloga zbog kojih pitanje odnosa NATO-a i Rusije zahtijeva posebnu pažnju u svakoj analizi evroatlantskih odnosa, bilateralnih

---

* Autorka je šefica bibliotečko-dokumentalističkog centra Skupštine Crne Gore .

američko-ruskih odnosa, razvoja evropske bezbjednosne arhitekture i ruske spoljne politike.

Prvi razlog možemo naći u promjenama koje su početkom posljednje decenije dvadesetog vijeka zahvatile prvo evropski prostor, a zatim i cjelokupnu međunarodnu zajednicu: dezintegrisao se Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), raspušten je vojno-politički savez socijalističkih zemalja, Varšavski ugovor, dok su Sjedinjene Američke Države (SAD) ostale jedina supersila, a sjevernoatlantska organizacija NATO ostala jedina i dominantna vojno-bezbjednosna organizacija na evropskom prostoru.

Osim toga, u ovom posthladnoratovskom periodu NATO ne samo da je preživio¹ i uspješno se transformisao, već je u svoje redove primio i bivše socijalističke države, čime je svakako dotakao i ruske političke interese.

Sledeći razlog sastoji se u tome što dio ruskog establišmenta i javnosti i dalje smatra da je NATO trebalo da bude raspušten paralelno s Varšavskim ugovorom i da njegovo postojanje jasno pokazuje agresivne namjere Zapada prema Rusiji.² Po njihovom mišljenju, širenje NATO-a predstavlja opasnost ruskoj bezbjednosti i polako vodi zaokruživanju Rusije i stvara mogućnosti izgradnje nekog novog *cordon sanitairea*.

Na kraju, u onom dijelu ruskih krugova koji smatraju da Rusija svoje brojne probleme može riješiti jedino uz pomoć evroatlantskih saveznika, NATO je percipiran kao kanal za uspostavljanje i održavanje čvrstih odnosa sa Zapadnom Evropom i SAD-om.

Deskripcija i eksplanacija odnosa Rusije i evroatlantskih saveznika podrazumijeva analizu hladnoratovskih odnosa³ SAD – SSSR, kao i aktivnosti i političkih strategija ruskih predsjednika od 1991. godine do danas. S obzirom na to da navedeno zahtijeva mnogo veći prostor nego što to ovaj rad

¹ Nestankom glavne prijetnje bezbjednosti članicama NATO-a postavilo se pitanje: Da li raspustiti NATO ili ga transformisati u skladu sa promijenjenim političkim, vojnim i strateškim uslovima? Iako je bilo zagovornika raspuštanja NATO-a, pojavio se niz razloga koji su njegovo postojanje činili neophodnim. Vučinić ističe da je „izvršena specifična transformacija u hodu, koju su uzrokovali događaji, kao što su bili zahtjevi za prijemom većine bivših socijalističkih država, ratovi na području bivše SFRJ, u Zakavkaskom regionu bivšeg SSSR-a, globalni terorizam, sprečavanje proliferacije nuklearnog oružja, redefinisane odnosa sa Rusijom.” Vučinić, Nebojša B. Nastanak i širenje NATO-pakta u Boris Raonić, Žarko Glušica i Leon Đokaj (ur.), *Razumjeti NATO*, Podgorica: Nansen dijalog centar, 2007, 23.

² Ruski komunisti i nacionalisti su kosovsku krizu i intervenciju NATO-a u SR Jugoslaviji vidjeli kao dokaz da se nešto slično priprema protiv Rusije. Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija u Lidija Čehulić (ur.), *NATO i novi međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura: Atlantsko vijeće Hrvatske, 2004, 162.

³ „Hladni rat je stanje otvorenog neptijeteljstva, stalnog bipolarnog suparništva i borbe između država suprotnih društveno-političkih i ekonomskih sistema, u kojem je Zapad pokušao zaustaviti promjene nastale nakon Drugog svjetskog rata što je trebalo da vode mijenjanju postojećeg stanja.“ Vukadinović, Radovan. *Politika i diplomacija*. Zagreb: Politička kultura, 2004, 50.

dozvoljava, fokus je stavljen na analizu uzajamnih poteza koji su napravljeni tokom vladavine Borisa Jeljcina. Radi sprovođenja relevantne i vjerodostojne analize primijenjen je istoriografski metod, kao i metod analize sadržaja raznih dokumenata kojima su definisani odnosi nasljednice SSSR-a i Alijanse.

Na sljedećim stranicama dat je kratak osvrt na hladnoratovske odnose SAD – SSSR, a zatim razvoj odnosa Rusija – NATO kroz analizu spoljno-političke strategije i aktivnosti ruskog predsjednika Jeljcina koja je, u velikoj mjeri, predstavljala odgovore na poteze evroatlantskih saveznika od raspuštanja Varšavskog pakta i dezintegracije Sovjetskog Saveza 1991. godine do njegovog odlaska sa vlasti 1999. godine.

Osvrt na hladnoratovske odnose SAD – SSSR

Pravce i karakter sveukupnih međunarodnih odnosa od kraja Drugog svjetskog rata pa do pada komunizma u Istočnoj Evropi i raspada Sovjetskog Saveza determinisala je borba dva međusobno suprotstavljena, ideološki različita bloka zemalja, kapitalističkog predvođenog Sjedinjenim Američkim Državama i socijalističkog predvođenog SSSR-om.

Tokom Drugog svjetskog rata i SAD i SSSR bili su dio Antihitlerovske koalicije⁴ koju je povezivao zajednički cilj - poraziti države Trojnog pakta.⁵ Međutim, neposredno nakon pobjede nad Silama osovine, razlike u shvaćanjima novog evropskog i svjetskog poretka, te razlike u ciljevima, interesima i ideologijama dojučerašnjih saveznika postale su više nego očigledne. Sjedinjene Američke Države koje su izašle iz Drugog svjetskog rata kao najjača vojna⁶, a i ekonomska⁷ sila željele su da liberalne vrijednosti propisane američkim Ustavom, kao što su uspostavljanje demokratije, poštovanje ljudskih prava i slično, prošire i na Evropu, kako bi se stvorili uslovi za stvaranje čvrstog evroatlantskog savezništva. Međutim, na putu realizacije ovih ciljeva, SAD su naišle na veliku prepreku, komunistički Sovjetski Savez koji je Istočnu Evropu smatrao svojom interesnom sferom i odmah po završet-

⁴ Antihitlerovsku koaliciju činile su sledeće države: Sovjetski Savez, Ujedinjeno Kraljevstvo, zemlje Komonvelta, Sjedinjene Američke Države, Francuska, Kina, Poljska, Australija, Kanada, Holandija, Belgija, Norveška i Danska.

⁵ Sile Osovine činile su: Njemačka, Japan, Italija, Rumunija, Mađarska i Bugarska.

⁶ Nakon završetka Drugog svjetskog rata SAD je na skoro svim kontinentima imala uspostavljene vojne baze i bila jedina zemlja na svijetu koja je posjedovala nuklearno naoružanje. Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura, 2003, 47.

⁷ Nacionalni dohodak SAD-a porastao je sa 64 milijarde dolara u 1938. godini na 160 milijardi u 1944. godini. U sveukupnom izvozu kapitalističkog svijeta prije rata SAD je učestvovala sa 14, a nakon rata sa 32,5 posto. Istovremeno, idejni začetnik Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke bile su Sjedinjene Američke Države. S obzirom na to da je najviše kapitala ulagala u ove institucije, SAD je mogla formalno da prati i kontroliše tokove kasnijeg ekonomskog globalnog razvoja. Ibid, 48.

ku rata počeo na tom prostoru stvarati tzv. prijateljske socijalističke režime. SAD su sa negodovanjem pratile sovjetsko ekspanzionističko ponašanje u Istočnoj Evropi, strahujući da bi i Zapadna Evropa mogla potpasti pod sovjetsku sferu uticaja. Zapadnoevropske zemlje su bile, s obzirom na ogromne ljudske, materijalne i ekonomske gubitke u Drugom svjetskom ratu, veoma oslabljene i bez skoro ikakvih sredstava za odbranu od eventualne sovjetske agresije. U takvim okolnostima, SAD su odlučile da ekonomski i vojno pomognu Zapadnu Evropu⁸, čime je počela globalna američka intervencionistička politika protiv komunizma.

Kao rezultat insistiranja zapadnoevropskih država da im SAD garantuju da ih ni vojno neće napustiti u slučaju sovjetskog napada, dolazi do osnivanja prve bezbjednosne regionale vojno-političke organizacije NATO.⁹ Osnivačkim ugovorom države članice su se, između ostalog, obavezale da će u slučaju da jedna od njih bude meta oružanog napada, pomoći napadnutoj članici individualno ili u saradnji sa drugim državama potpisnicama, svim odgovarajućim sredstvima, uključujući i upotrebu oružane sile.¹⁰

⁸ Tokom 1947. godine Velika Britanija nije imala dovoljno sredstava da nastavi sa pružanjem ekonomske pomoći antikomunističkim snagama u Grčkoj, u kojoj je plamtio građanski rat, što je u SAD izazvalo strah da bi Grčka i Turska kao i čitav istočni dio Mediterana mogli da potpadnu pod sovjetsku sferu uticaja. Stoga je 12. marta 1947. američki Kongres na predlog predsjednika Trumana odlučio da ekonomski i vojno pomogne Grčku i Tursku sa 400 miliona dolara, jer kako je istakao Truman, SAD moraju „pomagati slobodu i prosperitet u svakom dijelu svijeta gdje slobodni demokratski razvoj bude ugrožen od komunizma”. Čehulić, Lidija. *Europska obrana*. Zagreb: Politička kultura, 2006, 17. Kongres ja dao zeleno svjetlo za novu američku spoljnopolitičku strategiju, odnosno tzv. Trumanovu doktrinu koja je otvorila vrata realizovanju glavnog cilja tadašnje američke spoljne politike - suzbijanje sovjetskih uticaja i komunizma u svjetskim okvirima uz upotrebu svih mogućih sredstava. Vidjeti šire u: Vukadinović, Radovan. *Vanjska politika SAD-a u doba hladnog rata*. Zagreb: Politička kultura, 2007, 33. Ekonomska nadopuna Trumanovoj doktrini bio je Maršalov plan, odnosno program obnove privrede Evrope nakon Drugog svjetskog rata, objavljen 1947. godine od strane tadašnjeg ministra spoljnih poslova SAD-a, Džordž C. Maršala. Do 1952. godine osamnaest zapadnoevropskih zemlja je dobilo 13,5 milijardi dolara u vidu kredita ili pomoći. Čehulić, Lidija. *Europska obrana*, str.19.

⁹ NATO je osnovan potpisivanjem Sjevernoatlantskog ugovora u Vašingtonu 4. aprila 1949, od strane dvanaest država: SAD, Velika Britanija, država Beneluksa, Francuske, Kanade, Islanda, Italije, Norveške, Danske i Portugala. Grizold, Anton. *Međunarodna sigurnost: teorijsko-institucionalni okvir*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1998, 120.

¹⁰ Član 5. Sjevernoatlantskog ugovora glasi: „Države potpisnice saglasne su da će se oružani napad na jednu ili više država potpisnica u Evropi ili Sjevernoj Americi smatrati napadom na sve potpisnice, koje su saglasne da će u tom slučaju ostvariti svoje pravo na individualnu ili kolektivnu samoodbranu, što priznaje 51. član Povelje UN, i tako individualno, a isto tako i u saradnji s drugim državama potpisnicama, pomoći napadnutoj (ili napadnutim) potpisnici (odn. potpisnicama), i to svim djelatnostima i mjerama, pa i oružanim snagama, da bi se ponovo uspostavila i očuvala sigurnost sjevernoatlantskog područja (...)“, „Sjevernoatlantski sporazum” u Petrović, Đorđe, Nataša Petrović. *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*. Beograd: Centar za međunarodne i bezbjednosne poslove, 2007.

U želji da ne zaostaju, na vojnom planu, za suprotnim blokom, sve komunističke zemlje Istočne Evrope, izuzev Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, osnovale su 1955. godine vojno-politički savez Varšavski ugovor.¹¹ Osnovni cilj i ovog saveza bio je kolektivna samoodbrana,¹² odnosno članice ugovora su se obavezale na pružanje uzajamne pomoći u slučaju oružanog napada na jednu od njih.

Stvaranjem NATO-a i Varšavskog ugovora simbolično je inicirana hladnoratovska faza međunarodnih odnosa, to jest stanje ideološko-političkog i ekonomskog konfrontiranja Zapadnog i Istočnog bloka. Hladni rat obilježili su obostrano nepovjerenje, zaustavljanje svih oblika komunikacije, kao i trka u nuklearnom naoružanju¹³, koje je bilo i ključni razlog zbog koga su SAD i SSSR izbjegle direktan sukob.¹⁴

Sredinom pedesetih godina XX vijeka¹⁵ dolazi do popuštanja zategnutosti, što se ogledalo u prvim pregovorima oko smanjenja i kontrole nuklearnog naoružanja, da bi krajem osamdesetih rezultiralo nestankom bipolarnog modela međunarodnih odnosa. Pad Berlinskog zida 1989. označio je početak kraja socijalističkih režima u istočnoevropskim zemljama, koje su, odmah potom, počele insistirati na prekidu političkih, ekonomskih i vojnih veza sa SSSR-om¹⁶. U skladu sa tim, političko-savjetodavni odbor Varšavskog ugovora, 25. januara 1991. godine, jednoglasno je donio odluku o svom raspuštanju¹⁷. Osim toga, Sovjetski Savez se 1990. godine suočio sa prvim zahtjevima svojih republika za samostalnošću i nezavisnošću, a početkom 1991. godine i sa njihovim konačnim odlaskom iz federacije. Na sastanku Rusije,

¹¹ Kao odgovor na ponovno naoružavanje Zapadne Njemačke i njen prijem u NATO, osam evropskih socijalističkih država: SSSR, Albanija (naknadno istupila iz ideoloških razloga), Bugarska, Rumunija, Istočna Njemačka, Mađarska, Poljska i Čehoslovačka, potpisalo je 14. maja 1955. godine u Varšavi, Ugovor o prijateljstvu, saradnji i međusobnoj pomoći, odnosno Varšavski ugovor. Čehulić, Lidija. *Europska obrana*, 54.

¹² Član 4 Varšavskog ugovora glasio je: „U slučaju oružanog napada u Evropi bilo koje države ili više država na jednu ili više država ugovornica, svaka će ugovornica, ostvarujući pravo na individualu ili kolektivnu samoodbranu, u skladu sa članom 51 Povelje UN, hitno pružiti pomoć državi ili državama žrtvama napada, samostalno ili u sporazumu s drugim državama ugovornicama, svim sredstvima koje smatra potrebnim, uključujući i upotrebu oružane sile“. Dimitrijević, Vojin, Obrad Račić, Vladimir Đerić, Tatjana Papić, Vesna Petrović, Saša Obradović. *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005, 266.

¹³ Vidjeti šire u: Vukadinović, Radovan. *Nuklearne strategije i međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, 2006

¹⁴ Kuper, Robert. *Raspad nacija: poredak i kaos u XXI veku*. Beograd: "Filip Višnjić", 2007, str. 28.

¹⁵ Čehulić, Lidija *Europska obrana*, 30.

¹⁶ Vidjeti šire u: Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*. Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2001, 287.

¹⁷ Protokol o likvidaciji Varšavskog ugovora potpisan je u Pragu 1. jula 1991. godine. Ibid, 288.

Bjelorusije i Ukrajine u Minsku, 8. decembra 1991, stvorena je Zajednica nezavisnih država, koja je eliminisala i dalje formalno postojeći SSSR sa predsjednikom Mihailom Gorbačovom na čelu. Na dan 26. decembar, Gorbačov se priklonio neizbježnom, dao ostavku na mjesto lidera SSSR-a i tim činom ga formalno raspustio.¹⁸

Jeljcin i evroatlantski saveznici

Predsjednik novostvorene Ruske Federacije Boris Jeljcin,¹⁹ imao je zadatak da kreira i realizuje politiku prema evroatlantskim saveznicima u skladu sa promijenjenom geostrateškom pozicijom Rusije i njenim mjestom u međunarodnim odnosima.

Posthladnoratovska Rusija je u očima evroatlantskih saveznika postala nešto više od regionalne sile u Trećem svijetu,²⁰ s obzirom na to da je bila vidno međunarodno degradirana po svim pitanjima. Nakon 400 godina gotovo neprekidnog teritorijalnog širenja, vratila se granicama iz vremena Ivana Groznog.²¹ Njeno nuklearno naoružanje, iako priznato kao moguće sredstvo zastrašivanja, zastarjelo je zbog nedostatka sredstava kako za održavanje tadašnjeg arsenala, tako i za proizvodnju novog. Odnos vojnih snaga Rusije i

¹⁸ O tome šta je izazvalo da dođe do okončanja Hladnog rata, vidjeti šire u: Prvulović, Vladimir. *Savremeni međunarodni odnosi*. Beograd: Megatrend univerzitet, 2008, 172. „Hladni rat, činom rušenja Berlinskog zida, izostankom bilo kakve intervencije da se spriječi takav čin, objedinjavanjem Zapadne i Istočne Njemačke, što je aminovao Gorbačov, kao gest dobre volje ka Zapadu, raspadom Sovjetskog Saveza, definitivno je završen.“ Ibid, 175.

¹⁹ Najveća sovjetska republika – Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika, donijela je u junu 1990. godine *Deklaraciju o suverenosti*, koja je predstavljala njeno otcjepljenje od Sovjetskog Saveza. To je dovelo do sukoba između predsjednika SSSR-a Mihaila Gorbačova i predsjednika RSFSR-a Borisa Jeljcina. Gorbačov je popustio i februara 1991. godine Centralni komitet KPSS-a donio je odluku o odustajanju od monopola na vlast. Nakon pobjede Jeljcina na predsjedničkim izborima, dolazi do neuspjelog državnog udara, čime je ubrzan slom SSSR-a. Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike: države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2008, 160.

²⁰ Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID, Banja Luka: Romanov, 2001, 87.

²¹ „Kolaps Sovjetskog Saveza izazvao je monumentalnu geopolitičku konfuziju. Tokom samo dvije nedjelje, ruski narod – koji je uopšteno govoreći, znao čak i manje od spoljnog svijeta da se Sovjetski Savez bliži raspadu – iznenada je otkrio da više nije posjednik velike transkontinentalne imperije već da su se granice Rusije povukle na Kavkazu na liniju gde su bile početkom 1800-tih godina, a – što je bilo još dramatičnije i bolnije - granice na zapadu su postale one koje su bile približno 1600. godine, odmah posle vladavine Ivana Groznog. Gubitak Kavkaza oživio je strateške strahove od turskog uticaja; gubitak srednje Azije proizveo je osjećanje gubitka ogromnih energetske i rudnih bogatstava toga regiona kao i strepnju od moguće islamske opasnosti; a nezavisnost Ukrajine pogodila je samu suštinu ruske tvrdnje da je ona božanski čuvar zajedničkog panslovenskog identiteta.“ Ibid, 86.

evroatlantskih saveznika u konvencionalnim vojnim snagama početkom devedesetih godina XX vijeka bio je 5:1 u korist Zapada.²²

Više nego poražavajuće unutrašnje političko i ekonomsko stanje²³, te gubitak uticaja na globalnom nivou, stvorilo je među tadašnjim političkim vodstvom Ruske Federacije osjećaj nesigurnosti i težnju za preduzimanjem koraka radi postizanja unutrašnje stabilnosti i obnove ruskog ugleda i uticaja u međunarodnim odnosima. S tom namjerom, predsjednik Jeljcin i njegov ministar spoljnih poslova Andrej Kozirev lansirali su prozapadnu koncepciju unutar ruske političke misli, vjerujući da je razvijanje prijateljskih odnosa sa Zapadom, posebno sa SAD-om, najbolji put ka oporavku Rusije. U toj početnoj fazi njenog razvoja Jeljcin se odlučio da oblikuje novi ruski politički i ekonomski poredak u skladu sa idejama zapadnih demokratija i njihovom kapitalističkom privredom.²⁴

„Ravnopravno strateško partnerstvo“ Vašingtona i Moskve

Odmah po okončanju Hladnog rata, članice NATO-a su se zapitale kako se, u promijenjenom međunarodnom okruženju, postaviti prema novoj Rusiji.²⁵ Evropski saveznici su „kao po običaju“²⁶ čekali da SAD preduzme prve korake u vezi sa Rusijom. Međutim, administracija Džordža Buša nije izradila jasnu strategiju za novu Rusiju, tek 1992. godine dolaskom za predsjednika SAD-a Bila Klintonu američki, a i sveukupni evroatlantski odnos prema Rusiji dobija jasne obrise.²⁷ Novoizabrani predsjednik Klinton smatrao je da Zapad treba da pomogne Moskvi da „stane na noge“, posebno na

²² Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, str. 148.

²³ Vidjeti šire u: Prvulović, Vladimir. *Savremeni međunarodni odnosi*, 172.

²⁴ Grizold, Anton, Siniša Tatalović, Vlatko Cvrtila. *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Hrvatska udruga za međunarodne studije, 1999, 74.

²⁵ „Stavovi evroatlantske javnosti prema novoj Rusiji bili su podijeljeni. Onaj dio javnosti koji je svoj antagonizam prema bivšem SSSR-u prenio i na Rusiju je smatrao da - sve dok se Moskva u svom društvenom razvoju ne odrekne ostatka socijalističke vladavine, nema mjesta većem zbližavanju sa Zapadom. Drugu veliku grupu činili su oni koji su isticali da (---) prijateljstvo sa Rusijom ne treba uspostavljati, jer će Rusija uskoro iskazati svoje imperijalističke težnje.“ Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura, 2003, 267.

²⁶ Zapadnoevropski saveznici su početak svih inicijativa unutar evroatlantske zajednice u novom svjetskom poretku tradicionalno prepuštali SAD-u. Ibid, 269.

²⁷ Klinton je oštro kritikovao Bušovu politiku prema Rusiji: „prvo, Buš je predugo podržavao Gorbačova, ne shvativši da Jeljcin ima veći politički autoritet u Rusiji; drugo, takav stav Klintonovu administraciju je doveo do zaključka da je Buš bio više zainteresovan za očuvanje teritorijalnog integriteta SSSR-a, nego za samoodređenje naroda i stvaranje novih, mladih demokratija u Evropi; na kraju, Klinton je kritikovao Buša po pitanju pružanja pomoći Rusiji - naglašavajući da umjesto novčanih kredita Rusiji treba mnogo više pomoći u obliku robe.“ Ibid, 271.

ekonomskom planu, jer kako je govorio – „Rusija nije (njegov) neprijatelj, već prijatelj i partner.“²⁸

Na prvom sastanku Klintona i Jeljcina 3. i 4. aprila 1993. godine u Vankuveru, ruski predsjednik je obećao da će raditi na sprovođenju demokratskih reformi i tržišne ekonomije. Osim toga, ovaj sastanak je bio polazna osnova za proglašenje uzajamnog strateškog partnerstva Rusije i SAD-a u okviru *Moskovske deklaracije* objavljene 14. januara 1994. godine.²⁹

Lansiranje slogana „ravnopravno strateško partnerstvo“ od strane Amerikanaca stvorilo je među novim ruskim liderima zablude da su vođe jedne supersile, te da se nijedan globalni problem ne može riješiti bez ruskog učešća i dozvole. Moskva je vjerovala da bivše članice Varšavskog ugovora neće gravitirati prema NATO-u i Evropskoj uniji, već da će ostati specijalno politički naklonjene prema njoj. Rusko rukovodstvo očekivalo je da će Zapad uložiti velika finansijska sredstva, koja će omogućiti obnovu ruske privrede i blagostanje³⁰, te da će tako ojačana Rusija biti privlačna za zemlje Srednje i Istočne Evrope da sa njom uđu u proces ekonomske i političke integracije.

Koncept „ravnopravnog strateškog partnerstva“ bio je primamljiv, ali i varljiv. Amerika, sve da je imala namjeru, nije mogla dijeliti globalnu moć sa Rusijom, s obzirom na to da je bila isuviše slaba da bi bila globalni partner. No, ubrzo je i Rusiji postalo jasno da od strateškog partnerstva sa Amerikom nema ništa: životni standard njenih građana nije porastao, pomoć Zapada nije došla u očekivanoj mjeri, a kriminal i korupcija harali su svim oblastima društvenog života.³¹ To je u ruskoj javnosti stvorilo utisak da je partnerstvo sa SAD-om bilo laž koja je koristila Americi, a štetila Rusiji. Ovakvo stanje podstaklo je novu raspravu o definisanju ruskih nacionalnih interesa. Ruski nacionalisti i neokomunisti optužili su prozapadnu orijentaciju Jeljcina i Kozireva, smatrajući da ugrožava status Rusije kao supersile i da slabi ruski uticaj u zemljama bližeg inostranstva.³²

Istovremeno, spoljna politika predsjednika Klintona prema Rusiji bila je izložena brojnim kritikama na američkoj političkoj sceni.³³ Džordž Kenan

²⁸ Ibid, 272.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ruski ministar spoljnih poslova Kozirev je još 1992. godine obećao ruskom narodu da će Rusija, uz pomoć Zapada u narednih 10 do 20 godina, postati jedna od vodećih svjetskih sila. Ibid, 275.

³¹ „Brzometno prevođenje pobijeđenog SSSR na kolosjek Zapada u zamašnoj operaciji privatizacije i uvođenja tržišne ekonomije, razorilo je naslijeđenu sovjetsku, koliko neefikasnu toliko birokratizovanu privrednu strukturu. Vulkanska lavina Zapada uništila je imperijalnu moć i carske Rusije i staljinističkog SSSR. Ekonomsko, socijalno i finansijsko razaranje Rusije najveći je slom nacije u njenoj istoriji. To je daleko veće zlo za ruski narod od raspada SSSR.“ Pudar, Momčilo. *Amerika protiv sebe i sveta*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2006, 151.

³² Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 276.

³³ Šire vidjeti u: Ibid, 277.

je smatrao da je Rusija uvijek naginjala autoritativnoj vlasti, te da je u njoj nemoguće razviti demokratske institucije i tržišnu ekonomiju po uzoru na SAD. Stoga, Kenan je ocijenio da je najveća zabluda predsjednika Klintonona to što je vjerovao da će razvoj demokratije voditi Zapadu naklonjenoj spoljnoj politici Rusije.³⁴

U skladu sa tim, početkom 1994. godine Klinton odlučuje da modifikuje strategiju prema Rusiji, tako što fokus spoljnopolitičkog djelovanja usmjerava na pružanje pomoći konstituisanju demokratije u istočnoevropskim državama, te uspostavljanju bolje saradnju sa bivšim republikama SSSR-a.³⁵

No, zaokret u Klintonovoj politici prema Rusiji bio je i reakcija na novu rusku spoljnopolitičku strategiju koja se okrenula ka državama bližeg inostranstva³⁶ i oštro se suprotstavila namjeri NATO-a da proširi članstvo.

Ruske reakcije na širenje Sjevernoatlantskog saveza

Iluzija o globalnom partnerstvu sa SAD-om, otežavala je ruskim liderima da napuste ideju o dominantnom ruskom uticaju u zemljama nekadašnjeg Sovjetskog Saveza i bivšim satelitskim državama Srednje Evrope. Moskva nije htjela da se pomiri sa realnošću, odnosno sa tim da više nije stožer oko kojeg se vojno-politički, ekonomski i ideološki povezuje veliki broj država. Žestok udarac ruskoj spoljnoj politici bio je jasno izražen stav bivših članica Varšavskog ugovora da žele što brži otklon od Moskve i što skoriju integraciju u evroatlantske strukture.³⁷

Sa druge strane, na Zapadu se vodila žestoka diskusija o tome treba li uopšte NATO širiti ili je dovoljno zadržati njegov postojeći oblik.³⁸ Čelnici

³⁴ Ibid.

³⁵ Ovakva spoljnopolitička strategija Klintonove administracije, u velikoj mjeri je predstavljala odraz predloga koji joj je ponudio Zbignjev Bžežinski, o tome šire vidjeti u: Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Davor Božinović. *NATO Euroatlantska integracija*. Zagreb: Topical, 2007, 215.

³⁶ Vidjeti šire u: Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*, 101; Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike*, str. 169. Andrej Kozirev proglasio je svoju „Kozirevu doktrinu” prema kojoj su Zajednica nezavisnih država i baltičke države najviši prioriteti ruske spoljne politike. Ako se Monroova doktrina zasnivala na ideji „Amerika Amerikancima”, onda bi to za Kozirevu doktrinu značilo „Bliže inostranstvo Rusima”. Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 287.

³⁷ Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija i novi svjetski poredak*. Zagreb: Politička kultura, 2001, 104. Bivše socijalističke zemlje Poljska, Mađarska i Čehoslovačka su 1991. godine formirale Višegradsku grupu kao institucionalni oblik saradnje u cilju njihove potpune integracije u evropski ekonomski, politički, bezbjednosni i zakonodavni poredak. Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Drago Lovrić. *NATO u međunarodnim odnosima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2006, 121.

³⁸ Vukadinović, Radovan. *NATO i Rusija*, 150.

Sjevernoatlantskog saveza bili su veoma oprezni u izjavama povodom proširenja NATO-a. Manfred Vorner koji je bio nadležan za bezbjednosna pitanja NATO-a, smatrao je da je proširenje dugoročan cilj, te da prvo treba sve članice uvjeriti u korist koju NATO dobija od proširenja.³⁹ Isto tako, Klintonova administracija je odugovlačila pitanje širenja NATO-a, jer je smatrala da je to neophodno kako bi Rusiji pokazala da je ne želi izolovati, već da hoće da razvije partnerski dijalog. Međutim, ovaj Klintonov pristup širenju Alijanse našao se na udaru kritike⁴⁰ zapadnih teoretičara koji su smatrali da je Amerika odmah trebalo da se prikloni koncepciji proširenja NATO saveza, a Rusiji ponudi ono što u tom trenutku nije mogla da odbije - specijalni kooperativni odnos sa NATO-om.⁴¹ Prema Bžežinskom, najbolja prilika za realizaciju ovog koncepta bila je 1993. godina, kada je Jeljcin prilikom posjete Varšavi izjavio da moguće članstvo Poljske u NATO-u ne bi bilo „protiv interesa drugih zemalja, uključujući tu i interese Rusije“.⁴² Međutim, propuštanjem ove prilike evroatlantski saveznici omogućili su Rusiji da „promijeni ploču“ i bude neprijateljski orijentisana prema prvim signalima o američkoj namjeri da poveća broj članica NATO alijanse.

Moskva je smatrala da je NATO ostatak Hladnog rata koji bi trebalo da nestane isto kao što je početkom devedesetih nestao socijalistički vojno-politički savez Varšavski ugovor. U širenju postojećeg odbrambenog saveza, koji je nastao u drugim uslovima i sa drugom svrhom, Rusi nijesu vidjeli perspektivu evropske bezbjednosti, već samo najavu želje NATO članica da izoluju Rusiju i ostave je da se sama bori sa svojim problemima. Među brojnim argumentima kojim je Rusija nastojala da Zapadu dokaže da je širenje NATO-a nepotrebno i nekorisno predstavlja procjena da bi to izazvalo lavinu zahtjeva za učlanjenjem zemalja do čijih granica bi NATO došao, jer bi radije htjele da budu saveznik, a ne neprijatelj tako jake organizacije.⁴³ Rusi su, takođe, naglašavali da iskustvo NATO-a u Bosni i Hercegovini pokazuje da nema djelotvorne mehanizme za rješavanje kriza, pa samim tim vjerovatno ne bi ostvario pozitivne rezultate ni na prostorima Istočne Evrope.⁴⁴ Osim

³⁹ „Proširenjem NATO saveza namjeravamo izgraditi mostove u Evropi, a ne barikade“, rekao je Vorner na konferenciji za novinare u Vašingtonu. Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 105.

⁴⁰ „Američki prijatelji država nekadašnjeg Varšavskog ugovora bili su nezadovoljni (---) Nova republikanska većina je na Kongresu 1995. godine kritikovala Klintona zbog njegove pretjerane zainteresovanosti za ruske osjetljivosti na račun njenih susjeda.“ Kaplan, Lawrence S. *The long entanglement: NATO's first fifty years*. Westport, London: Praeger, 1999, 195.

⁴¹ Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*, 2001, 97.

⁴² Vukadinović, Radovan. *Postkomunistički izazovi evropskoj sigurnosti: od Jadrana do Baltika*, Mostar: Ziral, (Zagreb: Ziral, Glavna podružnica), 1997, 100.

⁴³ Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Evropska integracija i ruska dezintegracija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1996, 120.

⁴⁴ Ibid, 121.

toga, Jeljcin je upozoravao evroatlantske saveznike da bi proširenje Alijanse na vlast u Rusiji moglo dovesti nacionalne šoviniste koji se protive reformama, demokratizaciji i sveukupnom postkomunističkom razvoju Rusije.⁴⁵

Početak devedesetih ruski establišment za spoljnu politiku nastojao je da spriječi proširenje Sjevernoatlantskog saveza raznim instrumentima: od prijetnji da će postaviti rakete na zapadnim ruskim granicama do anti-NATO propagande u bivšim državama Varšavskog ugovora.⁴⁶

Sredinom 1993. predsjednik Jeljcin predložio je zajedničke NATO-ruske garancije u pogledu bezbjednosti istočnoevropskih država.⁴⁷ Ruski ministar spoljnih poslova Kozirev smatrao je da Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS)⁴⁸ treba da se pretvori u sveevropsko tijelo koje će biti temelj garancije stabilnosti, bezbjednosti i saradnje na evropskom prostoru. Međutim, ruski apeli za stvaranjem evropskog sistema bezbjednosti čija bi okosnica bio OEBS nikad nijesu dobili ni američku, a ni zapadnu ozbiljnu podršku, što je izazvalo još jače protivljenje Kremlja proširenju Alijanse.

No, uprkos oštrim reakcijama Rusije, evroatlantski saveznici su, nakon dugotrajnih rasprava, odlučili da se prijem novih članica u NATO ne smije niti zaustaviti, a niti prolongirati, ali da se Moskvi zauzvrat moraju dati određeni ustupci.

Rusija u Partnerstvu za mir

Odmah po okončanju Hladnog rata Zapad se opredijelio za normalizaciju odnosa sa Rusijom u sklopu izgradnje nove evropske bezbjednosne arhitekture. Zahvaljujući toj namjeri evroatlantskih saveznika, Rusija se uključila u transformaciju NATO-a, kao i u proces pregovaranja oko širenja Alijanse.

Formalni odnos Moskve i NATO-a uspostavljen je 20. decembra 1991. godine na sastanku Sjevernoatlantskog savjeta za saradnju (*North Atlantic Cooperation Council*, NACC), koji je 1997. godine preimenovan u Evroatlantski partnerski savjet (*Euro-Atlantic Partnership Council*, EAPC). NACC je osnovan na NATO samitu u Rimu u novembru 1991. godine, na predlog američkog državnog sekretara Džejmisa Bekera i njemačkog ministra spoljnih poslova Hansa Ditriha Genšera. Ovaj savjet je trebalo da omo-

⁴⁵ Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 105.

⁴⁶ Ibid, 104.

⁴⁷ Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, 151.

⁴⁸ Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi od hladnog rata*, 327. Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Evropska integracija i ruska dezintegracija*, 117. O OEBS-u vidjeti šire u: Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 107.

gući političko savjetovanje i ekonomsku saradnju NATO-a sa zemljama bivšeg Varšavskog pakta.⁴⁹ Ipak, ovaj prvi institucionalni oblik saradnje sa NATO-om, nije omogućio Rusiji da prisustvuje sastancima Sjevernoatlantskog savjeta⁵⁰ i da ima pravo veta na odluke koje ovaj organ donosi.

Kako bi umirili ruske reakcije na širenje NATO-a, te zadovoljili želje i sve veći pritisak država Istočne i Srednje Evrope za ulaskom u Alijansu, evroatlantski saveznici su odlučili da im ponude novi model saradnje - organizaciju Partnerstvo za mir⁵¹ koja za razliku od NACC-a naglasak stavlja na vojnu saradnju. Partnerstvo za mir ne omogućava automatsko članstvo u NATO, već predstavlja „čekaonicu“ najoptimalnijih kandidata za ulazak u Sjevernoatlantski savez.⁵² Centralnoevropske zemlje bile su razočarane, ističući da im Partnerstvo ne daje bezbjednosne garancije, već se cjelokupna saradnja svodi na konsultacije u slučaju nekog kriznog razvoja.

Kada je Klintonova administracija, u januaru 1994. godine, formalno proklamovala Partnerstvo za mir, Moskva je bila zadovoljna vidjevši u tome nastojanje evroatlantskih saveznika da odlože proširenje Saveza. U skladu sa tim, 22. juna 1994. godine, Rusija je potpisala ugovor o članstvu u Partnerstvu za mir⁵³, čime je pristala na veću saradnju sa NATO-om kako unutar, tako i izvan okvira ponuđenih Partnerstvom.

No, ubrzo nakon toga u ruskom establišmentu za spoljnu politiku javljaju se nove analize koje upozoravaju na to da je za Rusiju ponižavajuće da se nađe u Partnerstvu na istom nivou sa trideset drugih država. Naime, rusko rukovodstvo počelo je voditi borbu za specijalan status Rusije u odnosima sa evroatlantskim saveznicima, na bezbjednosnom planu. Želja Moskve da joj se prizna povlašćeni status odlikava potrebu ruskih lidera da kako na domaćoj, tako i na međunarodnoj sceni Rusiju prezentuju u obliku velike sile. Međutim, predlog Jeljcina o sklapanju specijalnog ugovora između NATO-a i Rusije, evroatlantski saveznici nijesu prihvatili. Odgovor Moskve na ovakav stav Zapada bio je odbijanje ruskog ministra spoljnih poslova Kozireva da potpiše Individualni program saradnje Rusije i Partnerstva za mir u decembru 1994. godine, te najava povlačenja Rusije iz učešća u daljim oblici-

⁴⁹ Sjevernoatlantski savjet za saradnju je stvoren na insistiranje centralnoevropskih postkomunističkih zemalja da postanu punopravne članice NATO-a. Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Drago Lovrić. *NATO u međunarodnim odnosima*, 123.

⁵⁰ Sjevernoatlantski savjet je najviše tijelo za odlučivanje i forum za savjetovanje unutar NATO-a. Ovo tijelo se sastaje na najvišim nivoima - predsjednici vlada, ministri inostranih poslova. Tatalović, Siniša. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura, 2006, 238.

⁵¹ Osnivanje organizacije Partnerstvo za mir predložio je američki ministar odbrane Les Aspin, u oktobru 1993. godine. Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 106.

⁵² Vidjeti šire u: Tatalović, Siniša. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura, 2006, 239.

⁵³ Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija i novi svjetski poredak.*, 108.

ma saradnje sa NATO-om izvan Partnerstva. No, nakon toga, Moskva je još jednom odbila potpisivanje programa, zbog političkih i ekonomskih problema unutar zemlje.⁵⁴ Konačno, 3. marta 1995. godine Andrej Kozirev je stavio potpis na Individualni program Partnerstva za mir za Rusiju.

Iako je pristupanje Rusije Partnerstvu za mir predstavljalo značajan korak u premošćavanju političko-bezbjednosnog i psihološkog jaza između nekadašnjih hladnoratovskih suparnika, Rusija je bila relativno pasivan član. U prilog tome govori to što se saradnja unutar Partnerstva uglavnom svodila na zajedničke vježbe i akcije spašavanja civilnog stanovništva od raznih vidova prirodnih katastrofa, dok je vojna saradnja bila skoro u potpunosti zanemarena.⁵⁵

Radi dalje normalizacije odnosa Brisel-Moskva, 1996. godine nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, Rusija je učestvovala u mirovnoj misiji NATO u Bosni i Hercegovini (IFOR/SFOR).

Stalni zajednički savjet NATO – Rusija

Sljedeći korak ka razvoju pozitivnih odnosa i saradnje NATO-a i Rusije bili su pregovori novog ruskog ministra spoljnih poslova Jevgenija Primakova i generalnog sekretara NATO-a Havijera Solane, koji su tokom 1997. godine održani u okviru šest rundi, te na kraju rezultirali potpisivanjem Temelnog akta o zajedničkim odnosima, saradnji i bezbjednosti između NATO-a i Ruske Federacije.⁵⁶

Za pregovarački sto Primakova i Solanu dovela je čvrsto izražene volje evroatlantskih saveznika da prošire Alijansu, te da Rusiji daju određene ustupke kako bi ublažile njen neprijateljski orijentisan stav po ovom pitanju. Uzimajući u obzir jasnu želju istočnoevropskih zemalja da uđu u NATO i znajući da bi ostavljanje tih zemalja duže vrijeme u vakuumu značilo održavanje tampon zone koja bi vremenom mogla ponovo potpasti pod ruski uticaj, američki predsjednik Klinton se odlučio za proširenje Saveza.⁵⁷ Američki Kongres je 1996. godine usvojio Akt o olakšanju proširenja NATO-a

⁵⁴ Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 283.

⁵⁵ Prema Čehulić, postojala su dva razloga koja su uslovljavala ovu pasivnost: prvi, koji se odnosio na objektivnu rusku ograničenost u pogledu finansija i ostalih materijalnih resursa potrebnih za izvođenje vježbi većih razmjera, kao i postojanja nepovjerenja prema svemu što dolazi iz NATO-a; drugi, koji se odnosio na objektivne ruske administrativne okolnosti. Ibid.

⁵⁶ Vidjeti šire u: Petrović, Đorđe, Nataša Petrović. *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*, 17.

⁵⁷ „Odlukom o proširenju NATO-a Klintonova administracija je htjela, u prvom redu, zacrtati nove granice u Evropi, eliminisati Srednju Evropu kao ‚sivu zonu‘ i pomaknuti fizički već potisnute ruske interese“. Vukadinović, Radovan. *Posthladnoratovske tendencije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2000, 17.

(*The NATO Enlargement Facilitation Act*), u kojem se ističe da su Češka, Mađarska i Poljska, postigle najbolje rezultate u dostizanju standarda NATO-a i da će im odobriti pomoć od 60 miliona dolara pri učlanjenju, čime se neće zatvoriti vrata drugim zemljama kandidatima.⁵⁸ U Briselu 1996. godine, na sjednici Sjevernoatlantskog savjeta, prihvaćen je ovaj akt, kao i predlog predsjednika Klintona da se, 1997. godine u Madridu, održi samit na kojem će jedna ili više država kandidata biti pozvane da započnu pregovore povodom ulaska u NATO.⁵⁹

Ruski pristup pitanju širenja NATO-a djelimično se modifikovao dolaskom za ministra spoljnih poslova Ruske Federacije Jevgenija Primakova u januaru 1996. godine. Za razliku od Jeljcina koji je širenje vidio isključivo kao politički problem koji negativno utiče na razvoj rusko-američkih odnosa, Primakov je širenje Alijanse percipirao kao prijetnju ruskoj bezbjednosti i kao pokušaj zaokruživanja Rusije.⁶⁰ Ulazeći u pregovore sa evroatlantskim saveznicima, Primakov je postavio tri grupe zahtjeva: formalno-pravni, vojno-politički i ekonomski. Prvi zahtjev da NATO sa Rusijom, prije prijema novih članica, potpiše dokument koji će imati karakter međunarodnog ugovora, te biti ratifikovan u parlamentima svih članica Alijanse, evroatlantski saveznici nijesu prihvatili. Od ekonomskih zahtjeva (uključenje Rusije u Svjetsku trgovinsku organizaciju i u grupu najrazvijenih ekonomskih zemalja G-7) države NATO-a su ispunile samo zahtjev Rusije za prijemom u članstvo G-7. U sklopu vojno-političkih zahtjeva Rusija je tražila: pravo veta na

⁵⁸ Sjevernoatlantski saveznici su 1995. godine usvojili „Studiju o širenju NATO-a”, koja je pokazala njihovu jasnu namjeru da prošire NATO na istok. „Prema Studiji NATO će se proširiti na istok radi: 1. podupiranja ukupnih demokratskih reformi u postsocijalističkim zemljama, uključujući i razvoj civilno-vojnih odnosa; 2. lakšeg prihvatanja u postsocijalističkim zemljama odnosa međusobne saradnje, konsultacija i odlučivanja konsenzusom (...); 3. promovisanja dobrosusjedskih odnosa (...); 4. jačanja sistema kolektivne odbrane, te transparentnosti vojnog planiranja i izdataka za odbranu; 5. posticanja evropskih integracijskih procesa i smanjenja raskola unutar postsocijalističkih zemalja uzrokovanog neriješenim etničkim i teritorijalnim pitanjima; 6. jačanja savezničke uloge i organizacije NATO-a u doprinosu konstituisanju nove evropske i međunarodne bezbjednosti, uključujući i sprovođenje mirovnih operacija UN-a ili OEBS-a; 7. jačanja i širenja novih transatlantskih odnosa.” Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, str 194.

⁵⁹ Odluka o primanju Češke, Mađarske i Poljske u NATO zvanično je objavljena na planiranom samitu u Madridu 8.–9. jula 1997. godine, dok je taj svečani čin obavljen u Vašingtonu na proslavi pedesetogodišnjice Alijanse 1999. godine. Ibid, 203.

⁶⁰ „U trenutku kada je NATO donio odluku o širenju na istok, ruska diplomatija je, prema Primakovu, imala tri mogućnosti: zauzeti odlučno negativan stav i prekinuti odnose s NATO-om; prihvatiti širenje NATO-a i doći do dogovora; ili zauzeti negativan stav, ali se pri tome izboriti za minimalizaciju negativnih posljedica po ruske interese. Prema Primakovu, prva pozicija bi značila povratak na hladni rat i konfortaciju; druga je bila neprihvatljiva zbog internih političkih odnosa u Rusiji, a treća je bila kompromisna varijanta u kojoj je uz prihvatanje realnosti međunarodnog života trebalo tražiti najbolje mogućnosti za zaštitu ruskih minimalnih interesa.” Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, 152.

odluke o pitanjima značajnim za evropsku bezbjednost; zaustavljanje daljeg širenja NATO-a; zabranu stacioniranja nuklearnog naoružanja na teritoriji budućih članica NATO-a itd.⁶¹ Od brojnih vojno-političkih zahtjeva, Rusija je jedino dobila obećanje NATO-a da neće stacionirati nuklearno naoružanje na teritoriji novoprimitljenih članica Srednje i Istočne Evrope.

Evroatlantski saveznici nijesu mogli Rusiji da dozvole da utiče na odlaganje širenja NATO-a, kao ni da bilo koju zemlju izdvoji od potencijalnog članstva u ovoj organizaciji. Isto tako, za NATO je bilo bitno da se Rusiji stavi do znanja da neće dobiti pravo veta na odluke koje se donose unutar organizacije, kao ni mogućnost da utiče na donošenje odluka koje se odnose na pitanja odbrane unutar NATO-a.

Na rusko-američkom sastanku u Helsinkiju, u martu 1997. godine, dogovoreni su bitni detalji koji su omogućili potpisivanje, 27. maja 1997. godine u Parizu, Temelnog akta o zajedničkim odnosima, saradnji i bezbjednosti između NATO-a i Ruske Federacije (*Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and Russian Federation*).⁶² Ovim aktom Moskva je dala saglasnost na proširenje Saveza, čime je otvoren put za nove rusko-natovske odnose.

Alijansa je na kraju dobila ovaj sporazum bez nekih velikih ustupaka, čak je naznačila mogućnost korišćenja infrastrukture naslijeđene iz vremena postojanja Varšavskog ugovora.⁶³ Sa druge strane, Rusija je najvećim dobikom smatrala osnivanje Stalnog zajedničkog savjeta NATO-Rusija (*NATO-Russia Permanent Join Council, PJC*) kao foruma za redovna savjetovanja i

⁶¹ Rusija je tražila i: tačno fiksiranje ograničenja operativnih jedinica NATO-a u novim članicama; postavljanje ograničenja na korišćenje vojne infrastrukture novih članica; i reviziju Ugovora o konvencionalnim snagama (CFE), koja je trebalo da odgovari novim bezbjednosnim interesima Rusije. Ibid, 153.

⁶² Osnovna načela definisana Temelnim aktom su: razvijanje čvrstog, stabilnog, pouzdanog i ravnopravnog partnerstva i saradnje na osnovu transparentnosti u cilju učvršćivanja bezbjednosti i stabilnosti u evro-atlantskom području; priznanje životno važne uloge koju imaju demokratija, politički pluralizam, vladavina zakona i poštovanje prava čovjeka i građanskih sloboda, kao i razvoj tržišne ekonomije u razvoju opšteg blagostanja i cjelokupne bezbjednosti; odricanje od primjene sile ili prijetnje silom u međusobnim odnosima, kao i u odnosima prema drugim državama, njihovom suverenitetu, teritorijalnom integritetu ili političkoj nezavisnosti, na način koji je suprotan Povelji UN; poštovanje suvereniteta, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta svih država i njihovog prava na izbor sredstava za ostvarenje sopstvene bezbjednosti, nepovredivosti granica i prava na samoopredjeljenje; uzajamna transparentnost u planiranju i ostvarivanju odbrambene politike i vojnih doktrina; prevencija konflikata i rešavanje sporova mirnim sredstvima u skladu sa načelima UN-a i OEBS-a; podrška mirovnim operacijama koje se realizuju pod vodstvom Savjeta bezbjednosti UN ili OEBS-a. *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation* Paris, 27. May 1997, unos na url: www.nato.int.

⁶³ Vukadinović, Radovan. *Posthladnoratovske tendencije*, 15.

saradnju u oblasti bezbjednosti.⁶⁴ Za Rusiju je to bio dokaz da je i dalje velika sila i da ima neku vrstu posebnog odnosa sa SAD-om i NATO-om. Istovremeno, Jeljcin je dobio značajna finansijska sredstva potrebna za unutrašnji razvoj zemlje.⁶⁵

U sljedećih nekoliko godina napravljen je značajan napredak u pogledu jačanja međusobnog povjerenja i razvoja programa konsultacija i saradnje. U prilog tome govori osnivanje, 1998. godine, ruske diplomatske i vojne misije pri NATO-u u Briselu koja je imala za cilju olakšavanje saradnje. No, zaostali hladnoratovski stereotipi spriječili su Savjet u razvoju njegovog punog potencijala. Suprotstavljanje Rusije vojnoj intervenciji NATO-a u SR Jugoslaviji zbog pitanja Kosova dovelo je, 1999. godine, do jednogodišnjeg prekida rada Savjeta i uticalo na zaoštavanje odnosa. Ipak, neke aktivnosti, poput mirovne operacije u Bosni i Hercegovini (SFOR), nijesu prekinute. Istovremeno, Rusija je odigrala bitnu diplomatsku ulogu u rješavanju kosovske krize, a potom, krajem 1999. godine, postala dio NATO-ove mirovne misiji na Kosovu i Metohiji (KFOR).

Zaključna razmatranja

Posthladnoratovski odnos evroatlantskih saveznika i Rusije kao nasljednice bivšeg suparnika Socijalističkog Saveza i predvodnika vojno-političke organizacije evropskog socijalističkog svijeta, Varšavskog ugovora, bio je po mnogo čemu specifičan. Obilježili su ga međusobna saradnja, podrška i pomoć u suprotstavljanju brojnim izazovima međunarodnom miru i bezbjednosti, ali i međusobno nepovjerenje, tenzije i konkurencija oko niza pitanja u vezi sa kojima imaju različit interes.

Postimperijalističku i postsocijalističku Rusiju sa vidno oslabljenom pozicijom u međunarodnim odnosima na političkom, ekonomskom, vojnom i geostrateškom planu,⁶⁶ članice Sjevernoatlantskog saveza nijesu mogle ignorisati,⁶⁷ već su je postavile visoko na listi svojih prioriteta. Vjeru-

⁶⁴ Savjet je osmišljen kao tijelo koje bi se sastajalo dva puta godišnje na nivou ministara odbrane, ministara spoljnih poslova i načelnika štabova i jednom mjesечно na nivou ambasadora i vojnih predstavnika, ili stalnih predstavnika pri Sjevernoatlantskom savjetu. Stalni zajednički savjet NATO – Rusija nije zamjena za Sjevernoatlantski savjet. Rusija ne prisustvuje sastancima Sjeveroatlantskog savjeta, a na sastancima NATO-vog Vojnog odbora ili drugih tijela NATO-a na kojima se raspravlja o pitanjima zajedničke odbrane, (npr. Odbor za nuklearno planiranje) ima pravo glasa, ali ne i veta i odlučivanja. Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Davor Božinović. *NATO Euroatlantska integracija*, 222.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Vidjeti šire u: Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Evropska integracija i ruska dezintegracija*, 99.

⁶⁷ Uprkos unutrašnjim političkim i ekonomskim nestabilnostima, kao i povlačenju sa područja nad kojim je nekada imala punu kontrolu, Rusija ipak nije mogla biti ignorisana od strane

jući da su partnerski, a ne konfrontirajuću odnosi sa novom Rusijom ključni za stabilnost, prosperitet i bezbjednost novog svjetskog poretka⁶⁸ evroatlantski saveznici, među kojima glavnu riječ i dalje ima SAD, su odlučili da finansijski pomognu Rusiju i sa njom uspostave raznolike institucionalne veze. Istovremeno, Rusija je, u tom trenutku, radije prihvatila evroatlantsku ruku promirenja, saradnje i pomoći, nego međunarodnu izolaciju, pri čemu bi se sama i bez skoro ikakvih sredstava morala boriti sa brojnim unutrašnjim problemima od siromaštva, preko organizovanog kriminala, do problema dezintegracije, tj. prijetnji smanjenju područja nad kojim ima teritorijalni suverenitet.

Međutim, spoljna politika Rusije prema NATO-u u doba vladavine predsjednika Jeljcina (1992–2002)⁶⁹ bila je prilično nerealna, posebno u prvim posthladnoratovskim godinama kada je povjerovao da Moskva može biti prihvaćena kao strateški partner Vašingtonu. Jeljcin nije želio da se pomiri sa činjenicom da Rusija više nije Sovjetski Savez, da više nema niti ugled, niti snagu, niti težinu koju je imao SSSR, te da je i evroatlantskim saveznicima jasno da više nemaju posla sa velikom imperijom, već samo sa velikom zemljom koja je ispunjena velikim krizama.

Jeljcinovu neodlučnost i nedostatak jasno definisane spoljnopolitičke strategije pokazale su i njegove isprazne prijetnje o ruskim akcijama ako dođe do širenja NATO alijanse, kao i njegovo nesnalaženju u ocjeni jugoslo-

---

evroatlantskih saveznika. U prilog tome govori to što je i dalje velika evroazijska zemlja koja može uticati na evropsku i centralnoazijsku zbilju. Osim toga, zadržala je strateški nuklearni arsenal, zatim posjeduje ogromne prirodne resurse, posebno energente, a ima i stalno mjesto u Savjetu bezbjednosti UN-a. Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike*, 62.

⁶⁸ Nakon raspada socijalističkog evropskog sistema i SSSR-a, sintagma novi svjetski poredak počela se upotrebljavati u praktičnom političkom životu kao oznaka za posthladnoratovsko razdoblje međunarodnih odnosa. Američki predsjednik Džordž Buš definisao je pojam novog svjetskog poretka kao novi model međunarodnih odnosa, zasnovan na zajednici demokratskih i slobodnih naroda predvođenih SAD-om. Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 120.

⁶⁹ Razdoblje Jeljcinove vladavine nije donijelo očekivanu stabilnost Ruskoj Federaciji. Prvi dio vladavine obilježilo je sukobljavanje sa parlamentom oko ovlašćenja predsjednika države, a drugi dio rezultati proistekli iz davanja ustupaka oligarsima kako bi se na predsjedničkim izborima 1996. godine spriječila pobjeda komunista. Na ekonomskom području, početkom 1990-ih vjerovao je da će se šok-terapijom transformisati planska u tržišnu privredu. No, ekonomska šok-terapija donijela je stagflaciju - rast inflacije praćen padom industrijske proizvodnje, veliki proračunski deficit, veliko zaduživanje u inostranstvu. Navedeni činiooci negativno su uticali i na razvoj ruskog vojnoindustrijskog kompleksa. Vojnoindustrijski kompleks bio je teško pogođen završetkom Hladnog rata: drastično smanjeno finansiranje (za 80%), izgubljena su izvozna tržišta za rusko oružje, najveći dio vojnoindustrijskog kompleksa nije bio uključen u privredne reforme (samo mali dio vojnih preduzeća uspio se spontano privatizovati). Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike*, 161.

venske krize.⁷⁰ Prilikom kreiranja spoljne politike ciljeve nije određivao srazmjerno stvarnim sredstvima koje je ruska politika tada posjedovala, već je precjenjivao njene sposobnosti u rješavanju mnogih pitanja.

Ministar spoljnih poslova Andrej Kozirev je prilično slijepo slijedio Jeljcinovu politiku. Tek 1996. godine, dolaskom za ministra spoljnih poslova Jevgenija Primakova, ruska spoljna politika dobija jasne smjernice i postaje fokusirana na stvaranje kompromisnog odnosa s NATO-om koji je u Rusiji mogao biti prihvaćen. Ovu politiku je nastavio i njegov nasljednik Igor Ivanov.⁷¹

Jeljcinov nasljednik Vladimir Putin pokazao se kao mnogo realniji, pragmatičniji i proračunljiviji političar, koji je bio svjestan da će Rusiju izvući iz stanja ekonomske i tehnološke zaostalosti jedino kroz saradnju sa Zapadom. No, čim je Rusija malo stala na noge i ekonomski ojačala, lider iz Kremļa je „pokazao zube” i jasno stavio do znanja evroatlantskim saveznicima da se Rusija vraća na međunarodnu političku scenu, poslije turbulentnih devedesetih i da ne želi više da po strani posmatra zbivanja u svijetu.

Imajući u vidu rusko-ukrajinski rat, kao i diplomatsku, političku, ekonomsku i drugu ulogu ostalih međunarodnih aktera u njemu, evidentno je da se politička mudrost Rusije i Zapada nalazi na velikom ispitu. Sa jedne strane, normalno je očekivati da je Rusija posebno osjetljiva na razvoj bezbjednosne situacije u njenom okruženju, stoga evroatlantski saveznici bi trebalo da vode računa da joj se Alijansa ne približi previše. No, sa druge strane i Rusija mora napustiti težnju za prevlašću nad svojim susjedima i naučiti da živi u okvirima svojih granica.

Mir, stabilnost i bezbjednost kako evropskog, tako i svjetskog poretka zasniva se na partnerskim, a ne na konfrontirajućim rusko-natovskim odnosima, pri čemu obje strane moraju biti svjestne da postoji niz izazova (proliferacija nuklearnog naoružanja, globalna ekonomska kriza i slično) koje mogu spriječiti i kojima se mogu suprotstaviti isključivo zajedničkim djelovanjem, kroz saradnju, podršku i pomoć.

---

⁷⁰ Kada su SAD napale svojim vazдушnim snagama srpske oružane snage u Bosni, radi srpskog etničkog čišćenja u Goraždu i okolini, Jeljcin je optužio Klintona da je preduzeo unilateralnu akciju, ne obavještavajući Rusiju. Ministar spoljnih poslova Kozirev iz protesta nije želio otputovati na dogovoreni sastanak u Briselu gdje je 21. aprila 1994. godine trebalo da potpiše ugovor o ruskom pristupanju u Partnerstvo za mir. Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 108.

⁷¹ Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, 154.

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ

BORIS YELTSIN'S POST-SOVIET POLICY TOWARD NATO

Summary

From its founding in the decades that followed, NATO was tasked with protecting the Euro-Atlantic allies from potential Soviet aggression. After the collapse of the socialist empire thirty years ago, the relationship between the new Russia and the Alliance was marked by ups and downs.

During the 1990s, President Yeltsin believed that with American and Western European support and financial aid, the economic and social problems of post-Cold War Russia would be „expressly” solved. However, such a policy soon was proved to be wrong, moreover illusory. Poor Russians were dissatisfied and disappointed, and their president did not know how to „calm passions” at home without anti-West narrative and accusations for Russian problems.

Yeltsin’s indecisiveness and lack of a clearly defined foreign policy strategy were evidenced by his empty threats regarding the expansion of NATO alliance as well as his lack of understanding of the Yugoslav crisis. In fact, Yeltsin failed to abandon some key principles of Soviet foreign policy, and to adapt the new Russia to its objective possibilities and needs in international relations.

Literatura

Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID, Banja Luka: Romanov, 2001.

Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija i novi svjetski poredak*. Zagreb: Politička kultura, 2001.

Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura, 2003.

Čehulić, Lidija. *Europska obrana*. Zagreb: Politička kultura, 2006.

Vojin Dimitrijević, Obrad Račić, Vladimir Đerić, Tatjana Papić, Vesna Petrović, Saša Obradović. *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.

Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation Paris, 27. May 1997, unos na url <http://www.nato.int>.

Grizold, Anton, Siniša Tatalović, Vlatko Cvrtila. () *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Hrvatska udruga za međunarodne studije, 1999.

Grizold, Anton. *Međunarodna sigurnost: teorijsko-institucionalni okvir*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1998

Kuper, Robert. *Raspad nacija: poredak i kaos u XXI veku*. Beograd :”Filip Višnjić”, 2007.

Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Europska integracija i ruska dezintegracija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1996.

Đorđe Petrović, Nataša Petrović. *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*. Beograd: Centar za međunarodne i bezbjednosne poslove, 2007.

Prvulović, Vladimir. *Savremeni međunarodni odnosi*. Beograd: Megatrend univerzitet, 2008.

Pudar, Momčilo. *Amerika protiv sebe i sveta*. Beograd: „Filip Višnjić”, 2006
„Sjevernoatlantski sporazum” u Petrović, Đorđe, Nataša Petrović *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*. Beograd: Centar za međunarodne i bezbjednosne poslove, 2007.

Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike: države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2008.

Tatalović, Siniša. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura, 2006.

Vučinić, Nebojša B. Nastanak i širenje NATO-pakta u Boris Raonić, Žarko Glušica i Leon Đokaj (ur.), *Razumjeti NATO*. Podgorica: Nansen dijalog centar, 2007.

Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Davor Božinović. *NATO Euroatlantska integracija*. Zagreb: Topical, 2007.

Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Drago Lovrić. *NATO u međunarodnim odnosima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2006.

Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*. Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2001.

Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija u Lidija Čehulić (ur.), *NATO i novi međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura: Atlantsko vijeće Hrvatske, 2004

Vukadinović, Radovan. *Nuklearne strategije i međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, 2006.

Vukadinović, Radovan. *Politika i diplomacija*. Zagreb: Politička kultura, 2004

Vukadinović, Radovan. *Posthladnoratovske tendencije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2000.

Vukadinović, Radovan. *Postkomunistički izazovi europskoj sigurnosti: od Jadrana do Baltika*, Mostar: Ziral, (Zagreb: Ziral, Glavna podružnica), 1997.

Vukadinović, Radovan. *Vanjska politika SAD-a u doba hladnog rata*. Zagreb: Politička kultura, 2007.

ΧΡΟΝΙΚΑ

RIJEČ NJEGOVE EKSELENCIJE PANAGIOTISA PARTSOA, AMBASADORA REPUBLIKE GRČKE NA OTVARANJU IZLOŽBE „GRCI I CRNOGORCI: DVA PRIJATELJSKA NARODA”

Καθώς εκπνέει το 2021, η έκθεση ιστορικής γκραβούρας από την συλλογή του Έλληνα ιατρού Παναγιώτη Κολιομιγάλη μας θυμίζει την ιστορική σημασία αυτού του έτους. Το 1821 οι Έλληνες κήρυξαν την επανάσταση απελευθέρωσής τους από την οθωμανική σκλαβιά, ζητώντας να ενταχθούν στους ελεύθερους λαούς της Ευρώπης, μετά από 400 χρόνια δουλείας στους Οθωμανούς. Ήταν τέτοια η αποφασιστικότητά τους, που το σύνθημα που κυριάρχησε στον απελευθερωτικό αγώνα ήταν: «Ελευθερία ή θάνατος». Όντως, ο αγώνας είχε ακριβό τίμημα, μέχρι να στεφθεί με επιτυχία με την διεθνή αναγνώριση του νέου ελληνικού κράτους το 1830. Γιορτάζουμε, λοιπόν, 200 χρόνια από την έναρξη του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα.

Στον αγώνα για την απελευθέρωση των Ελλήνων συμμετείχαν και Μαυροβούνιοι, με εξέχοντα τον Βάσο Μπράγιοβιτς, στον οποίον οι Έλληνες δώσαμε νέο επίθετο, την εθνική του καταγωγή. Ο Μπράγιοβιτς έχει σημαντική θέση στην σύγχρονη ελληνική ιστορία, έχοντας καταχωρηθεί Μπράγιοβιτς - Μαυροβουνιώτης. Η προτομή του βρίσκεται σε κεντρικό σημείο στην Ποντογκόριτσα.

Την προσφορά των Μαυροβουνίων συναγωνιστών τους την κατέγραψαν βαθιά στην καρδιά τους οι Έλληνες. Έτσι, το 1881, η Ελλάδα ήταν από τις πρώτες χώρες που ανεγνώρισε την ανεξαρτησία του Μαυροβουνίου. Μαζί με τα 200 χρόνια, λοιπόν, της Ελληνικής Επανάστασης, γιορτάζουμε και 140 χρόνια από την σύναψη διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας - Μαυροβουνίου. Οι δύο επέτειοι σφραγίζουν την φιλία των δύο λαών μας, φιλία με βαθιές ιστορικές ρίζες. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο τίτλος της έκθεσης είναι: «Έλληνες και Μαυροβούνιοι: δύο φίλοι λαοί».

Na izmaku 2021. godine, izložba istorijskih gravura iz kolekcije grčkog ljekara Panajotisa Koljomihalisa, podsjeća nas na istorijski značaj ove godine. Te 1821. godine Grci su započeli svoju revoluciju oslobađanja od otomanske vlasti, zahtijevajući da se pridruže slobodnim narodima Evrope, poslije 400 godina ropstva pod Osmanlijama. Tolika je bila njihova odlučnost da je parola koja je preovladavala u oslobodilačkoj borbi bila: „Sloboda ili smrt”. Zaista, borbe su ih mnogo koštale, ali su okončane uspješno, međunarodnim priznanjem nove grčke države 1830. godine. Mi, dakle, slavimo 200 godina od početka grčke oslobodilačke borbe.

U borbama za oslobođenje Grka učestvovali su i Crnogorci, među kojima se posebno istakao Vaso Brajović, kome su Grci dali novo prezime, po nacionalnom porijeklu. Vaso Brajović zauzima značajno mjesto u modernoj grčkoj istoriji, u kojoj je zapisan kao Brajović - Mavrovunjotis. Njegova bista nalazi se u centru Podgorice.

Grci su duboko u svojim srcima sačuvali sjećanje na doprinos crnogorskih saboraca, tako da je 1881. godine Grčka bila jedna od prvih zemalja koje su priznale nezavisnost Crne Gore. Dakle, uz 200 godina od Grčke revolucije, obilježavamo i 140 godina od uspostavljanja diplomatskih odnosa Grčke i Crne Gore. Ova dva jubileja obilježavaju prijateljstvo naša dva naroda, prijateljstvo sa dubokim istorijskim korijenima. Zato izložba nosi naziv: „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”.

(prevod: Ana Klikovac)

OBRAĆANJE GĐE SATKE HAJDARPAŠIĆ,
PREDSTAVNICE MINISTARSTVA VANJSKIH DJELA
CRNE GORE I DIPLOMATSKE AKADEMIJE NA
OTVARANJU IZLOŽBE “GRČI I CRNOGORCI: DVA
PRIJATELJSKA NARODA”

Vaša ekscelencijo,
poštovani profesore Raspopoviću,
poštovani dr Koljanopolis,
dame i gospodo,

Predstavlja mi posebnu čast da se u ime Ministarstva vanjskih poslova i Diplomatske akademije osvrnem na dva vrlo značajna jubileja koja danas ovim događajem obilježavamo.

Lako je i lijepo govoriti u atmosferi prijateljstva i razumijevanja, utemeljenoj na historijskim tekovinama univerzalnih vrijednosti, oličenim u 140 godina od uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Grčke i 15 godina od obnavljanja tih odnosa, ali i 200 godina od herojske grčke revolucije koja je bila inspiracija mnogim balkanskim narodima da se izборе za svoju državu i steknu međunarodno priznanje.

Tekovine tih borbi i crnogorske historije bile su takođe i inspiracija dr Koljanopolisu da kroz treću po redu izložbu eksponata prikaže historijske, diplomatske i kulturne i mnoge druge veze dva prijateljska naroda i dvije prijateljske države.

Brojne ličnosti i događaji tokom historije su spona naša dva naroda.

Jedan od Stožera i vječni simbol crnogorsko-grčkog prijateljstva je i Vaso Brajović – Vaso Crnogorac, čovjek koji je vojničku slavu i oreol grčkog nacionalnog junaka stekao učešćem u ratu za oslobođenje Grčke. Krasio ga je ideal slobode, vojničke i etičke vrline koju je donio iz svoje Crne Gore, a njegova nova domovina je umjela da prepozna te vrijednosti i oduži se za viteštvo i ljubav koju je ispoljio u borbi za oslobođenje Grčke. Ovaj vrsni

ratnik i slobodar je upamćen po vojničkim i ljudskim podvizima kojima se ponosi i Crna Gora, pamteći Vasa Brajovića – Vasa Crnogorca kao još jednog od besmrtnih heroja sa ovog tla.

Duga je i plodna istorija odnosa Crne Gore i Grčke i sa posebnom pažnjom gledamo na 4. januar 1881. godine kada je na crnogorsko tlo, na prestono Cetinje, stupio diplomatski agent Aleksandros Logotetis, a Grčka među prvima otpočela diplomatsku misiju u Crnoj Gori. Od tada pa do danas naše dvije zemlje posvećene su istim vrijednostima i naše odnose su krasili uspješna saradnja i zajednička stremljenja za razvijeno i prosperitetno društvo.

Na temeljima dubokih istorijskih korijena, danas Crna Gora i Grčka dijele tradicionalno prijateljske odnose, sa značajnim potencijalom za dalje jačanje međudržavnih veza i sadržaja. Crna Gora i Grčka nijesu samo prijateljske, već i partnerske i savezničke zemlje u okviru NATO-a, a Grčka je dokazana podrška Crne Gore na putu ka punopravnom članstvu u Evropskoj uniji.

Ovakvi povodi su prilika da se pored osvrta na važne istorijske događaje koji vežu dva naroda, obavežemo na njegovanje, jačanje i produbljiivanje diplomatskih, kulturnih, ekonomskih, socijalnih veza sa prijateljskim zemljama.

Ja se ovom prilikom u ime Ministarstva vanjskih poslova zahvaljujem svima iz organizacije ovog značajnog skupa i koristim priliku da posebnu zahvalnost uputim gospodinu dr Koljanopolisu, za višedecenijski trud i posvećenost kako bi dio bogate istorijske saradnje objedinio u ovu izložbu originalnih svjedočanstava.

RIJEČ AUTORA IZLOŽBE „CRNA GORA I GRČKA, DVA PRIJATELJSKA NARODA“

U pauzi održavanja naučnog skupa „Crna Gora na političkoj i kulturnoj mapi Evrope CLIO MAP“, održanog 9. decembra 2021. godine, organizovana je izložba *Crna Gora i Grčka, dva prijateljska naroda*. Izložbu su otvorili ambasador Republike Grčke u Crnoj Gori, Njegova ekscelencija Panajotis Partso i gđa Saška Hajdarpašić, direktorka Diplomatske akademije MVP-a. Prisutnima su se obratili autori izložbe dr Panajotis Koliomihalis. Dr Koliomihalis, kao prijatelj Crne Gore i privatni kolekcionar, decenijama sakuplja dragocjene materijale o istoriji i kulturi Crne Gore i Grčke od XVIII do XX vijeka. Ekspoziti iz njegove privatne kolekcije već su bili dostupni crnogorskoj javnosti u oktobru 2017. godine, kada je sličnu manifestaciju organizovala Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“.

S obzirom na to da je izložba u Rektoratu Univerziteta Crne Gore organizovana povodom 130-godišnjice nacionalnog oslobođenja grčkog naroda, u obraćanju dr Koliomihalisa posebna pažnja je posvećena jednom od najznačajnijih događaja iz crnogorsko-grčke istorije: mirovnoj misiji Crnogoraca na Kritu 1897–1899.

Kako je taj događaj presudno uticao na interesovanje dr Koliomihalisa za grčko-crnogorske odnose i početak sakupljanja fotografija, litografija, slika, knjiga, pisama, predmeta (što je rezultiralo bogatom kolekcijom), zbog osjećanja poštovanja i zahvalnosti prema Crnogorcima i pomoć koju su pružili u borbi za nezavisnost grčkog naroda, u svom obraćanju posebnu pažnju je posvetio toj temi.

U vezi sa pomenutom mirovnom misijom, dr Koliomihalis je između ostalog rekao:

Krajem 19. vijeka, u kritičnom momentu za kritsko pitanje, donijevši odluku da se ostrvo umiri, velike sile povjerile su Crnoj Gori ulogu nadzornika u vrijeme donošenja međunarodnih odluka o autonomiji Krita. Tako je crnogorski vladar, Nikola, na molbu koja mu je upućena, poslao na Krit

jedan odred, kao dio međunarodnih snaga, radi uspostavljanja javnog reda i bezbjednosti na ostrvu opustošenom nemirima.

Bez sumnje, istorija Crne Gore, kao i slava koju je ova mala zemlja uživala u Evropi, ali i čojstvo i ratna gotovost Crnogoraca, bili su garancija da će besprekorno obaviti dužnost koja im je povjerena. Najzad, 1896. godine, imajući u vidu prethodno rečeno, predstavnici velikih sila odlučili su da se pošalje odred žandarmerije iz Crne Gore na Veliko ostrvo (Krit). Doživljavajući predlog kao dokaz priznanja, ali i kao priliku za produbljivanje međunarodnog ugleda svoje zemlje, knjaz Nikola ju je prihvatio sa velikim zadovoljstvom.

Nakon zvanične molbe velesila i odobrenja crnogorskog vladara, uslijedile su neophodne pripreme i odabir članova misije. Posebna pažnja data je kako bi misija „bila sačinjena od ljudi časnih i od povjerenja“. Donijeta je odluka da se pošalje ukupno 80 vojnika (40 iz Drugog bataljona stajaće vojske na Cetinju, a ostali iz Narodne vojske). Tokom trajanja sabora, koji je održan prije odlaska, u Vojnom stanu na Cetinju, nakon razgovora sa svakim pojedinačno od prisutnih, knjaz Nikola im je rekao: „Draga moja đeco, dođoh da vam poželim srećan put, da se zdravo, pošteno i junački povratite u svoju domovinu, onako kako to dolikuje Crnogorcima! Pazite na ovo: hrišćanski narod na Kritu se podigao u borbi za slobodu, koja je i nas skupo koštala. Hoću da ime Crnogoraca ostane na onoj visini na kojoj je vazda bilo, pa sve vas koštalo života“.

Izveštaji italijanskog konzula na Kritu iz tog doba svjedoče o dolasku misije u januaru 1897. U jednoj depeši poslatoj njegovoj vladi, opisao je „vanredni utisak koji je ostavio Nikolin odabir časnih i vojnički disciplinovanih ljudi“. Dodatno, ruski izaslanik Nelidov izrazio je svoju saglasnost vladi Crne Gore. U vezi sa svjedočenjem Ilije Vujačića, jednog od pripadnika misije Crnogoraca na Kritu, ovaj odred se strogo pridržavao naredbi. To je značilo potpunu neutralnost u grčko-turskim sukobima, kao i apsolutno bavljenje održavanjem reda i očuvanjem mira, ali i bezbjednosti lokalnog stanovništva. Odred je djelovao pod kontrolom visokog izaslanika za Krit, pod okriljem velikih sila.

U početku svoje misije, crnogorski odred dosljedno je čuvao kome-sarske domove, kuće vojnih atašea i konzula. Istovremeno, međutim, vršili su patrole i štitili određene javne i vojne zgrade. Crnogorcima su dodjeljivani najdelikatniji zadaci na Kritu, što je za rezultat imalo manji broj ubistava, provala i drugih oblika zloupotreba lokalnog stanovništva. Zahvaljujući odlučnosti i odvažnosti, ovi žandarmi uspjeli su da uspostave red u okviru svojih nadležnosti. Zbog tih karakteristika, Crnogorci su na Kritu uživali povjerenje, ne samo međunarodnih sila i hrišćanskog stanovništva, već i muslimana koji su živjeli na ostrvu.

Prilikom odlaska odreda sa Krita, u martu 1899, lokalno stanovništvo je izašlo na ulice da se oprostí od svojih zaštitnika. U uslovima surovih sukoba, krvoprolića i opšteg haosa koji je vladao, žandarmerijski odred iz Crne Gore bio je gotovo jedinstveni element bezbjednosti, reda i povjerenja na ostrvu.

Odred nije predstavljao samo međunarodne snage, već su stanovnici Krita u njima vidjeli slavnu istoriju Crne Gore. Ovo je direktno zavisilo od njihovog ponašanja koje je uvećavalo njihov ugled.

Njihova osnovna karakteristika, koja je začudila i diplomate onog doba, bilo je visoko obrazovanje. Ruski izaslanik na ostrvu, informišući crnogorskog vladara, naveo je: „Drago mi je da mogu da izvijestim da su Crnogorci svojim ponašanjem pokazali da Sloveni nisu varvari, već činilac poretka i reda“.

Jedan savremeni izvor opisuje odlazak Crnogoraca i način kako se Krit oprostio sa njima: „Iz Kaneje izvještavaju da je 1. marta napustio ostrvo odred Crnogoraca koji je od početka okupacije obavljao žandarmerijski zadatak. Na obali su bili postrojeni odredi međunarodnih snaga sa svojim zastavama. Mnoštvo svijeta preplavilo je obalu i susjedne sokake. Veliki broj oficira, raznih narodnosti, kao i predstavnici grčkog, ali i muhamedanskog stanovništva, došli su da se oproste sa Crnogorcima, koji su tokom boravka na ostrvu zadobili opšte simpatije. Predstavnici lokalnog stanovništva zahvalili su se svojim zaštitnicima i predali kapetanu Božoviću veliki buket cvijeća, a svakom Crnogorcu maslinovu grančicu. Crnogorci su bili veoma dirnuti. Neki samo što nisu zaplakali. Božović uzbuđen, toplo se zahvalio starješini misije, kojem je glas drhtao od uzbuđenja. Usklici: Živio princ Đorđe! Živjeli Crnogorci! - prolamali su se nebom.

Tom prilikom, Dionisije, mitropolit Retimna, poslao je knjazu Nikoli telegram: „Hrišćanski narod, dirnut do suza rastankom sa svojom braćom Crnogorcima koji se vraćaju u svoju slavnu domovinu, izražava najdublju zahvalnost i poštovanje, i želi srećan put našoj hrabroj braći, braniocima naše otadžbine, kao i dobrobit Vašem Visočanstvu“.

Istovremeno, princ Đorđe šalje knjazu Nikoli telegram, sledeće sadržine: „Pošto ruskim snagama nisu više potrebni Crnogorci, oni će otputovati čim stigne naređenje. Jako žalim što ću izgubiti vaše hrabre vojnike, koji su, usled svog držanja, od svakog i voljeni i cijenjeni, ali ne ostaje mi ništa drugo osim želje da moji žandarmi slijede njihov primjer koji u svakom pogledu zaslužuje pohvale.“

Takođe, generalni konzul Italije u Kaneji poslao je telegram ministru inostranih poslova Crne Gore: „Četrnaestog tekućeg mjeseca, napustio je ostrvo, da se vrati u domovinu, jedan odred Crnogoraca, koji je bio došao prije dvije godine na Krit da formira prvu grupu međunarodne žandarmerije.

Kako se moglo konstatovati, ovi hrabri Crnogorci izvrsno su obavili zadatak, naročito turbulentne 1897. godine, kada je zaštita Halepa i Kaneje zavisila od njih. U želji da zadržimo u sjećanju njihov dragocjeni doprinos, ja i moje kolege izražavamo naše divljenje i osjećanje zahvalnosti.“

Držanje Crnogoraca i njihovo prisustvo na Kritu naišli su na pozitivan odgovor u Grčkoj. Kao znak priznanja, princ Đorđe, tokom posjete Kritu 1898. godine, tražio je da u njegovoj pratnji budu isključivo Crnogorci!

Imajući u vidu da je odred Crnogoraca pripadao ruskim snagama na Kritu, zatim bliske odnose te dvije države, ali i veliki ugled koji je crnogorski vladar uživao u to vrijeme, potpuno je razumljivo veliko interesovanje koje su pokazali ruski oficiri za ordene koje je trebalo da im dodijeli knjaz Nikola. Poznavajući njihovu vrijednost, ruski izaslanik u Konstantinopolju, uputio je apel svojim kolegama na Kritu da posreduju kod crnogorske vlade da se dodijeli određeni broj ordena i Rusima, iste vrijednosti koje je car dodijelio pripadnicima crnogorske žandarmerije na Kritu.

Na ovom mjestu treba dodati da su i druge velike sile dodijelile počasna priznanja Crnogorcima na Kritu. Tako su Mašana Božovića Italijani odlikovali medaljom za hrabrost, na kojoj je bilo ugravirano: „Al valor militare“, kao i predsjednik Francuske koji ga je primio u Legiju stranaca u čast njegove službe u francuskom konzulatu u toku Kritskog ustanka.

Boravak crnogorskog odreda na Kritu, kao dijela međunarodnih snaga, predstavlja početak formiranja lokalnih snaga bezbjednosti. Kada je princ Đorđe preuzeo dužnost guvernera Krita, jedan od njegovih ciljeva bio je da formira lokalnu žandarmeriju, želeći da pokaže da su stanovnici Krita spremni da steknu autonomiju. Kao jezgro, upotrijebljeni su mali odredi koji su formirani na inicijativu velikih sila.

Početak januara 1899. godine, na konferenciji u Kaneji donijeta je odluka o formiranju kritske žandarmerije.

Dr Radoslav RASPOPOVIĆ

PRIGODNO OBRAĆANJE NA KRAJU OTVARANJA
IZLOŽBE „GRČI I CRNOGORCI: DVA
PRIJATELJSKA NARODA“

Vaša ekselencijo gospodine Panajotis Portso, gospođu Satka Hajdarpašić, direktorko Diplomatske akademije MVP, gospodine dr Panajotis Koliomihlis, kolega Marko Krevs, profesore Borise Brajoviću, kolegince i kolege, dame i gospodo, uvaženi gosti,

Istorijski institut Crne Gore često je imao priliku da učestvuje u obilježavanju značajnih manifestacija, jubileja, godišnjica, krupnih datuma iz crnogorske ali i istorije drugih zemalja.

Ovom prilikom on se smatra zvaničnim organizatorom izložbe povodom obilježavanja važnog jubileja, 140. godišnjice uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Republike Grčke i 15-godišnjice savremenih crnogorsko-grčkih odnosa. Izložba je upravo otvorena i vi, koji ste ovdje, sve važnije vezano za razloge njenog održavanja već ste mogli da čujete.

Ipak, ja želim da naglasim ono što je, osim pomenutih godišnjica, za organizaciju ove izložbe bilo posebno važno.

Zasluga za to što je u ovom visokom zdanju Univerziteta Crne Gore ova izložba otvorena, ne samo povodom navedenih datuma, već i kao znak prijateljstva sa grčkim narodom i njegovim najznačajnijim jubilejom, jeste obilježavanje dvijestote godišnjice od početka borbe Grka za nacionalno oslobođenje od osmanske vlast. Taj jubilej, na koji je grčki narod zbog postignutog uspjeha posebno ponosan, ne pripada samo njemu. On je činio sastavnicu oslobodilačke ideje i snažan potsticaj i drugim nacionalnooslobodilačkim pokretima hrišćanskih naroda na Balkanu.

To što se Istorijski institut UCG našao u ulozi zvaničnog organizatora ove izložbe, i obilježavanja svih navedenih jubileja, zasluga pripada gospodinu Panajotisu Kolimihalisu, autoru izložbene postavke, a takođe i Ambasadi Crne Gore u Republici Grčkoj i Nj. E. gospođi Ani Vukadinović.

Zahvaljujući ljubaznosti ambasadorke Vukadinović, mi smo bili u prilici da stupimo u kontakt s gospodinm Kalimihalisom i upoznamo se o njegovoj bogatoj zbirci istorijskih dokumenata o crnogorsko-grčkim odnosima. Sve ostalo vezano za organizovanje ove izložbe bilo je rezultat srećnih okolnosti povezanih sa našim dobrim namjera.

Bez želje da ponavljam ono što je rečeno, ili da duže zadržavam vašu pažnju, spomenuću i to da se kao zvaničan organizator ove izložbe Istorijski institut Crne Gore osjeća ponosnim i zbog još jednog važnog razloga.

Većini ovdje prisutnih je znano da se ove godine u mnogim zemljama čiji su sinovi učestvovali u borbi na strani grčkog naroda, poput Crnogoraca, održane izložbe pod nazivima sličnim našem.

Istorijski institut UCG se tako uvrstio u red institucija koje su inicirale obilježavanja sva tri važna jubileja, uključujući i ovaj posljednji. Organizujući izložbu „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda“ u Crnoj Gori, na njenom državnom univerzitetu, Istorijski institut je dao svoj doprinos proširenju kruga zemalja koje su proslavljale sticanje slobode i nezavisnosti Grčke, ali i učvršćivanju prijateljstva dvije zemlje i dva prijateljska naroda.

Zbog toga svi mi u Istorijском institutu osjećamo ponos i privilegiju posebne vrste.

ПРИКАЗИ

OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Izdavač: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, za izdavača: Zvonimir Deković; urednica: Meri Zornija; predgovori: fra Domagoj Volarević, don Ivan Vukčević, Meri Zornija. Perast: GudCo; HNV CG [Tivat], 2021, 266 str.

Officia variorum sanctorum, fototipско izdanje iluminiranih oficija iz XIV vijeka, čiji se originalni manuskript nalazi u *Bibliothèque nationale de France* pod signaturom BnF Latin 916, publikovano je zaslugom Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore, koje upečatljivo predstavlja Zvonimir Deković. Izdavač je objavio digitalizovane reprodukcije stranica rukopisa koje je obezbijedio iz Nacionalne biblioteke Francuske u Parizu kao knjigu koja se naziva i *Barski oficij*, te je to, uz *Kotorski misal Sv. Jakova od Lode*, „Lekcionar i Pontifikal Kotorske biskupije iz 1166. godine“ (*Lectionarium et Pontificale Catharense 1166*) i *Barski* – odnosno Parčićev Glagoljski *misal (Missale Romanorum Slavonico idiomate)*, četvrta liturgijska knjiga spomeničke vrijednosti koja je sada dostupna široj čitalačkoj publici. Štampanje *Barskog oficija* omogućili su Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava Crne Gore i Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, a urednica izdanja koje se sastoji od tri predgovora s kritičkim aparatom, prpratne bibliografije te reprinta ukrašenog i notiranog kodeksa je dr sc. Meri

Zornija, docentica na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru.

Prvo uvodno poglavlje ovome fototipskom izdanju, naslovljeno *Rukopis BnF Latin 916* (na str. 5-6), napisao je profesor liturgike na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu, dr sc. fra Domagoj Volarević. U tipološkom određenju rukopisa istakao je da je riječ o knjizi uređenoj shodno starijem načinu molitve liturgije časova. Uzimajući u obzir pjevane djelove časoslova, zastupljene crkvene praznike (koji bi mogli indicirati poveznicu s Barom) i misne obrasce, najpribližnije određenje ovoga rukopisa bilo bi *Officia varia*. Prema strukturi i dekoraciji, Volarević smatra da je riječ o manuskriptu koji je pripadao nekom imućnom ugledniku.

Sljedeće uvodno poglavlje, *Kodeks BnF Latin 916 u povijesnom kontekstu srednjovjekovne Barske nadbiskupije (s osvrtom na njegove neumizirane dijelove)*, analitički je osvrt (str. 7–9) magistra muzikologije don Ivana Vukčevića. S obzirom na predstavljanje ovoga manuskripta u izdanju *Muzička kultura Crne Gore XIII–XIV vijek M. Radulović-Vulić* (CANU, 2009), on ističe da fragmentar-

na istorijska faktografija ipak zasjenjuje mogućnost izvođenja konkretnih zaključaka o njegovom porijeklu. Na 119 folija (238 stranica) goticom pisanog teksta identifikovano je dvanaest djelova, od kojih sedam sa notnim znakovima. Napjevi su zabilježeni kvadratnom notacijom u sistemu od četiri crte, sa notnim znacima u crnoj, a crtama u crvenoj boji. Elegantno je suzdržanih i emotivnih melodijskih linija i formula pjevanih djelova službi, a ortografska analiza bi vjerovatno mogla potvrditi da su numizirane cjeline nastale u istom skriptoriju. Ističe se da su melodijske invencije znatne. U kontekstu razvijenosti liturgijskog pjevanja i kulturno-umjetničkih dosega u Barskoj nadbiskupiji koju su predvodili visoko obrazovani antisti, Vukčević ukazuje na moguće naznake autorstva barskog nadbiskupa Adama kada su u pitanju *Služba jedanaest tisuća djeвица* i *Služba Gospe Snježne*. Njihova kraća ili duža izlaganja u preovladavajućim lirsko-meditativnim tokovima zaokružuju melodizirane djelove biblijskih odlomaka.

Najopsežnije poglavlje uvodnog dijela knjige, „Unus parvus liber cum pulchra littera“ – *djelić europske baštine u našim rukama* (str. 11-22), potpisuje doc. dr sc. Meri Zornija. Razmatranje bogato iluminiranog i notiranog kodeksa podijelila je u nekoliko potpoglavlja, pri čemu je prvo posvećeno njegovom kodikološkom opisu, drugo porijeklu i povijesti rukopisa, a treće stilskoj i ikonografskoj analizi njegovih iluminacija. Slijede im zaključna razmatranja, a autorica je izborom citata u naslovu svojeg poglavlja ukazala na kretanje rukopisa tokom istorijskih razdoblja od Avinjona i ranog XV vijeka, preko Španije do francuskih biblioteka, potcrtavajući odabirom referentne bibliografi-

je (str. 23) interesovanje na koje je nailazio kod stručne javnosti. Opis manuskripta prati rad pergamentara, skripta, iluminatora i knjigovezaca u skriptoriju, pri čemu se prepoznaje doprinos petorice pisara i trojice ili četvorice iluminatora. Uglasta varijanta knjižne gotice svojstvena kontinentalnoj Evropi zastupljena je kod četvorice pisara, dok je peti koristio *rotundu*, prisutnu u sredozemnoj Evropi. Oslikani manuskript sastavljen shodno želji naručioca je s 14 araka ušiven u knjigoveznici i ukoričen crvenom kožom. Tokom svojeg istorijskog puta rukopis je, međutim, pretrpio promjene dodavanjem i preslagivanjem araka, što je moguće rekonstruisati, pri čemu je folije, uključiv onaj kojim završava oficij *xi milium virginum*, pisao isti pisar i ukrašavao jedan iluminator. Slijedeća četiri arka djelo su pisara koji piše oblom goticom i jednostavnije su dekorisani, a s *explicitom* na f. 103r naznačen je kraj svetačkih službi, pa bi se moglo zaključiti da je ovo bilo prvobitno jezgro manuskripta. Ipak, sve su naknadne izmjene nastale u hronološki kraćem razdoblju. U razmatranju porijekla rukopisa, Zornija posvećuje pažnju barskom nadbiskupu Gijomu Adamu, čiji su inicijal i tutula navedeni u rubrici na početku *Službe Jedanaest tisuća djeвица*, što ga potvrđuje kao autora. Uzevši u obzir istraživanja italijanskih i francuskih istoričara umjetnosti, hagiografa i istoričara, ona konstatuje da je rukopis vrlo vjerovatno nastao u Avinjonu sredinom XIV vijeka i bio dijelom papinske biblioteke. Početkom XVIII vijeka doniran je kraljevskoj biblioteci, a u vrijeme vladavine Luja Filipa (1830/48) dobio je novi uvez, a vjerovatno i novu paginaciju. Autorka takođe ukazuje na ulogu dekoracije rukopisnih kodeksa, koja je služila oplemenjivanju čitanja i molitvi vizu-

elnim približavanjem napisanog, dopri- noseći tako uzdizanju duha. Iluminacija ovoga manuskripta je u vidljivoj hijerarhiji, s velikim inicijalima povezanim sa sadržajem službi prema sistemu *ad verbum* te inicijalima srednje veličine i malim raspoređenim unutar teksta. Određene stranice ukrašene su trakastim bordurama, cvijećem, pticama, fantastičnim zmajevima, a ponegdje *bas-de-page* sadrži scene lova (vrlo raširene u gotičkim rukopisima) i druge za iluminaciju uobičajene *drôleries*.

U kodeksu su tekstovi službi i života svetaca te ostala religiozna proza i poezija sabrani shodno sadržaju koji nadalje slijedi, navedenom prema folijima. *Služba i misa posvećena svetom Marcijalu* (ff. 1r-21v), *apostolu Galije* i prvom biskupu Limogesa (III st.), ilustrovana je legenda prema kojoj je on bio Hristov učenik; *Služba svete Valerije* iz Limogesa opisuje pokrštavanje ove protomučenice i njene majke upravo od sv. Marcijala (ff. 21v-34v), a dalje je prati proza u čast praznika Blažene Djevice Marije i sv. Marcijala (ff. 34v-42v). *Služba i misa svetog Restituta* (ff. 43r-58r), takođe prema legendi Hristovog savremenika – ranohrišćanskog biskupa i provansalskog sveca – bogato je ukrašena, i zajedno s njom *Služba Jedanaest tisuća djevice* (ff. 58r-72v) Gijoma Adama čini raskošnije oslikan dio kodeksa. Na početnoj stranici Adamove *Službe* (f. 58r) je 14 ženskih likova, među kojima se izdvaja sv. Uršula sa knjigom u ruci te njena drugarica koja joj pokazuje na tekst; kasnoantičke mučenice središte čijeg kulta je u Kelnu prikazane su 81 put. Popularnosti njihovog poštovanja doprinijela je i *Zlatna legenda* Jakova *de Voragine* (poznato je da je na Mljetu kao opat Baranin Andrija Žare 1422. godine primio za svoj samostan primjerak dje-

la *Legenda aurea*; od Baranki koje nose ime ove svete, za sada je znano da se tek 1548. godine bilježi *Orsa de Antivari*). Slijedi *Služba i misa za blagdan Povoja Gospodnjih* (ff. 73r-87v). Kult Povoja Hristovih osnažio je u srednjem vijeku i ovim se relikvijama ponosi(lo) nekoliko svetilišta: Palatinska kapela – katedrala u Ahenu, Sen Šapele u Parizu, Sv. Marko u Veneciji, katedrala u Spoletu, samostan sv. Frana u Asiziju, Liberijanska bazilika u Rimu, dubrovačka katedrala sv. Marije Velike, kao i relikvijar kotorske katedrale Sv. Tripuna. Shodan kontekst relikvijama koje su se mogle nalaziti u Baru pruža predanje zabilježeno u XVII stoljeću, koje je vrlo vjerovatno opat Timotej Cisilla izložio u „Anali- ma sv. Đorđa“ (*Annali di S. Giorgio*), a koje govori o istoriji vela (*velo di N. S.*) u kojem je Gospod primljen od sv. Simeuna proroka nakon što je predstavljen u hramu od svoje majke Marije. Po toj tradiciji, *Pelenica (Pannicello)*, koja je donijeta u vrijeme krstaških ratova i koja se do prvih godina XIV vijeka čuvala u crkvi *S. Vito* nedaleko od Bara, u drugoj polovini toga viejka, u doba Balšića, premještena je u svetilište *Santa Maria di Rotecio*, a zatim u Dubrovnik. Na f. 88v su stihovi u čast Djevice Marije, naknadno dodani u rukopis, a na narednim (ff. 89r-103r) *Služba Gospe Snježne*. Dva prethodno pomenuta oficija, povezana s crkvom Santa Maria Madore u Rimu, iako hronološki bliska, ispisao je drugi pisar, moguće italijanskog porijekla, pri čemu su i ukrašene stranice djelovao vjerovatno drugog iluminatora. Prva služba je ilustrovana s izvjesnim inven- cijama koje stoje u vezi s njenim karakterom, dok drugu obilježava papa Liberije s tija-rom kako dobija uputstva od Bogorodice za gradnju crkve (f. 89r), koju simbolizuje kapela svoda ukraše-

nog zvijezdama, s Bogorodicom i Djetetom na prijestolju (motiv koji će 30 puta ponoviti svaka *bas de page* margina). Pečat barskog kaptola (prema svojoj koncepciji i modelaciji likova iz XIV vijeka, shodno mišljenju A. Gulina) uz druge prikaze arhitekture takođe sadrži vidljivo određen prostor u gornjem dijelu u kojem je prikazana Bogorodica s Djetetom u naručju lijeve ruke, odjevena u naboranu haljinu, odnosno plašt; oboje su s oreolima. *Život svetog Eutropija* (ff. 104r-110r), ranohrišćanskog provansalskog biskupa, nedovršeni je tekst, vjerovatno kasnije ubačen u kodeks, kao što je i *Život svetog Roka* (ff. 111r-114r), biskupa burgundskog Autuna u VII vijeku. Posljednji je tekst *Carmen de virtutibus* (*Pjesma o vrlinama*), moralizirajući traktat Stephanusa de Mesnillo Godefredija iz Rouena, a prema grbu kardinala i liku pape u početnom inicijalu može se zaključiti da je posvećen kardinalu Guyu de Foucois (Guy le Gros), kasnijem papi Klementu IV (1265/68). Marginalna dekoracija slična je originalnom jezgru rukopisa, s osobitim radom kaligrafa, koji dodaje 28 manjih filigranskih inicijala (ff. 115r-119v).

Prema tipu korištenog pisma, historijatu rukopisa opisanog i kroz promjene vlasništva nad njim, uvrštenim svetačkim kultovima te stilskoj analizi dekoracija tipičnih za francusku gotičku iluminaciju XIII–XIV vijeka, Zornija opravdano ističe pripadnost kodeksa francuskoj umjetničkoj produkciji. Ukazujući konstantno na *mise en page* i paletu iluminacija, skreće pažnju i na tamošnje uticaje italijanskog slikarstva, prostornih rješenja i inovacija Đota i toskanske škole XIV v. Kombinujući najbolje iz oba umjetnička svijeta, taj hibridni stil postaje svojstven Avinjonu, papskom sjedištu 1309–1377. g. U nekoj od

iluminatorskih radionica u Avinjonu nastao je vrlo vjerovatno sredinom XIV vijeka i ovaj manuskript, koji s freskama tamošnje palate povezuju i elegantni likovi obučeni u bogate draperije.

Pobožnost uglednog naručioca oličena u izboru svetačkih službi takođe ponajprije indicira duhovnika i bliskost s krugom ličnosti koje su boravile u papskoj kuriji u Avinjonu, ili joj upravo pripadale. Iz pokrajine Limusin poticali su pape Kliment VI, Inocentije VI i Grgur XI, koji su oživljavali i promovisali kult sv. Marcijala. Hristov učenik kojeg je sv. Petar poslao da evangelizuje Akvitaniju i ukupan prostor Galije, doprinio je, tumači se, autoritetu papa francuskih korijena kao svećevih nasljednika te legitimisanju „Avinjanskog ropstva“. Zornija zaključuje i da su službe koje indiciraju italijansko porijeklo, odnosno kult posebno svojstven Rajnskoj oblasti, vjerovatno odražavali preferencije naručioca, koji pokazuje da je cijenio intelektualno, književno-istorijsko i muzičko stvaralaštvo Gijoma Adama, dugo prisutnog u papskoj kuriji u Avinjonu, povjerenika pape Ivana XXII (1316/34) i eksponenta njegove vizije hrišćanstva na istoku. Njegovim izborom na nadbiskupsku stolicu u Baru, vidi se i kroz „osvijetljene“ stranice ovoga manuskripta, pokazuje se intenzivno nastojanje zapadne crkve da očuva prerogative i osnaži pozicije na svojim istočnim granicama.

Vezivanje ovoga kodeksa za avinjonske, odnosno francuske iluminatorske radionice, ne isključuje niti umanjuje mogućnost djelovanja skriptorija u Baru, metropolitanskom središtu u kojem je pored više desetina crkava bilo aktivno nekoliko monastičkih ustanova, kaptoli kolegijalnih crkava sv. Petra, sv. Marije *extra muros* i sv. Ilije te katedralni kaptol sv. Đura. U skladu sa

Brodelovom tipologijom gradova, crkveni karakter Bara ističe P. Mijović još 1974. g. Upravo srednjovjekovna građa, iako ne pruža serijske nizove podataka, od vremena *barskih epitafa* i *Ljetopisa Popa Dukljanina* saopštava obilje činjenica o učenim duhovnicima i redovnicima, među kojima je bilo istaknutih kaligrafa i poznavalaca iluminatorskog umijeća. Barska epigrafika i sfragistika XIV vijeka čekaju detaljnu i sistematsku analizu historičara umjetnosti, kao i komparaciju skulpturalnog nasljeđa s figuralnim, fitomorfnim i ostalim dekorativnim motivima kojima su oslikavani manuskripti. *Zajedništvo svetih* u Baru možda srednjovjekovnim crkvama sv. Marije Magdalene, sv. Leonarda i sv. Hilarija (zaštitnika sv. Martina) ukazuje na Provansu, Limusin, odnosno Akvitaniju. Obrazovan u Kondomu nedaleko od Tuluzu, Okcitanac, ili francuski Katalonac, kako se pominje u historiografiji, dominikanac, misionar i pisac, Gijom Adam bio je zagovornik papske politike na istoku, posebno u Persiji, ali i pretahodnik portugalske ekspanzije na obalama Indijskog okeana. Nakon dalekih putovanja, 1324. godine dobija prestižnu titulu barskog nadbiskupa, koju će nositi do kraja života. Uprkos kratkom boravku u Baru, evidentno je njegovo dobro poznavanje prilika u ovom regionu Evrope, a da se zanimao za lokalnu crkvenu povjesnicu svjedoči činjenica da je u Francusku odnio najvažnije listine Nadbiskupije, s namjerom da ih potvrdi i obnovi. Međutim, to je prouzrokovalo nemir u kaptolu, kleru i građanstvu te intervenciju pape Benedikta XII, koji mu 1337. g. *sub poena privationis honoris* naređuje da se vrati u Bar.

U literaturi koja se bavi njegovim autorstvom oficija, značajno je spomenuti *Hroniku* koju je početkom XVI vi-

jeka sačinio *Albertus Castellanus Venetus* te *Arbor caritatis* (*hec arbor fuit inventa per fr. Guillelmum Adam, natione Cathalanum*), međutim, on je kao barski nadbiskup bio vrlo angažovan i u komisijama koje su izdavale kolektivne indulgencije. Te su iluminirane isprave donosile prihod i njegovom prethodniku, nadbiskupu Andriji Ugrinu, a pored indulgencije za dijecezu Tarantez u francuskim Alpima iz 1335/37, posebno se u buli pape Benedikta XII datiranoj u Avinjonu 8. maja 1338. u prisustvu više velikodostojnika, među kojima je i *Guillelmus Antibaren*, propisuju brojni oprosti pohoditeljima „Crne Djevice“ u marijanskom svetištu Núria, u španskoj Kataloniji blizu francuske granice. S tim u vezi, značajno je napomenuti da *Officia variorum sanctorum* u fototipskom izdanju s navedenim uvodnim poglavljima pomaže ispravljanju pogrešnih navoda ranije domaće historiografije koji su ušli u literaturu, posebno u ediciji *Monumenta Montenegrina* IV, 1, VIII, 1 (2001), koja je pojedina djela pripisivala odgovarajućim skriptorijima. Zapravo je barski sveštenik Benedikt, biskup Svača od 1307/8, a zatim bosanski biskup i dubrovački prelat, 1317. g. u Avinjonu s drugim duhovnicima udijelio indulgenciju za prestupe u vezi sa crkvom u kojoj je umrla Sv. Humilitata, utemeljiteljka ženske benediktinske valombrosanske kongregacije.

Fototipsko izdanje ukrašenog i notiranog manuskripta dimenzija stranica 310 x 220 mm u prenosivom, manjem formatu *octavo*, podesnom za ličnu upotrebu, koji predstavlja statusni simbol njegovog nekadašnjeg vlasnika, obogaćeno je naznakama redosljeda (*reclamationes*), početaka oficija i drugih tekstova s prevodima latinskih citata i stihova na marginama, što mu daje posebnu vri-

jednost i pobuđuje interesovanje šire čitalačke publike. Razmatranjem istorijata rukopisa, te stilskom, kolorističkom i ikonografskom analizom njegovog oslika podstaknut je kritički pristup daljim pregnućima u proučavanju srednjovjekovne liturgijske prakse, likovnih izraza minijature i dometa prepisivačkih radionica na prostoru Crne Gore. Ova dragocjena naučna, istorijsko-umjetnič-

ka monografija, svojim višedisciplinarnim pristupom otvara nove istraživačke paradigme prema srednjovjekovnim rukopisima koji se nalaze u Crnoj Gori, i onima koji su nastali u njenim ambijentima a nalaze se u bibliotekama svjetskih metropola, implicirajući neophodnost cjelovitosti u promišljanju i razrješavanju otvorenih pitanja naše kulturne prošlosti.

Savo Marković

Officia variorum sanctorum (BnF Latin 916), ff. 58r, 73r.

Dejan Vuković „LUČA CRNOGORSKE DIPLOMATIJE
(prilog istoriji crnogorske diplomatije)“ Izdavač: Fakultet za crnogorski
jezik i književnost (FCJK) - Cetinje, 2021. godine

Nedavno je u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju objavljena knjiga: „Luča crnogorske diplomatije – prilog istoriji crnogorske diplomatije”, *autora Dejana Vukovića*, direktora Direkcije za diplomatske privilegije i imunitete i saradnju sa dijasporom, dosadašnjeg direktora Direkcije za diplomatske privilegije i imunitete, legalizaciju i vizno-pasoške poslove, konzula u Generalnom konzulatu Crne Gore u Frankfurtu i diplomate u Ambasadi Crne Gore u Londonu. Napominjem da je autor objavio i knjigu „Londonski zapisi“, brojne tekstove i osvrite u dnevnim listovima i časopisu „Komuna“. Po obrazovnju je diplomirani pravnik, a završio je i Diplomatsku akademiju „Gavro Vuković“ (prva generacija diplomata).

Nadam se da neće zvučati akademski neodmereno, ishitreno, ili pak nametljivo, ako kažem da knjiga „Luča crnogorske diplomatije“ predstavlja svojevrsni vodič u savladavanju tajni diplomatije, ne samo polaznicima škole diplomatije „Gavro Vuković“ i kreatorima spoljne politike: karijernim i privremenim diplomatama Republike Crne Gore, već i šire. Pisana je s osloncem na savremenu teoriju i progresivnu praksu diplomati-

je razvijenih zemalja – perjanica drevne diplomatije, kao što je Francuska i druge zemlje, pozicionirajući pri tome Crnu Goru na globalnoj i regionalnoj diplomatskoj mapi sveta. Građeci – jačajući istovremeno njenu konkurentsku prepoznatljivost i diplomatske performanse.

U razvijanju teme, Vuković je išao postupno. Tematske celine su logično povezane i sadržajno osmišljene, tako da svaka tematska celina najavljuje narednu. Popis i opis ličnosti i događaja koji su predstavljali „izvidnicu“ za strategijsko osmišljavanje crnogorske diplomatije – let crnogorskog orla, oslikava s pozivom na Engleza Viljema Dentona, teologa sa Oksforda, koji tokom XIX stoljeća posjećuje Crnu Goru, divi se Crnogorcima, i slikovito ih opisuje: „Dosta teško da je moguće pričati o životu ovoga herojskog naroda, a da ne izgleda kao da ste zakoračili u domen romanse i tako začeli u svijesti čitaoca crv sumnje u pretjerivanje i u nevjerstvo... Država koja je samo mrlja boje na karti Evrope, sa stanovništvom u najboljem slučaju od tridesetak hiljada ljudi, žena i djece, koja je uspješno mogla da održi svoju samostalnost, u vrijeme kada su turski sultani bili najmoćniji i najveći osvajači, ču-

desna je kao i mnogi od sadržaja romanasi. A ipak je ukratko istorija Crne Gore“.

I da ne bi ovo zapažanje Viljema Dentona o Crnoj Gori i Crnogorcima ostalo u domenu romanse, ili, pak, usamljeno, bez „materijalnih“ dokaza, da doživljaj Viljema nije „privedenje“ već istinska težnja Crne Gore da njen orao uzleti visoko, promovišući Crnu Goru na međunarodno priznatom „nebu“, autor iznosi činjenice. U poglavlju „Državnički trijumf“, podseća na Petra II Petrović Njegoša, koji svojim umećem i diplomatskom aktivnošću uspeva da izdejstvuje potpisivanje Protokola o razgraničenju Crne Gore i Austrije (1841), iako Crna Gora nije bila međunarodno priznata, a Habzburška monarhija je u to vreme jedna od vodećih sila. Ili, kako to Vuković potkrepljuje – obrazlaže: „genijalnošću pjesničkog duha, koju Njegoš pretače u promišljenu, dostojanstvenu diplomatsku aktivnost“, (udarajući temelje crnogorske diplomatije, dodao S. Ć.). Vuković se u knjizi bavio i vizionarskom misijom knjaza Danila, državničkim odlikama knjaza Nikole, Berlinskim kongresom, Cetinjem kao slobodarskim gradom, Bečkim kongresom, tajnim misijama vojvode Gavra Vukovića koji rafiniranim stilom umešno krstari putevima zamršenih međunarodnih odnosa.

Crna Gora, iako mala, mereno aršinom katastarskog premera i brojem stanovnika, s jedne strane, ili, slikovito rečeno, kao kap vode u moru, ili, zrno pšenice u klasju evropske i svetske žitnice, s druge strane, poput jagode koja raste - sazreva u senci trnovog hlada, s kolena na koleno, prenosi čojstvo i junaštvo, i plete venac diplomatske umešnosti. Strategijom finog podešavanja i odmerenih koraka, vitezovi sa Orlovog krša klešu lovcenski kamen, oblikujući ga mudrošću i vizionarstvom u skladan detalj,

„kamenčić suverenosti“, koji će poput dragulja biti prepoznat od strane država utemeljivača diplomatije i ugrađen u mozaik te civilizacijske tekovine.

Knjaz i kralj, svojim vizionarstvom i mudrošću, prepoznaju da će džeferdare uskoro zameniti diplomatija kao vezivna nit, i zajednički imenitelj, svih različitosti, država, čije se prijateljstvo, overeno perom-diplomatskom notom, čuva ko Longinovo koplje sudbine – Sveti gral. Diplomatska umešnost trasira put ostalim oblicima saradnje na: ekonomskom, naučno-istraživačkom, kulturnom i drugim poljima.

Autor razvoj i stasavanje crnogorske diplomatije posmatra hronološki, ukazujući pri tome da se diplomatija ne gradi revolucionarnim već evolutivnim putem. Istina, istorija svetske diplomatije podseća nas i na povremeno „partnerstvo“ oružja i diplomatije, kao završnice rata. Što je i logično, ako se podsetimo da se rat ne okončava ratom, već pobedom diplomatije nad agresijom. S tim što džeferdare ne treba posmatrati kao „trajni“ predušlov za rađanje diplomatije, već ih treba posmatrati kao kosu u rukama kosca, koji treba da raskosi put vitezovima diplomatije.

U tom kontekstu, autor nam predstavlja vitezove crnogorske diplomatije, ostavljajući u amanet pokoljenjima poruku da ih ne zaborave: („Pokoljenja djela sude“ P.P.NJ). Ne umanjujući značaj ostalih diplomata, intelektualnih vitezova-diplomata vizionara, počasnno mesto pripalo je vojvodi (diplomati) Gavru Vukoviću. Prvom diplomiranom pravniku u Crnoj Gori – školovanom na Cetinju, u Nici i Beogradu, gde je i diplomirao na Visokoj školi – Liceju.

Rizikujući da mnoge diplomate zaboravim, istaći ću: vojvodu Stanka Radonjića, Mitra Bakića, Boža Petrovića...

Zapažena je i plejada uglednih, posleratnih diplomata-ambasadora, od kojih su neki poznati i potpisniku ovog prikaza. Da ih ne bih ponaosob izdvajao, spontano „reklamirao“, pomenuću Vladimira Rolovića, jugoslovenskog ambasadora u Švedskoj koji je ubijen 1971. Istine radi, dužan sam napomenuti da sam kao gimnazijalac – učenik Gimnazije „Tanasije Pejatović“ u Pljevljima, povodom tog događaja učestvovao u mirnim „protestima“ (šetnji), prkoseći ubicama, pesmom: *Crna Gora silno plače, Roloviću ko te smače... Smakoše te dve ustaše... Evo braće, evo tića, svetićemo Rolovića*. Kasnije na studijama, imao sam priliku da u okviru radionice iz predmeta *Kriminalistika* prisustvujem „pravnoj klinici“ *Ubištvo ambasadora Rolovića* koju je vodio uvaženi *prof. dr Vodinelić*. (Napominjem da nisam bio student prava već ekonomije, ali me je ova oblast interesovala).

Privodeći ovaj prikaz kraju, ističem da je knjiga Dejana Vukovića vredno naučno-istraživačko štivo. Kada kažem da ovu knjigu karakterišem kao naučno-istraživačko štivo, (da mi ne bi „zlonamerni“ čitaoci prigovorili: čime to argumentujem), evo i nekoliko argumenata: pažljivom čitaocu neće promaći činjenica da nas Dejan Vuković, svojim umećem, veštinom i diplomatskom nenametljivošću vodi stazom mudrosti ka izgradnji humanijeg društva – društvu čovečnosti, gradeći „Hram čovečnosti“ za sve ljude bez obzira na njihove različitosti (naciju, veru, boju, kulturu, običaje...). Vezivna nit (temelj) tog „Hrama čovečnosti“ je pero umesto džeferdara, mudrost-odmerenost, blaga reč umesto jake, osmeh umesto nadmenosti, poštovati, ceniti tuđe, ali znati šta je tvoje (čuvaj svoje, u moje ne diraj)... Sve zastave država koje su spremne da grade diplomatski lanac, neka se leprša-

ju na jarbolu, ispred „Hrama čovečnosti - hrama mudrosti“. Poštuj ih. Rukovodi se načelom „mi ne osvajamo tuđe teritorije“ - mi čuvamo svoje granice... Zar ovo nije svojevrstni anatomski atlas uspešne diplomatije, koji ovu knjigu g. Vukovića, svrtava u red naučno-istraživačkog štiva.

Na prvi pogled, neupućenom napred navedeno može zvučati kao spisak parola, fraza. U tom neznanju, on može reći: sve mi to znamo (ko su oni da nam dele savete), misleći, pri tome, da smo za svoju sreću dovoljni samo mi i da nam ne trebaju: Brisel, Moskva, Pariz, London, Vašington, Tokio, Peking... Zar mi nemamo naše svetinje - sveta mesta. Mirosavljevo jevanđelje, Kosovo, Pećku patrijaršiju, Dečane, Đurđeve stupove, Cetinjski manastir, Ostrog – naše „hramove mudrosti-čovečnosti“? Imamo. Pa zašto onda ne krenemo putem koji nam je odredio Veliki Arhitekta Svemira? Treba da se oslobodimo sujeta, recidiva prošlosti, politikanstva, da govoreći o državi-naciji-identitetu ne zaboravimo čoveka, da patriotizmu-zdravom nacionalizmu, predamo, „pehar vizionarstva i mudrosti“, umesto vođama nacionalizma kao bolesnog političkog poretka, i da to vizionarstvo oplemenimo svetlošću iz koje zrači: mudrost-snaga-lepota (dopunio, S.Ć). Eto, o tome nas uči-poučava autor ove knjige.

Iako, ne eksplicitno, Vuković nas opominje, podsća na bonton - elegantnu aromu diplomatije: „Ne otkrivaj šta sve imaš, ne pričaj što sve znaš... Opreznost je majka mudrosti... U ekonomiji je sve prolazno samo su interesi večni... Pogledaj sebe očima drugoga... Malo pričaj mnogo slušaj... Malo hvali, još manje kudi... Ne iznosi svoje mišljenje o drugoj državi... Budi mudar kao zmija, a bezazlen kao golub... itd.

S druge strane, autor je prikazao crnogorsku diplomatiju kroz spoj istorijskog i savremenog, opšteg i posebnog. Sagledavajući i ocenjujući diplomatiju toga doba, ne naknadnom pameti već mereći njene efekte metrikom vremena i prostora toga doba. Istine radi, dužan sam istaći da Vuković bez ostrašćenosti i bez političke konotacije: mi, oni..., s akademskom odmerenošću i objektivno oslikava diplomatiju Crne Gore i njen odnos prema drugima, kao i odnos drugih zemalja prema Crnoj Gori, na jedan sasvim korektan, moglo bi se reći akademski neutralan način. On to čini i kada govori o teškim trenucima (periodima) crnogorske diplomatije, bilo da su oni produkt svetskih ili regionalnih dešavanja. Pohvalno je i to što Vuković ne zaboravlja sve one ličnosti koje su (ne)posredno učestvovala, ili, na bilo koji drugi način, bi mogle da utiču na razvoj i „stagnaciju“ diplomatije Crne Gore. Svi ma njima, autor je posvetio trenutak pažnje, ne zaboravljajući ni Simu Milutinovića Sarajliju, kao učitelja P. P. Njegoša, Vuka Karadžića, Ljubu P. Nenadovića, kao ni Jovana Ristića, srpskog državnika-diplomatu-akademika-istoričara, Iliju Garašanina, Nikolu Pašića, Mihaila Pupina... i druge ugledne ljude, državničke i diplomate.

Na kraju, ali ne i po važnosti, autor, iako razmatra crnogorsku diplomatiju u veoma složenim društveno-ekonomskim, političkim uslovima, kako u regionu tako i okruženju, koje je pod dirigenzskom palicom moćnih država i njihovih lidera, svojevrskih arhitekata geostrategijskog preoblikovanja sveta, s jedne strane, u uslovima „nove normalnosti“ uslovljene pandemijom kovida 19 i digitalnog društva - nove Web ekonomske-trgovinske diplomatije, g. Vuković, razborito, s pravom, promovise novi lik

diplomate – čoveka neopterećenog prošlošću, bez predrasuda, školovanog, koji voli svoju državu, ali ne mrzi druge države i narode. Čoveka koji poštuje različitosti, u čijem srcu ima mesta za druge ljude i njihove uspehe, čoveka koji svojim srcem i dušom može da zagrlji ceo svet (da su mu na umu reči M. Selimovića: „ja nisam čovek sa srca dva... jednim da volim, drugim da mrzim“).

Zaključicu ovaj prikaz konstatacijom da je Dejan Vuković napisao vredno štivo s poukom i porukom. Štivo koje predstavlja svojevrzni diplomatski vodič Crne Gore u ozračju vremena: prošlosti-sadašnjosti – projektujući diplomatsku budućnost Crne Gore. Knjiga informiše-sugeriše-promoviše opšte principe savremene diplomatije, pozicionirajući-gradeći, pri tome, na njenoj platformi novi model crnogorske diplomatije. Diplomatijske s kojom Vuković želi da rebrendira Crnu Goru u globalnim i regionalnim diplomatsko-ekonomskim tokovima. On diplomatski lanac rasprostire od Cetinja, prestonice Crne Gore, i Lovćena, preko brda i krševa, s jedne strane, šaljući poruke diplomatske saradnje, i galijom koja plovi Jadranom, s druge strane. On u tom diplomatskom lancu ne ističe - niti zaboravlja bilo koju zemlju, s kopna ili mora, koja hoće da pristupi bratskom-diplomatskom lancu. Niti bira, niti deli diplomatske „akreditivne“ po sistemu simpatija: „ovome hoću ovome neću“. Voleo bi i g. Vuković, kao i, potpisnik ovog prikaza, da se zajednička pesma zemalja-članica diplomatskog-bratskog lanca čuje od Lovćena, preko Beograda, regiona, Beča, Berlina... do Pariza, Brisela, Moskve, Vašingtona... i dalje. Bez obzira na jezičku različitost – i, s vremena na vreme disonantne tonove, jer nam je poznato da dirigenzka palica većstog diplomate ume-

može, da kreira, prijemčivu melodiju za sve članove diplomatskog lanca.

Ako se neko od čitalaca ovog prikaza zapita: otkud moje perece da se „očeše“ o štivo g. Dejana Vukovića, kad se i ne poznajemo, evo kratkog odgovora. Kao što se dobar glas daleko čuje, tako i dobra knjiga nađe svog čitaoca. Istina, glas o knjizi g. Vukovića stigao je do mene početkom decembra 2021. godine, jer je u Pljevljima, mom zavičaju, u vreme novembarskih svečanosti, u Biblioteci „Stevan Samardžić“ promovisan knjiga Dejana Vukovića, pod gore navedenim naslovom. Nakon tog saznanja, rastrčao sam se nokolo, gde me put vodio, do Đine Bajčeta, predstavnika organizatora promocije, a potom do autora, koji mi je poslao knjigu. I nije to jedini razlog da napišem prikaz knjige, jer, kao što znate, ja sam po obrazovanju ekonomista, i kako sad ja da pišem prikaz knjige g. Vukovića, na temu diplomatija, kada se za tu oblast nisam školovao. Elem, otkriću vam, ja sam „samouk“ diplomata, nalik na one prve „učenike“ diplomatskih veština u Crnoj Gori koje opisuje g. Vuković. Jesam „početnik“, ali s dugogodišnjim neformalnim obrazovanjem iz diplomatije. Veštinama pregovaranja – umeća sklapanja kupoprodajnih ugovora, koje sam savladavao u teoriji i proveravao na poligonu – u poslovnoj praksi, jugoslovenskog-kragujevačkog giganta „Zastava“, nabavno-prodajnog poslovanja, kooperantske mreže koja je brojala blizu 600 dobavljača i više od 100

prodajnoservisnih salona. Neće zvučati akademski ishitreno i nametljivo, ako kažem da u beležnici imam evidentirano oko 350 poslovnih kontakata u zemlji (bivšoj SFRJ) i inostranstvu. Prelaskom na Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (1990), i izborom u sva zvanja, od asistenta do redovnog profesora, za grupu predmeta trgovina, trgovinski marketing i menadžment, internacionalizacija trgovine, e-trgovina, u saradnji sa studentima i saradnicima, osnovao sam inovacioni seminar: Veštine pregovaranja – umeće sklapanja kupoprodajnog ugovora, koji preraste u svojevrstnu školu trgovinske diplomatije, gde se edukuju naši studenti, buduće ekonomske-trgovinske diplomate. A kako pročitah u knjizi g. Vukovića da su trgovci (trgovina) preteče diplomatije, bi mi drago, jer, ko velim: Sretene, eto, još jednog razloga da napišem prikaz knjige „Luča crnogorske diplomatije“ Dejana Vukovića, koju toplo preporučujem nučno-stručnoj javnosti Crne Gore i šire.

Koliko sam u tome uspeo, nije na meni da ocenjujem. Znam da ništa nije tako savršeno da ne može biti još bolje. I da ne zaboravim, prisetih se poruke Pavlova, koji na pitanje šta bi poručio mladim istraživačima, odgovara: *I kada bih još jedan život imao bio bi mi kratak da završim započeto istraživanje. A ako bih u tom istraživanju otkrio i zrno novoga, bio bih presrećan, jer bih time dao veliki doprinos nauci i društvu u celini...* (parafrazirano).

Prof. dr Sreten Ćuzović Otilo

Дмитар Тасић (2021), КОРПУС НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (КНОЈ) 1944–1953, Београд: Институт за новију историју Србије, ISBN: 978-86-7005173-8, 511 стр.

Крајем 2021. године, у издању Института за савремену историју Србије у Београду, објављена је научна монографија Корпус Народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953, аутора др Дмитра Тасића. Као истраживач са искуством у проучавању контроверзних историјских тема, које раније нису биле у фокусу озбиљне научне обраде (видјети Тасић, Д. (2008) Рат после рата, Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији 1918–1920, Београд: ИСИ, Утопија), колега Тасић је ушао у једно од великих питања историје Другог свјетског рата на простору Југославије – оснивање, дјеловање и значај Корпуса Народне одбране Југославије, широко познатог под скраћеницом КНОЈ.

Узавршној години ратних операција, паралелно са дејствима на постојећим фронтovima, требало је консолидовати контролу над великим просторима новоослобођених територија, на којима је и даље оперисао велики број војних јединица снага супротстављених НОВЈ и живјело становништво које се није лако мирило са тренутним ратним исходом. Тај „унутрашњи фронт“ се по својим

специфичностима разликовао од подручја до подручја, али је суштина проблема и методологија његовог решавања била иста – заштита позадине јединица и важних војних, административних, саобраћајних и привредних објеката од напада остатака поражених снага, убачених диверзантских група или новооснованих побуњеничких формација. До краја рата, те активности су проширене на борбу против свих војних формација које су остале иза линија фронта током повлачења према западу, а које су трајале и након формалног проглашења краја ратних дејстава. Тако су јединице КНОЈ-а, између осталог, заслужне за гушење побуне албанског становништва на Косову у зиму 1945. године („Дреничка побуна“), уништење главнине снага ЈВуО у Херцеговини и источној Босни, као и борбу са убаченим диверзантским групама са територије под контролом западних савезника („Матјажева војска“) у Словенији.

Иако је унутрашња организација КНОЈ-а увелико била инспирисана совјетским решењима, југословенска специфичност се огледала у томе да

су ове јединице и даље биле органски дио војног, а не полицијског склопа. С обзиром на то да је НОВЈ била главни носилац успјешне револуционарне промјене власти, а бројност наоружаних противника са којима се суочавала изискивала вођење класичних војних операција великог обима, то је било и логично да се највише повјерења у успјешну реализацију оваквих задатака има у организоване војне јединице. У послератном периоду, када је у дјелокруг КНОЈ-а уз борбу против одметничких група ушло и обезбјеђење државне границе, ове снаге су постале и прва линија одбране од могућег спољног напада.

Сама књига се састоји од инструктивног предговора, увода, деветтематских поглавља, закључка и два прилога – Упутства за оснивање и организацију КНОЈ-а и Промене у формацији КНОЈ-а 1944–1953, те списка извора и литературе и именског регистра. Прво поглавље, Оснивање и узорци, говори о почецима стварања обавјештајно-безбједносног апарата НОВЈ, узорима на којима је створана и моделима функционисања које је у том периоду примјењивала. Друго поглавље, Формирање првих јединица народне одбране и њихово обједињавање у јединствени корпус, односи се на вријеме од формалног оснивања Одељења за заштиту Народне армије (ОЗНА) 13. маја 1944, па све до наредбе о повезивању у Корпус Народне одбране Југославије свих јединица које су се бавиле заштитом позадине партизанских јединица и револуционарних органа власти¹⁵. августа 1944. године. Овдје нас аутор упознаје о организацији и стварању јединица Народне одбране на територијама свих авнојевских република,

те задацима и резултатима које су оне постизале у самосталном дјеловању.

Треће поглавље Учешће КНОЈ-а у завршним операцијама за ослобођење земље је нарочито занимљиво, јер доноси документовани увид у нека од најконтроверзнијих питања краја ратних операција – албанску побуну на Косову и Метохији, акције словеначке дивизије КНОЈ-а у априлу и мају 1945. године, као и уништење главних снага ЈВуО под командом Д. Михаиловића у источној Босни и Херцеговини током маја и јуна 1945. На њега се наслања четврто Југословенска федерација и њени непријатељи, које прати започети дискурс даље ка ситнијем и појединачном, гдје се након побједи у операцијама великих размјера иста борба наставља несмањеном жестином, само не више са циљем борбе за побједу, већ за обезбјеђење те побједи од оних који се са њом нису мирили и у томе истрајавали. Зато ово поглавље третира период све до дубоко у 1948. годину, до када су појаве одметништва свих националних и идеолошких боја представљале озбиљно питање за укупну безбједносну ситуацију у земљи.

Наредна три поглавља, КНОЈ и партија: идеолошко-политички рад и отпори, КНОЈ и КОС, те Заштита граница, описују идеолошки и организациони простор унутар којег је корпус функционисао, са посебним апострофирањем значаја идеолошке исправности и поузданости ангажованог кадра. У дубоко милитаризованом друштву, какво је било југословенско у годинама непосредно након рата, категорија заштите се, као по правилу, очекивала од војног фактора. Како је та заштита подразумијевала и простор и систем, то је морала да у себу обје-

дини несумњиву оданост самом систему, као и способност да стави под контролу границе тог простора. Тековине граничних јединица ЈНА, као концепције војног чувања границе које је у земљама – наследицама Југославије трајало све до почетка средине прве декаде 21. вијека, постају опште мјесто управо у овом периоду.

Осмо поглавље, КНОЈ у време сукоба са ИБ-ом, војник као актер и објекат политичког деловања, даје слику дјеловања корпуса у промијењеним условима државне спољнополитичке оријентације. Ово је вријеме поновног идеолошког преиспитивања саме трупе, будући да је управо она требало и да затвори поменути чувани простор од напада са стране која, колико до јуче, није очекивана, као и да спријечи унутрашње снаге да угрозе успостављени систем. Ту је посебно занимљиво дјеловање јединица КНОЈ-а у гушењу побуне сељака у Цазинској крајини маја 1950, догађаја који је по суштини потпуно одударао од матрице дотадашњег испољавања радикалног незадовољства. Како се испоставило, гушење ове побуне је представљало последњи велики задатак КНОЈА на унутрашњем простору земље, а што је његово даље одржавање у непромијењеном облику чинило нецјелисходним. Последње, девето поглавље КНОЈ у време заокрета ка Западу, наставак реорганизација и коначно укидање 1953, говори о том периоду тражења новог смисла јединице, који се све јасније читавао као дјеловање на заштити државних граница. Треба, међутим, напоменути и

да је након укидања унутрашњих јединица КНОЈ-а, потреба за њиховим дјеловањем ради подизања опште безбједности војних трупа и контроли саобраћаја, довела до фмирања војне полиције као посебне формације.

Посебно је важно истаћи да је ова монографија резултат озбиљног архивског истраживања, током којег је остварен увид у серију до сада непознатих докумената. То се, првенствено, односи на фонд Војног архива Оружаних снага Србије ЈНА, Команда Корпуса народне одбране Југославије и Граничних јединица Југославије 1945–1953, који је омогућио поуздану документациону основу за давање научних судова о тешким и контроверзним питањима попут албанске побуне на Косову и Метохији у зиму и прољеће 1945, уништења снага ЈВуО у мају и јуну 1945, ликвидације дијела заробљених припадника ЈВуО, усташких, домобранских и београдских формација у Словенији и Аустрији у мају 1945, као и гушења Цазинске побуне у мају 1950. године. Аутор је овако на најбољи начин потврдио становиште да нових, поузданих историјских знања нема без откривања нових историјских извора, посебно не о темама које звучношћу својих наслова одмах побуђују ширу пажњу публике. Непристрасно и на изворима утемељено приказивање ових догађаја попуњава једну велику празнину у југословенској историографији, постављајући високе стандарде свим будућим истраживачима који наставе са истраживањима у оквиру овог тематског комплекса.

Иван Лаковић

Миомир Марош: ЗАПИСАНА ЦРНА ГОРА 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ,
Цетиње/Подгорица 2020/2021.

Историјски извори су историјски остаци који пружају информацију, употпуњавају је, односно свједоче о свим областима људског живота, као и о дешавањима из одређеног периода. Једна од подјела историјских извора је на: примарне, секундарне и терцијарне. Многи секундарни и терцијарни извори не пружају само информације, већ им дају одређени облик, смисао, те садрже виђење аутора који их наводи, због чега је при коришћењу оваквих извора, неопходно размотрити што више различитих извора, као и проучити виђења њихових аутора, како би се добио свестран поглед на историјске чињенице и њихово тумачење. Наративни извори, као најзначајнији писани извори су веома важни, с обзиром да се веома ријетко може добити неки други облик примарног извора, посебно у случајевима ако су они изгубљени или више не постоје. Наративни извори повезују слику догађаја, са одређеном дозом субјективности аутора У аудио-визуелне изворе спадају звучни и видео записи из прошлости, који у зависности од начина на који су настали, обраде и садржаја, могу да послуже као примарни или као секундар-

ни извори за добијање информација из историје.

Записана Црна Гора 1-2, представљају књиге репортажа аутора др Миомира Мароша, на основу емисије „Записи“, Јавног сервиса Црне Горе. Као професионалац, и новинар забиљежио је најљепше сегменте Црне Горе од сјевера до крајњег југа. „Записи” су кренули у јануару 2002. године причом о Цетињу под снијегом. Марошеве репортаже представљају новинарске медаљоне и језичке посланице захваљујући, превасходно, ауторовом зналачком одабиру крајева и људи. У књизи су записана бројна свједочанства о обичајима, предјелима, људима, културним ризницама и баштини, менталитету. Ове књиге имају не само публицистички и репортажни карактер већ посебно културолошки, етнолошки, историјски, али и туристичко- промотивни. Вјештим избором из репортажа аутор је тежио ка разноврсности како би сваком читаоцу приближио и оне најскривеније дјелове Црне Горе па самим тим и његових јунака. Ауторова „Записана Црне Горе” на 328 страница, води нас кроз историјско путовање: Од Цетиња, преко Пераста, Барских шестана подно Ру-

мије до Рајске Пиве, приче из Ускока, Плеваљских Сехара (Таслице), Бјеласице, Павиног Поља, Роваца, Плава, вриједних руку Бихорки и приче о Бихорском ћилиму, Мојковцу, селу Јапан испод Комова, Ловћенцу. До прича и свједочанстава: Гојка Мартиновића, последње Црногорске вирдине Стане Церовић, дјечачког сна и одрастања Божа Филиповића са Лукавице, необичног живота породице Пенев на бродићу, прве Ромске љекарке др Неције Берише, животне приче марафонца са хендикепом Радмила Баранина, Цетињанина Војислава Јовановића кума Руског двора, легендарног капетана и филателисте из Камењара Тома Катурсића, необични свијет уникатних Анушке Влаховић, приче о Андријани Чулини познатој као Милијана из „Бекне“, о сликару из Паштровића Саву Павловићу, као и о сликару Наоду Зорићу, из Ђурђевића Таре и Мићу Благојевићу такође сликару из Жабљака. На самом крају су фасцинантне репортаже колега ветерана које је Миомир Марош тако лијепо уклопио у овој изузетној књизи.

Марошове медијске паралеле, путописи и свједочанства представљају снагу пера, којом аутор ову форму на префињен начин уноси у црногорску етнолошку и историографску културну мапу. У „Записаној Црној Гори“ приче надилазе и простор и вријеме у којем су настале, аутор је вјешто избјегао стереотипе и дао сопствену аутентичну и личну црту правога професионалца који нас умијећем сопствених записа и ријечи уводи у чаробни (готово нестали свијет) репортаже и путописа. „Записана Црна Гора“ држи читалачку пажњу и чува од заборава народну традицију, вјештине, занате, људе. Аутор љепотом свог из-

ражавања развија смисао сваке приче. Ова књига је настала из истинске жеље аутора и унутрашње потребе за перцепцијом сваког драгуља Црне Горе чиме она добија на универзалности. Осим изузетне књижевне вриједности текста, универзалност ових прича налази се у низу истанчаних описа људске природе.

Миомир Марош радно искуство започео је 1999. године, као уредник-водителј и аутор је бројних телевизијских серијала и емисија у Радио Телевизији Црне Горе. Уредник је репортажне емисије „Запис“, коју Јавни сервис емитује премијерно суботом у 17. часова, те уредник и водителј љетњег серијала „Јутро из градова“. Његов истраживачки интерес је у домену медија и комуникација, као и етнологије Црне Горе. Добитник је Годишње награде ТВЦГ за репортажу (2005), награде „Вилд Беауту Авард“ за промоцију туризма Националне туристичке организације ЦГ (2008) и Годишње новинарске награде Црне Горе коју му је додјелило Друштво црногорских новинара (2010), као и награде Туристичке организације Подгорице и Главног града за најбољег новинара у акцији „Бирамо најбоље у туризму и угоститељству“ (2016). Марош је аутор 20-так научних радова са медијском и спортском тематиком, објављених у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској. Аутор је књиге „Медијско брендирање у Црној Гори“ (Цетиње 2017). Уредник је секције за културну антропологију у научном часопису „Јоурнал оф Антропологију оф Спорт анд Пхусициал Едукацион“. Предавач је новинарских предмета на Факултету за спорт и физичко васпитање Никшић и Факултету политичких наука у Подгорици,

те гостујући предавач на приватним универзитетима у Црној Гори.

У издању Јавне установе Центар за очување и развој културе мањина Црне Горе објављена је књига „Записана Црна Гора 2“, аутора Миомира Мароша. Ријеч је о књизи репортажа на 330 страница, које су настале на основу серијала телевизијске емисије „Запис“ Јавног сервиса Радио телевизије Црне Горе. Репортаже говоре о специфичности живљења у готово свим крајевима Црне Горе, обухватају записе о занимљивим догађајима и личностима и својим садржајем повезују црногорски простор у једну занимљиву кохерентну цјелину. Како истиче један од рецензата књиге др Бранко Бановић, Марош је „Црну Гору обрађивао као комплексан тоталитет, а посебан сензибилитет показивао је према баштини мањинских народа. Тиме је његов ауторски серијал на лијеп и допадљив начин указивао на културни диверзитет Црне Горе“. Снимљени прилози остају трајно свједочанство о особеностима народног живота у Црној Гори на почетку двадесет првог вијека. Очување нематеријалне културне баштине у животу заједнице од виталног је значаја за њену даљу репродукцију, јер она не може постојати мимо појединаца који је практикују и заједнице која је баштини», наводи Бановић.

Књига »Записана Црна Гора«, други том, представља наставак путовања, разговора и записивања др Миомира Мароша, који је ову збирку конципирао из три цјелине: »Мјеста и обичаји«, »Људи« и »Репортаже доајена«. Настала као продукт ауторске ТВ емисије др Мароша »Запис«, ова књига представља лијеп биљег једнога времена у којем су људи, различитих

занимања, професија и интересовања, говорили на свој начин. Обични људи су, захваљујући др Миомиру Марошу, постали важни, препознатљиви – јунаци нашег и долазећих времена. Они црногорски маркантни топоними још једном су узвишени и Ловћен и Ком и Проклетије и Лукавица и Пива. Црногорски мелос црногорског приморја и црногорских брда музички је вез у репортажама др Миомира Мароша. Ту су и етнолошке ризнице и домаће кухине. Све је историја и све је будућност. Такве су Марошеве репортаже. У њима се препознајемо и из њих учимо. То је, чини нам се, и круцијална улога Записа и Записане Црне Горе.

Прво поглавље књиге – »Мјеста и обичаји« садржи шеснаест репортажа: Срце Црне Горе – Ловћен и Нјегуши, Цуце у каменом мору, Вирпазару међ’ три моста, Сервантесов Улцињ, Успон на Васојевићки Ком, Пива снијежна и зелена, валовита и каменита..., Лукавици у походе, Гусиње подно Проклетија, Рожаје и његова блага, Поетика и архитектура Никшића, Дџип рели »Монтенегро трофеј«, Бокешке феште, Бокешка кухина, Гусле – црногорска харфа, Изворне пјесме и фолклор Грбља и Колашина и Црна Гора – етнолошка ризница.

Друга цјелина »Записане Црне Горе« смјестила је у своје крило једанаест исповијести Марошевих јунака који утискују своју причу у простор и вријеме. Ту су: Милорад Дуго Ђурковић, легендарни коментатор; Росанда Ковијанић, спикерка док траје вијека; Миљан Живковић, прво јунак, па водитељ »Записа«; Милијана Дабовић, Црногорка из Скадра; Маја Перфиљева, пјесникиња; Радомир Шоро Вула-

новић, Црна Гора у камену; Љиљана Ђука Миљић, вирцина из Добриловице; Славка Ацовић, Ромкиња фармерка; Миленка Цупара, русофилка из Бољанића; Зоро Маргинетти, новски шпацакомин и Радомир Татко Раичевић, мајстор шиндре.

»Репортаже доајена« су трећа цјелина ове књиге др Мароша и њих укупно има дванест: Михаило Миљанић – РЕПОРТАЖА, Весна Вичевић – ПРЕДСКАЗАЊЕ БЛАЖЕНЕ ОЗАНЕ, Дон Бранко Сбутега – ПОМИРБЕНА ДВОРАНА, Коста Чакић – ЦРНОГОРКА, Милорад Кнежевић – ПРЕКО ПОЉА, ПРЕКО ГОРА И ПЛАНИНА, Радован Јаблан – МАЈКА ИЗ ЛЕГЕНДЕ, Перо Радовић – БОАН И ПОРОДИЦА ЦЕРОВИЋ, Божидар Милошевић – СЕДМОРО САМОНИКЛИХ, В. Радусиновић, М. Лабовић – ЗБОГОМ ЧЕРГО, Радио Титоград УСПЈЕШНА ШКОЛА НОВИНАРСТВА – Ђуро Лаковић, Телевизија Титоград – ПИОНИРИ ТЕЛЕВИЗИЈЕ, Габријел Гарсија Маркес – НОВИНАРСТВО – НАЈБОЉИ ПОСАО НА СВИЈЕТУ.

Контрасти Црне Горе (крајолика и мјештана) вјешто су представљене у Записима зато је ово култна емисија и зато Записана Црна Гора представља дјело вриједно пажње за истраживаче, културологе, етнологе, историчаре. Репортаже доајена, дате у овој књизи, су прегледна слика вриједних текстова који остају у антологијским корицама увјековљене. С посебним оп-

равданим разлозима их је др Марош овдје уврстио. „Записана Црна Гора“ представља само дио ауторовог богатог репортерског опуса, има едукативну вриједност, носи у себи дио црногорског друштва, традиције, богате културне баштине.

Марош истиче да обје књиге указују на културни диверзитет Црне Горе. Добитник је и плакете „Расковник“ за допринос очувању колашинског наслеђа. „Посебно ми је драго што је награда дошла од КУД-а „Мијат Машковић“, које и организује Етно камп у Колашину. Они су препознали са којом пажњом обрађујем етнологско богатство Црне Горе. Свако признање и награда ми дају вјетар у леђа да даље радим и стварам. Ипак, највише цијеним када читаоци и гледаоци препознају квалитет онога што радим“. Телевизијске емисије „Запис“ су записане на папиру и као такве надградиле квалитет порука које емитују и које се читају. Двије богате књиге су постале неизоставно штиво за етнологе али и за све оне који желе да сазнато и проучено наслеђе буде разлог самопоздања данашњег и будућег. Стилom и приступом обради тема књига је прилагођена широком читалачком кругу. Текстови Миомира Мароша несумњив су допринос бољем међусобном упознавању, мултикултурализму и подизању нивоа друштвене кохезије и бољег упознавања и зближавања једних са другима.

Др Раденко Шћекић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Miljan GOGIĆ, <i>Da li je Grimoald bio kotorski episkop krajem XI ili krajem XIII vijeka?</i>	7
Marina ODAK, <i>O novcu grada Drivasta tragom jedne numizmatičke beleške</i>	25
Savo MARKOVIĆ, <i>Si aliquid supervenit: o višem društvenom staležu Bara u XIV vijeku zbiljom Guliermovih</i>	43
Александар ЖИВОТИЋ, <i>Ривалитет Србије и Црне Горе и ослобођење Метохије и Санџака 1912</i>	65
Алексеј ТИМОФЕЈЕВ, <i>Статистичка анализа кажњених „коминформоваца“: национална припадност дужина казне, узраст, полна структура, сродници, повратници</i>	85

ПРИЛОЗИ

Burhan ĆELEBIĆ, <i>Stari muslimanski nišani u Tuzima</i>	103
Svetozar SAVIĆ <i>Poljoprivredno obrazovanje u Crnoj Gori 1875-1941</i>	127
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>Postsovjetska politika Borisa Jeljcina prema NATO-u</i>	151

ХРОНИКА

<i>Riječ Njegove ekselencije Panagiotisa Partsoa, ambasadora Republike Grčke na otvaranju izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”</i>	171
<i>Обраћање гђе Satke Hajdarpašić, predstavnice Ministarstva vanjskih djela Crne Gore i Diplomatske akademije na otvaranju izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”</i>	173
<i>Govor dr Panagiotisa Kolimichalisa, kolekcionara, autora izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”</i>	175

*Обраћање dr Radoslava Raspopovića, direktora Istorijskog instituta
na otvaranju izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda” 179*

ПРИКАЗИ

- Savo MARKOVIĆ, *OFFICIA VARIORUM SANCTORUM*
(BnF Latin 916), *Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore,*
Tivat 2021. 181
- Sreten ĆUZOVIĆ OTILO, *Dejan Vuković, “LUČA CRNOGORSKE*
DIPLOMATIJE” Fakultet za crnogorski jezik i književnost
(FCJK) - Cetinje, 2021. godine 187
- Иван ЛАКОВИЋ, *Дмитар Тасић (2021), КОРПУС НАРОДНЕ*
ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (КНОЈ) 1944-1953, Београд:
институт за новију историју Србије, ISBN: 978-86-7005173-8,
511 стр. 193
- Раденко ШЋЕКИЋ, *Миомир Марош: ЗАПИСАНА ЦРНА ГОРА 1-2,*
ИВПЕ/ЦЕКУМ, Цетиње/Подгорица 2020/2021. 197

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Милян ГОГИЧ, <i>Был ли Гримоальд которским епископом в конце XI или в конце XIII века?</i>	7
Марина ОДАК, <i>О деньгах города Дриваста по следам одной нумизматической заметки</i>	25
Саво МАРКОВИЧ, <i>Si aliquid supervenit: о высшем сословии Бара в 14 веке по свидетельству Гулиермов</i>	43
Александар ЖИВОТИЧ, <i>Соперничество Сербии и Черногории и освобождение Метохии и Санджака в 1912</i>	65
Алексей ТИМОФЕЕВ, <i>Статистический анализ наказанных „коминформаторов“: национальность, срок наказания, возраст, гендерная структура, родственники, репатрианты</i>	85

ПРИЛОЖЕНИЯ

Бурхан ЧЕЛЕБИЧ, <i>Старые мусульманские нишаны в Тузи</i>	103
Светозар САВИЧ, <i>Сельскохозяйственное образование в Черногории 1875-1941</i>	127
Елизавета БЛАГОЕВИЧ, <i>Постсоветская политика Бориса Ельцина в отношении НАТО</i>	151

ХРОНИКА

<i>Выступление Посла Греческой Республики Его Превосходительства Панайотиса Парсоса на открытии выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	171
<i>Выступление 2-жи Сатки Хайдарпашич, представителя Министерства иностранных дел Черногории и Дипломатической академии на открытии выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	173

<i>Выступление доктора Панайотиса Колимичалиса, коллекционера, автора выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	175
<i>Выступление доктора Радослава Распоповича, директора Исторического института, на открытии выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	179

ОЧЕРКИ:

Саво МАРКОВИЧ, <i>OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Хорватский национальный совет Черногории, Тиват, 2021 г.</i>	181
Сретен ЧУЗОВИЧ ОТИЛО, Деян Вукович, <i>ЛУЧ ДИПЛОМАТИИ ЧЕРНОГОРИИ, Факультет черногорского языка и литературы (ФСЖК) - Цетине, 2021 г.</i>	187
Иван ЛАКОВИЧ, <i>Дмитар Тасич (2021), КОРПУС НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБОРОНЫ ЮГОСЛАВИИ (КНОЮ) 1944-1953, Белград: Институт новейшей истории Сербии, ISBN: 978-86-7005173-8, 511 стр.</i>	193
Раденко ШЧЕКИЧ, Миомир Марош: <i>ЧЕРНОГОРИЯ В ЗАПИСЯХ 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ, Цетине/Подгорица 2020/2021.</i> ...	197

CONTENTS

ARTICLES

Miljan GOGIĆ, <i>Was Grimoald the bishop of Kotor at the end of the 11th or 13th century?</i>	7
Marina ODAK, <i>About the currency of the City of Drivast on the traces of a numismatic note</i>	25
Savo MARKOVIĆ, <i>Si aliquid supervenit: about upper social class in the 14th century Bar according to the Gulierms</i>	43
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>The rivalry between Serbia and Montenegro and the liberation of Metohija and Sandžak in 1912</i>	65
Aleksey Timofejev, <i>Statistical analysis of the convicted “Cominformers”: nationality, length of sentence, age, gender structure, family, returnees</i>	85

SUPPLEMENTS

Burhan ČELEBIĆ, <i>Old Muslim nishanes in Tuzi</i>	103
Svetozar SAVIĆ, <i>Agricultural education in Montenegro 1875-1941</i>	127
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>Boris Yeltsin’s Post-Soviet Policy towards NATO</i>	151

CHRONICLE

<i>Speech by H.E. Panagiotis Partos, Ambassador of the Republic of Greece at the inauguration of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	171
<i>Address by Ms. Satka Hajdarpašić, representative of the Ministry of Foreign Affairs of Montenegro and the Diplomatic Academy at the inauguration of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	173
<i>Speech by Dr. Panagiotis Kolimichalis, collector, author of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	175

<i>Address by Dr. Radoslav Raspopović, director of the Historical Institute at the inauguration of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	179
---	-----

PRESENTATIONS:

Savo MARKOVIĆ, <i>OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Croatian National Council of Montenegro, Tivat 2021.</i> ...	181
Sreten ĆUZOVIĆ OTILO, Dejan Vuković, “ <i>THE BURNING BEACON OF MONTENEGRIN DIPLOMACY</i> ” Faculty of Montenegrin Language and Literature (FMLL) - Cetinje, 2021	187
Ivan LAKOVIĆ, Dmtar Tasić (2021), <i>THE NATIONAL DEFENSE CORPS OF YUGOSLAVIA (KNOJ) 1944-1953, Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, ISBN: 978-86-7005173-8, p. 511</i>	193
Radenko ŠČEKIĆ, Miomir Maroš: <i>RECORDS ON MONTENEGRO 1-2, IVPE/CEKUM, Cetinje/Podgorica 2020/2021.</i>	197

TABLES DES MATIÈRES

DES ARTICLES

Miljan GOGIĆ, <i>Grimoald, a-t-il été un évêque de Kotor à la fin du XIIe ou à la fin du XIIIe siècle?</i>	7
Marina ODAK, <i>Sur l'argent de la ville de Drivasta, sur la trace d'une note numismatique</i>	25
Savo MARKOVIĆ, <i>Si aliquid supervenit: sur la classe sociale supérieure de la ville de Bar au XIVe siècle avec du réel des Guliermovi</i>	43
Aleksandar ZIVOTIC, <i>La rivalité entre la Serbie et le Monténégro dans la libération de la Métohie et du Sandjak en 1912</i>	65
Aleksej TIMOFEJEV, <i>Analyse statistique des kominformistes punis: l'appartenance nationale, la longueur de la peine, la taille, le sexe, les liens de parenté, les récidivistes</i>	85

DES OBSERVATIONS

Burhan ČELEBIĆ, <i>Vieux nishanes musulmans de Tuzi</i>	103
Svetozar SAVIĆ, <i>l'Éducation agricole au Monténégro de 1875 à 1941</i> ...	127
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>la Politique postsoviétique de Boris Eltsine envers l'OTAN</i>	151

DES CHRONIQUES

<i>L'allocation de son Excellence Panagiotisa Partsoa, ambassadeur de la République de Grèce lors de l'ouverture de l'exposition „les Grecs et les Monténégrins : deux peuples amis”</i>	171
<i>L'intervention de Mme Satka Hajdarpašić, représentante du Ministère des Affaires étrangères et de L'Académie diplomatique lors de l'ouverture de l'exposition „les Grecs et les Monténégrins: deux peuples amis”</i>	173

<i>Le discours du dr Panagiotis Kolimichalis, collectionneur, auteur de l'exposition „les Grecs et les Monténégrins : deux peuples amis” ....</i>	175
<i>L'intervention du dr Radoslava Raspopović, directeur de L'institut historique lors de l'ouverture de l'exposition „ les Grecs et les Monténégrins : deux peuples amis” .....</i>	179

DES BILLETS :

Savo MARKOVIĆ, <i>OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), le Conseil national croate du Monténégro, Tivat 2021. ....</i>	181
Sreten ĆUZOVIĆ OTILO, Dejan Vuković, <i>“LA BRILLANCE DE LA DIPLOMATIE MONTÉNÉGRINE” la Faculté de langue et de littérature monténégrines, Cetinje, 2021. godine .....</i>	187
Ivan LAKOVIĆ, <i>Dmitar Tasić (2021), LE CORPUS DE LA RÉSISTANCE POPULAIRE YOUGOSLAVE 1944-1953, Belgrade: l'Institut de l'histoire moderne de Serbie , ISBN: 978-86-7005173-8, 511 page. ....</i>	193
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Miomir Maroš: LE MONTÉNÉGRO DANS L'ÉCRIT 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ, Cetinje/Podgorica 2020/2021. ....</i>	197

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (**.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

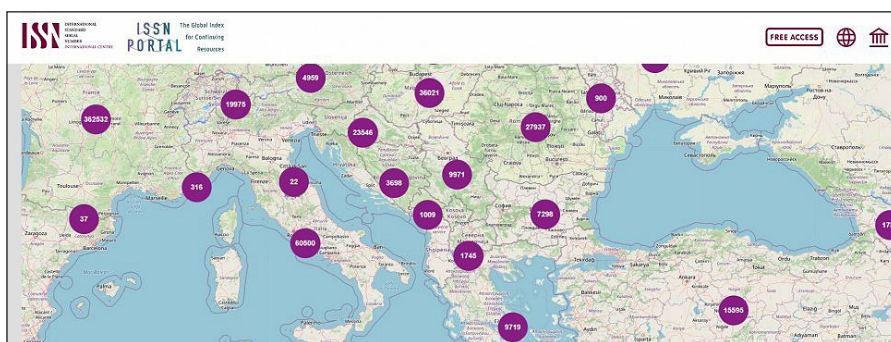
Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталoшки су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост

додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: <https://portal.issn.org/>), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година ХСV

Бр. 3-4/2022.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica
(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807